

Svenka Savić

CENTAR I PERIFERIJA

Prilog istoriji ženskih
i rodni studija u Srbiji
(počeci, razvoj i aktuelna
pitanja: 1991-2025)

ЗАВОД ЗА
РАВНОПРАВНОСТ
ПОЛОВА

КЊИГА

9

Svenka Savić

CENTAR I PERIFERIJA:

Prilog istoriji ženskih i
rodnih studija u Srbiji
(počeci, razvoj i aktuelna
pitanja: 1991-2025)

Novi Sad, 2025.

CENTAR I PERIFERIJA:

Prilog istoriji ženskih i rodnihi studija u Srbiji (počeci, razvoj i aktuelna pitanja: 1991-2025)

prof. dr Svenka Savić

Edicija:

„Klara Cetkin“

Izdavač:

Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova
Bulevar Mihajla Pupina 6, Novi Sad

Za izdavača:

Ivana Krsmanović

Recenzije:

prof. dr Vera Obradović Ljubinković, dr Margareta Bašaragin, dr Silvia Dražić

Lektura i korektura:

Kulturni centar LAB, Novi Sad

Dizajn korica:

Čaba Nemet, grafički dizajner

Prelom teksta:

Dragan Polovina

Štampa:

Intergraf, Novi Sad

Tiraž:

150 primeraka

Godina izdanja:

2025.

Korišćene fotografije su iz dokumentacije Ženskih studija.

Sredstva za objavljivanje knjige obezbeđena su u budžetu AP Vojvodine.

Analize, tumačenja i zaključci izneti u ovoj publikaciji ne moraju nužno odražavati stavove izdavača. Korišćenje, kopiranje i distribucija sadržaja ove publikacije dozvoljena je isključivo u neprofitne svrhe i uz odgovarajuće naznačenje imena, odnosno priznavanje autorskih prava i izdavača.

Zahvaljujem koleginicama iz drugih gradova na dopuni dokumentacije: Daši Duhaček (Beograd), Ljupki Kovačević (Kotor), Ervini Dabižinović (Herceg Novi), Mariji Petronijević (Kraljevo), Aleksandri Žikić i Slobodanki Konstantinović (Niš), Staši Zajević (Beograd) i Fahrudinu Kladničanin (Novi Pazar).

Zahvalnost dugujem i recenzentkinjama za sugestije na prethodnu verziju teksta: dr Margareti Bašaragin, dr Silviji Dražić i prof. dr Veri Obradović.

Posebno zahvaljujem Katarini Krajnović na uredničkim sugestijama i konsultacijama tokom finalizacije knjige.

Autorka

SADRŽAJ

I DEO

Uvodne napomene 1: Šta treba da sačuvamo u sećanju za istoriju ženskog pokreta u Srbiji kada govorimo o doprinosu ženskih studija?	12
Uvodne napomene 2: Podaci o mreži ženskih studija u objavljenim tekstova	26
Uvodne napomene 3: Podaci o istorijatu ženskih studija u Srbiji koje donosi nova generacija	35
1. ŽENSKÉ STUDIJE	42
1.1. Ženske studije u Novom Sadu (1997-2003)	42
1.2. Ženske studije u Subotici (1997-2005, 2000)	48
1.3. Ženske studije u Nišu (1998-2001)	66
1.4. Ženske studije u Kotoru (2001-2009)	91
1.5. Ženske studije u Užicu (2000-2005)	118
1.6. Ženske studije u Kraljevu (2003, 2005, 2008)	120
1.7. Ženske studije u Valjevu (2006)	122
1.8. Ženske studije u Novom Pazaru (2020)	131
Zaključna razmatranja	136
Literatura	138

II DEO

2. CENTAR ZA RODNE STUDIJE UNIVERZITETA U NOVOM SADU: doktorske studije	143
2.1. Uvod	144
2.2. Rezultati rada (na osnovu dokumentacije Centra za rodne studije – CRS)	144
2.2.1. Centar za rodne studije iz perspektive organizacije	145
2.2.1.1. Prostor za izvođenje nastave	146
2.2.1.2. Nastava	146
2.2.1.3. Terminologija	147
2.2.1.4. Finansiranje programa	147
2.2.1.5. Osnovni postulati feminističkih radionica	147
2.2.1.6. Interna evidencija	147
2.2.1.7. Negovanje kontinuiteta i povezivanje profesorki i studentkinja	148
2.2.1.8. Udružene nevladine organizacije u novu Rekonstrukcija ženski fond / RŽF)	148
2.2.1.9. Izostanak mogućnosti finansiranih istraživačkih projekata Ministarstva	149
2.2.1.10. Turistička mapa	149
2.2.1.11. Praktično istraživačko iskustvo	150
2.2.1.12. Javna predavanja	150

2.2.1.13. Literatura za ostvarivanje kurseva	150
2.2.1.14. Međunarodne konferencije	150
2.2.1.15. Štampanje odbranjenih teza	151
2.2.1.16. Mogućnost studijskog usavršavanja studentkinja u inostranstvu	151
2.2.1.17. Saradnja sa mehanizmima za rodnu ravnopravnost	152
2.2.1.18. Godišnje priznanje i nagrade	152
2.2.1.19. Najveći doprinos	152
2.2.1.20. Saradnja sa medijima	152
2.2.1.21. Saradnja sa drugima u Srbiji i u regionu	152
2.2.1.22. Povezivanje akademskog i aktivističkog delovanja	153
2.2.1.23. Alumnistkinje rodnih studija	153
2.3. Kako meriti učinak nove naučne interdiscipline?	153
2.3.1. Kvantitativni podaci	154
2.4. Rezultati rada iz ugla diplomiranih studentkinja i studenata	155
2.5. Šta je akademskim doktorskim programom propušteno?	157
2.6. Šta je akademskim doktorskim programom postignuto?	158
2.7. Predlog za promenu postojećeg stanja	159
2.8. Gde se može dobiti informacija o programu u celini za 15 godina postojanja?	159
2.9. Literatura	160
2.10. Dodaci	162
2.10.1. Dodatak 1. Odbranjene i odobrene doktorske teze na CRS UNS: 2007–2025.	162
2.10.2. Dodatak 2. Podaci o štampanim materijalima	165
2.10.3. Dodatak 3. Primer tabele postignuća na doktorskim rodnim studijama	169
2.10.4. Dodatak 4: Primer doktorske diplome rodnih studija	176
3. DOKUMENTACIJA	178
3.1. Plakati kojima se najavljuju Ženske studije u Novom Sadu u pripremnom periodu pre registracije	178
3.2. Evropski ženski koledž (2001)	181
3.3. Dodaci o istoriji Ženskih studija	182
3.3.1. Ženske studije, Novi Sad – Plan i program za letnji semestar školske 2003/04.	182
3.3.2. Primer zapisnika u Ženskim studijama i istraživanja	186
3.3.3. Nazivi završnih radova polaznica II godine u ŽSI (2000)	188
3.3.4. Svenka Savić: Metodologija u ženskim studijama	189
3.3.5. Dodaci o rodnim studijama	205
Literatura	206
Summary	207
Biografija autorke	209

I DEO

Sažetak

Ženske (i rodne) studije postoje kao visokoškolski obrazovni programi, u okviru alternativnih i akademskih inicijativa u Srbiji, od 1991. godine do danas – u Beogradu, Novom Sadu, Subotici, Nišu, Kraljevu, Valjevu, Užicu i Novom Pazaru. Predavačice iz ovih gradova međusobno su se povezale u interdisciplinarni program na dodiplomskom, postdiplomskom i doktorskom nivou, te su tokom tri decenije saradivale na obrazovanju žena iz istorijske i savremene perspektive u domenu ravnopravnosti u nauci i društvu.

Autorka po prvi put na jednom mestu dokumentuje podatke iz različitih univerzitetskih i akademskih sredina kako bi pokazala smer širenja ovih vanakademskih aktivnosti – od centra ka periferiji zemlje (i regiona) – u istorijski burnom periodu: od kraja poslednje decenije 20. veka do prvih decenija 21. veka.

Knjiga se sastoji iz dva dela: prvi deo posvećen je razvoju Ženskih studija u Srbiji u okviru alternativnih programa, dok je drugi deo usmeren na uvođenje Rodnih studija (Studija roda) u akademski program na Univerzitetu u Novom Sadu (UNS), njihov razvoj i nestanak.

Centar za rodne studije na UNS-u formiran je u školskoj 2003/04. godini, pod direktnim uticajem univerzitetske administracije. Predlog za ovaj akademski program potekao je iz alternativnog programa, razvijanog u Udruženju „Ženske studije i istraživanja“, s ciljem da se u već postojeći inventar interdisciplinarnih programa na UNS-u uključi i program Rodnih studija – kao novi oblik širenja znanja neophodnog za promenu društvenih odnosa, već delatan u Evropi i svetu.

Tokom svog postojanja do danas, program je pokazao validnost koja se ogleda u broju odbranih doktorskih disertacija (i onih čija je prijava/odbrana u toku – 35), zatim u broju odbranih magistarskih, master i specijalističkih radova, kao i u broju do sada objavljenih knjiga i naučnih radova nastalih na osnovu diploma i mentorskog rada sa studentkinjama i studentima.

U programu je učestvovalo ukupno 47 predavača i predavačica (40 predavačica i 7 predavača), dok je više od 200 stručnjaka učestvovalo u komisijama. To je nastavnom osoblju omogućilo da se dodatno upozna sa rodnim pitanjima, da ih kritički promišlja i da kroz nastavni i istraživački rad doprinosi njihovoj afirmaciji.

Nastavno osoblje i studentska populacija dolaze iz različitih delova nekadašnjeg jugoslovenskog prostora, pa se doktorski program može smatrati regionalnim. Osim toga, on je jedinstven po načinu na koji je organizovan i po tome što je postao aktivan i prepoznat u širem društvenom kontekstu.

Uvodne napomene 1

Tokom poslednjih nekoliko godina pojavili su se tekstovi o počecima formiranja ženskih inicijativa i grupa u Srbiji u drugoj polovini 20. veka, posebno tokom poslednje decenije tog veka (1990–2000), u jugoslovenskom kontekstu. U tim tekstovima autorke iznose kritičke osvrte na domen ženskih studija, posebno na period u kojem su mnoge od nas bile aktivno uključene – od samih početaka pa sve do danas (Dojčinić, 1998, 2012). Takođe, objavljeni su i radovi koji dokumentuju korisne podatke relevantne za sadašnju i buduću istoriju ženskog pokreta, a naročito ženskih studija. Nažalost, ti sadržaji su najčešće plasirani u alternativnim formatima – na društvenim mrežama, u brošurama pojedinih (ženskih) udruženja, i to u ograničenom tiražu, bez celokupne prateće dokumentacije i konteksta. Svi ovi izvori jesu dragoceni i neophodni, ali nisu dovoljni za kritičko promišljanje onoga što se dešavalo tokom tri turbulentne decenije – poslednje decenije 20. i prve dve decenije 21. veka.

Postoji potreba da, nakon tri decenije postojanja visokoškolskog, alternativnog i interdisciplinarnog programa ženskih studija u Srbiji, doprinesemo pisanju istorije koju smo same gradile – učestvujući u različitim fazama procesa osmišljavanja i ostvarivanja jedne vizije. Bilo da je reč o našim delima ili izgovorenim i pisanim rečima, važno je da ti tragovi ostanu sačuvani u materijalnoj formi – za generacije koje dolaze, kao i za generaciju koja je upravo preuzela „štafetu“. Jer budućnost je već sada.

Kako je istorija uvek konstrukcija onoga što se dogodilo – koja uzima u obzir ličnosti, kao i različite komponente konteksta (istorijskog, političkog, kulturnog, naučnog) – tako će biti i u pisanju istorije ženskih studija u ovoj knjizi. Ipak, želele smo da ta konstrukcija sadrži i elemente zajedničkog, grupnog sećanja na ono što smo do sada uradile, na ono što radimo danas, jer je budućnost već naša sadašnjost (Latinka Perović, 2022, *Danas*).

Političke i druge prilike koje čine deo ovog konteksta utiču i na način na koji pišemo o događajima koji su se dogodili unutar jugoslovenskog prostora, zatim u zemlji koja je nosila naziv drugačiji od današnjeg, i onoj koju imamo danas.

Prvobitna zamisao bila je da pisanju ovog teksta prethode razgovori među akterkama programa, u kontekstu aktivističkih ideja o ženskim studijama u Beogradu i Novom Sadu. Tokom 2020. godine, susretale smo se najpre u organizaciji Žena u crnom (ŽUC) u Beogradu, a potom u Centru za ženske studije (CŽS) na Fakultetu političkih nauka. Svenka Savić je pripremila materijal za diskusiju, konsultujući se sa osobama iz nekoliko gradova sa kojima do danas saradujemo na različite načine u vezi sa ženskim studijama u Srbiji.

Osnovu materijala čini postojanje *mreže* ženskih studija od samog početka, ali ta činjenica nije bila dovoljno vidljiva u javnosti niti je bila dovoljno naglašavana od strane samih članica mreže.

Razlozi za nevidljivost mreže pre svega leže u političkim događanjima: jedinstvena država se raspala na nekoliko zasebnih država, a Srbija i Crna Gora su ostale u zajednici još neko vreme, da bi se i ona razdvojila 2006. godine. Naš je zadatak da napišemo prilog istoriji ženskih studija, koje su nastale u osnovnom obliku još u vreme jedinstvene države, i da pokažemo da mreža postoji i danas, uprkos tome što su nam postepeno politički nametane zabrane i granice.

U mejlu Ljupki Kovačević iz Kotora detaljnije objašnjavam razloge za pisanje o istoriji ženskih studija, ali sa stanovišta postojanja neformalne mreže takvih studija, u kojoj su saradivale¹, a koja je ostale nedovoljno vidljiva u javnosti do danas.

Naglasak je na činjenici koja je ključna za istoriju ženskih studija u Srbiji, a to je da se program nije ostvarivao izolovano, već u okviru mreže već formiranih ženskih nevladinih organizacija kao alternativni visokoškolski program. Ovaj program je uglavnom bio finansiran iz donatorskih sredstava, a za pojedine gradove bio je održavan tokom dužeg vremenskog perioda, poput donacije Fonda za otvoreno društvo.

Šta treba da sačuvamo u sećanju za istoriju ženskog pokreta u Srbiji kada govorimo o doprinosu ženskih studija?

Definicija ove nove naučne discipline je ustaljena: ženske studije su visokoškolski, obrazovni, interdisciplinarni naučni program o ženama i za žene.

Interdisciplinarnost u nauci ni danas, kao ni pre tri decenije, nije dominantni pristup u društvenim i humanističkim naukama u našem kontekstu. Zbog toga program ženskih studija, kao jedan od novih interdisciplinarnih programa u svetu, nije vidljiv

1 „Pišeš pouzdane podatke taksativno u sledu vremena vođeci računa o tome da nam je fokus na mreži ženskih studija, jer vidimo da je to osnova nerazumevanja među sledbenicama, budući da je ona ostala nevidljiva, a postojala je. I sada je mi našim govorenjem obnavljamo u javnom prostoru. U vašem slučaju to su dolasci predavačica iz drugih gradova, pored vaših u Kotoru i Crnoj Gori. Videla sam da za njih piše u onom pregledu od Ervine: naziv teme, ime predavačice, a ne piše da je, na primer, Branka Arsić iz Ženskih studija u Beogradu, nego piše njena afilicijacija u kojoj je zaposlena – Fakultet! Isto je i za Marinu Blagojević, i ostale sa Filozofskog fakulteta. One kod vas govore na temu koju inače predaju u Ženskim studijama, a ne na Fakultetu. To je ta zamka oko nevidljivosti mreže ženskih studija, koju smo inače imale i izgrađivale u lokalnu i regionalnu.“ (Svenka Savić u mejlu Ljupki Kovačević iz Kotora, mart 2020).

u postojećem akademskom obrazovanju. Iako su njegovi elementi prisutni u različitim kursevima, predmetima i modulima koje nude pojedine predavačice u okviru različitih monodisciplina, potpuno oblikovan akademski program ovog tipa retko se nudi, i to samo u kratkom vremenskom periodu.

Svedokinje smo, s druge strane, da je vreme da se u okviru pisanja istorijata savremenog ženskog aktivizma kod nas posebno problematizuje doprinos edukativnog programa ženskih studija. Tim pre što su već objavljeni neki pregledni tekstovi u povodu obeležavanja godišnjica postojanja ili drugih važnih događaja, koji imaju značaj za istoriju. Ti pojedinačni pregledni radovi ukazuju na potrebu za permanentnim preispitivanjem onoga što je naše nasleđe, odnosno zaleđe, kroz različite oblike sećanja – bilo pojedinki, grupa koje su unutrašnji deo procesa, ili autoriteta spolja. U ovom slučaju govorimo isključivo o visokoškolskom obrazovanju na ženskim i rodnim studijama u Srbiji, iako se potpuna slika može steći ako se posmatra jugoslovenski period.

Uobičajena definicija ženskih studija jeste da su to alternativni, interdisciplinarni, **visokoškolski** obrazovni programi namenjeni i ženama i muškarcima, s ciljem da se stekne dublje razumevanje pitanja društveno uslovljene rodnosti, kako kod nas, tako i u svetu. U tom kontekstu, studije obrazuju žene i muškarce za *kritičku* procenu razumevanja sadašnje podele prema polu i rodu u oblastima obrazovanja, nauke, umetnosti, religije, tehnologije i drugih aspekata svakodnevnog života. Teorijski pristup je interdisciplinarnan, metod (najčešće) alternativan akademskom, a stečeno obrazovanje usmereno je na aktivnu primenu u životu i radu, kao i na dalji samostalni istraživački rad (Statut Ženskih studija i istraživanja, 1997; u daljem tekstu: ŽSI).

U Strateškom planu za period 2020–2025. godine (za ŽSI u Novom Sadu) stoji da su „*Ženske studije*“ interdisciplinarni alternativni visokoškolski obrazovni program koji objedinjuje nastavu i istraživanje u jedinstven program za žene (i muškarce) u Vojvodini, s ciljem poboljšanja položaja žena iz različitih **nacionalnih zajednica, sa posebnim akcentom na grupe sa manjom društvenom moći.**

Ovako definisane ženske studije ulaze svojom problematikom u sumu različitih naučnih disciplina, ali izostaje drugi, a važan deo koji se odnosi na primenu stečenog znanja. Naime, ženske studije su pre svega aktivistički program, a očekivanje od polaznica je da stečeno znanje primene u neposrednoj praksi u zajednici, uz visok stepen kritičnosti.

Već skoro tri decenije postoje programi ženskih i rodnih studija u jugoslovenskom regionu, a potom u Srbiji (Beogradu, Novom Sadu, Nišu), Crnoj Gori (Kotor), Bosni i Hercegovini (Sarajevu), Hrvatskoj (Zagreb, Zadar). Za početak alternativnog akademskog programa u Beogradu najčešće se pominje školska 1991/92. godina – tač-

nije 8. mart 1992. godine kada je, u prigodnom političkom kontekstu, održano i prvo javno predavanje. Do sada je u povodu obeležavanja godišnjica postojanja za program u Beogradu objavljena literatura (Blagojević, 1998; Dojčinović Nešić, Popović 2002; Popović, Duhaček 2009; Dojčinović, Popović 2012. i dr.).

Ako se mera prisustva u interdisciplinarnoj (naučnoj i umetničkoj) sferi bude određivala brojem objavljenih (preglednih) radova, čini se da je ovaj novi interdisciplinarni pristup u društvenim naukama nedovoljno analiziran, obrazložen i da ima **nedovoljno procenjen uticaj** na tok razvoja naučnih i umetničkih disciplina kod nas do danas. To se naročito odnosi na inovacije, kritički pristup i napore u okviru opšte demokratizacije nauke u društvu krajem 20. i početkom 21. veka.

Mereno kriterijumom interdisciplinarnosti, još manje je analiziran tok razvoja unutar akademske zajednice u Srbiji, s obzirom na to da je u akademskoj praksi i dalje prisutna ustaljena podela na humanističke i društvene nauke s jedne strane, medicinske nauke s druge, te prirodne i tehničko-tehnološke nauke s treće. Ta formalna podela nauka u značajnoj meri onemogućava vidljivost stvarne **interdisciplinarnosti** među različitim naukama i umetnostima. Naročito nije jasan dometa onoga što je pomerila perspektiva roda u istraživanjima, ali i u predavanjima, kao i u napisanim radovima, odnosno u izdavaštvu.

Danas je uticaj rodne perspektive u društvenim naukama znatno izraženiji i značajniji nego što bi se moglo zaključiti na osnovu podataka iz pojedinačnih disciplina. Zbog toga se pred nama nalazi više zadataka u osvetljavanju **unutrašnjih procesa rada** i institucionalizacije ženskih studija.

(1) Potrebno je doprineti prevazilaženju veštačke podele naučnih oblasti na zasebne segmente istraživanja i delovanja kroz kritičke analize, te primeniti novi, interdisciplinarni pristup kako u okviru samih naučnih disciplina, tako i u povezivanju nauke sa umetnošću, sportom i drugim oblastima. Ovaj pristup treba negovati i u **međusobnom povezivanju ženskih studija unutar država regiona**.

Kada su preuzele zadatak da budu interdisciplinarne, ženske studije su istovremeno preuzele i teret dvostruke teškoće: razvijanja i **izgradnje sopstvenog akademskog polja**, s jedne strane, i uspostavljanja saradnje sa drugim disciplinama, s druge strane – disciplinama koje često nisu dovoljno upoznate sa specifičnostima rodne perspektive u (patrijarhalnom) društvu u kojem i dalje preovlađuju stereotipi o ženama i muškarcima, kao i o njihovoj društvenoj ulozi i važnosti.

(2) Potrebno je analizirati pregledne tekstove koji su objavljivani hronološkim redosledom, a koji se bave uspostavljanjem i razvojem interdisciplinarnih ženskih studija u gradovima Srbije, nakon raspada jugoslovenskog prostora i formiranja

zasebnih državnih zajednica. Ova analiza treba da obuhvati period Jugoslavije (od 1991. do 2006. godine), a potom posebno razdoblja razvoja ženskih studija u Republici Srbiji i Republici Crnoj Gori kao samostalnim državama.

Za kontekst Vojvodine, posebno je važno razumevanje organizovanog prelaska sa neakadenskog (alternativnog) programa ženskih studija na akademski program rodni studija u okviru Univerziteta u Novom Sadu.

Na taj način moguće je utvrditi i preispitati u kojoj meri, ali i *na koji način*, je pisano o alternativnim ženskim studijama kao vidu visokoškolskog obrazovanja, paralelno s razvojem programa unutar akademske zajednice. Ova analiza obuhvatila bi period poslednje decenije 20. i prve dve decenije 21. veka, čime bismo dobile uvid u ono što je zaista novo nastalo i postignuto tokom tri decenije postojanja ovih studija.

(3) Takođe, neophodni su pregledni tekstovi koji objedinjuju *celokupno znanje* o razvoju ženskih studija *u jugoslovenskom regionu*, pre svega u okviru srpsko-hrvatskog govornog prostora. Ovi tekstovi trebalo bi da obuhvate jedinstven vremenski okvir – od poslednje decenije 20. veka do danas – kako bi omogućili sveobuhvatan uvid u kontinuitete, promene i specifične doprinose ženskih studija u tom kulturno-jezičkom i društvenom kontekstu.

(4) Istraživanje paralelnih procesa koji su se odvijali u tri univerzitetska centra u Srbiji – Novom Sadu, Beogradu i Nišu – zajedno sa delovanjem aktivnih ženskih građanskih udruženja u drugim gradovima, poput Subotice, Užica i Kraljeva, omogućava dublji uvid u to šta se zapravo dogodilo i koje su se promene desile u poslednjoj deceniji 20. i u prve dve decenije 21. veka.

Poseban fokus usmeren je na podatke koji se odnose na razvoj ženskih i rodni studija u Vojvodini, prvenstveno u Novom Sadu, uz osvrt na aktivnosti u Subotici u periodu od 1998. do 2004. godine. Pri tom se u obzir uzima i bogato kulturno i istorijsko nasleđe ženskog pokreta u Vojvodini – od 18. do kraja 20. veka – sagledano kroz savremenu interkulturnu i interdisciplinarnu mrežu koja oblikuje današnje rodne studije u ovom regionu.

Zato ukazujem da u nekim segmentima istorije ženskih studija u regionu već sada počinje da živi konstrukcija istorije kako za pojedine centre tako i za region u celini.

Uzimajući u obzir političke i društvene okolnosti u regionu i u pojedinačnim državama, može se razumeti zbog čega još uvek ne postoji jedinstven pregled ženskih i rodni studija u jugoslovenskom regionu za poslednje tri decenije. Današnji geografski prostor podeljen je u nove državne okvire, a novonastale države – koje su nekada činile jedinstveni jugoslovenski prostor – razvijale su se u specifičnim poli-

tičkim kontekstima, uz donekle različita kulturna nasleđa i različite puteve borbe za ženska prava.

Nositeljke organizovanih alternativnih ženskih studija – liderke koje su imale ključnu ulogu u njihovom razvoju – dolazile su iz različitih naučnih oblasti i bile su angažovane u skladu sa svojom profesionalnom orijentacijom. U Beogradu su to pretežno bile filozofkinje i sociološkinje, u Novom Sadu uglavnom lingvistkinje i istoričarke književnosti, u Nišu pravnice, dok je u Kotoru inicijativu predvodila jedna psihološkinja.

Diskusija o preglednim tekstovima o mreži ženskih studija u Srbiji

2000.

- Svedočenja akterki osnivačica ženskih studija u Beogradu: Svenka Savić intervjui sa Dašom Duhaček, Sonjom Drljević i Žaranom Papić;

2009.

- Dragana Popović i Daša Duhaček: „Od Ciriškog kruga do studija roda: rodna ravnopravnost i visoko obrazovanje“;

2010.

- Jelena Čeriman intervju sa Svenkom Savić (za potrebe rada Čeriman, Bojanić, Pudar 2011);

2010.

- Janja Baćević, Jelisaveta Blagojević, Daša Duhaček, Tamara Džamonja Ignjatović, Martina Vukasović, Dragana Popović, Adriana Zaharijević: „Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovnom materijalu“, Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka, UB, UNDP, Beograd;

2011.

- Jelena Čeriman, Sanja Milutinović-Bojanović i Gazela Pudar: „From Gender Studies to Gender in Studies: Case Studies on Gender-Inkluzive Curriculum in Higher Education“;

2012.

- 1 Biljana Dojčinović i Dragana Popović, *Centar za ženske studije. 1992–2012.* objavljen u povodu obeležavanja 20 godina postojanja i namenjen domaćoj i stranjoj publici (dvojezično, srpsko-engleski);
- 2 Nada Sekulić, „Osnivanje studija roda na Filozofskom fakultetu u Beogradu: razgovor sa prof. Anđelkom Milić“, *Sociološki pregled* (posebno izdanje), Beograd, 2012, str. 783-796;

2014.

- 1 Marina Blagojević² u svojoj životnoj priči (S. Savić i sar. 2014, Marina Blagojević Hjuston, 220-232);
- 2 Sandra Iršević „Ženske studije u Srbiji: od aktivizma do univerziteta“, odbranjena master rad, odsek Kultura globalnih medija FMK Singidunum, Beograd;
- 3 Svenka Savić, *ACIMSI Centar za rodne studije UNS: Deset godina posle*, Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.

2017.

- Dijana Subotički, O Ženskim studijama u Novom Sadu (video-zapis), https://www.youtube.com/watch?v=Wd4_018_lwl&feature=emb_imp_woyt, pristupljeno 8.5.2021.

2019.

- 1 Daša Duhaček u tekstu „Izazovi i praksa institucionalizacije i izvođenja ženskih studija“, ur. Dragica Vujadinović i Zorana Antonijević, *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju*, Akademska knjiga, Novi Sad, 223-234;
- 2 Isidora Jarić, „Javni i skriveni kurikulumi rodni studija u Srbiji (1978-2018)“, Dragica Vujadinović i Zorana Antonijević ur. *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju*, Akademska knjiga, Novi Sad, 235-250.

Konstatujemo da nema dovoljno preglednih tekstova o razvoju ženskih studija u Srbiji u periodu od 1990. do 2020. godine. Među dostupnim tekstovima nalaze se oni koji se mogu označiti kao **lična svedočenja** (uglavnom liderki) o istorijskom sledu događaja i procesu koji još uvek traje, kao i oni koji predstavljaju **svedočenja sa distance** – bilo vremenske, bilo lične – osoba koje nisu bile direktno uključene u isto-

2 Marina Blagojević (1958-2020).

rijski razvoj. Važno je praviti razliku između ove dve vrste izvora, jer su povezani sa mogućim konstrukcijama istorijskog narativa, naročito kada je reč o priznavanju doprinosa pojedinki (i pojedinaca) u tom toku, a posebno doprinosa liderki.

Mreža ženskih studija u poslednjoj deceniji 20. veka

Već krajem poslednje decenije 20. veka Marina Blagojević (1998) priređuje knjigu *Ka vidljivoj ženskoj istoriji: ženski pokret u Beogradu 90-ih*, u kojoj 25 pozvanih autorki pišu o različitim ženskim nevladinim organizacijama u Beogradu, kao delu ženskog pokreta u Srbiji, sa fokusom na onome što se događalo u tom gradu od sedamdesetih do kraja devedesetih godina.³

Tu Biljana Dojčinović Nešić (1998, 207–222) daje osnovne podatke i o početku rada alternativnog jednogodišnjeg (dvosemestralnog) programa Ženskih studija od 8. marta 1992. godine.

Marina Blagojević (1998, 222–227) iznosi podatke o početku rada akademskog programa ženskih studija na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu. Program je započet kao jednosemestralni izborni predmet za sve studente treće godine **dodiplomskih studija** na Filozofskom fakultetu, a po sadržaju je odgovarao koncepciji ženskih studija. Prvobitni naziv predmeta bio je *Polnost i društvo – ženske studije*, i bio je organizovan u okviru Odseka za sociologiju. Na realizaciji predmeta bile su angažovane prof. dr Anđelka Milić, dr Marina Blagojević (u to vreme asistentkinja), a nešto kasnije pridružila im se i Žarana Papić, takođe u statusu asistentkinje. Sve tri su istovremeno bile polaznice prvog, eksperimentalnog kursa u okviru alternativnih ženskih studija, koji je započeo 8. marta 1992. godine.

Drugim rečima, iste žene koje su učestvovalе u prvom alternativnom kursu, kasnije su utemeljile i prvi akademski program ženskih studija – bile su prisutne *i tamo i ovde*.

U ovom tekstu Blagojević daje podatke i o početku akademskog programa na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Beogradu, koji počinje nešto kasnije.

Komentar: U vreme kada je knjiga Marine Blagojević *Ka vidljivoj ženskoj istoriji* objavljena, ženske studije su već bile registrovane i u Novom Sadu i Subotici, a u Nišu je bio pokrenut i prvi kurs ženskih studija (videti podatke koje navodi Aleksandra Žikić). Krajem te godine održan je i prvi sastanak **Mreže ženskih studija** u Beogradu,

3 Knjigu je izdao Centar za ženske studije u Beogradu, a za izdavača potpisuje Sonja Drljević.

u Centru za ženske studije (gde Blagojević i predaje). Ipak, o ovim važnim momentima institucionalizacije i umrežavanja ženskih studija u drugim delovima Srbije nema podataka u pomenutoj knjizi.

To, međutim, nije posledica neznanja autorke, već posledica perspektive iz koje ona konstituiše žensku istoriju. Sve što je geografski „na periferiji“, tamo i ostaje – van fokusa.

Ukratko, u tekstovima obe autorke koje se bave ženskim studijama kao doprinosom vidljivoj ženskoj istoriji – istoriji koja se, prema njima, odigrava u prestonici – nema pomena o postojanju ženskih studija u drugim gradovima Srbije, iako su one delovale u isto vreme, sa sličnim intenzitetom i u međusobnoj saradnji.

Mreža ženskih studija u 21. veku

1998.

U Beogradu, za početak rada alternativnog akademskog Centra za ženske studije i komunikaciju, postoji zvaničan dokument – overen Statut iz 1993. godine. Takođe, sačuvani su i tekstovi nekoliko akterki koje su učestvovala u osnivanju i prvim aktivnostima Centra.

U tekstu Marine Blagojević navodi se da je plan i program nastave sačinila Žarana Papić, te da je program regulisan Statutom Filozofskog fakulteta iz 1993. godine. U tekstu se iznose i osnovne informacije o temama i obavezama studenata – predviđeni su seminarski rad i pismeni kolokvijum kao obavezne forme provere znanja. Priložen je i spisak literature koji obuhvata 37 autorskih jedinica: među njima je pet domaćih autorki, dok ostatak čine prevodi tekstova stranih autora na srpski jezik. Ovi podaci ukazuju na to da ženske studije u Beogradu počinju u trenutku kada se tek formira sve što je neophodno za akademski rad – plan, program, literatura, predavačice – i to u kontekstu društvenih i političkih previranja usled raspada Jugoslavije i formiranja novih nacionalnih država, u atmosferi tenzije i nesigurnosti.

Kako su studentkinje koristile stečeno znanje? Podatke imamo na osnovu svedočenja akterki tih programa: nakon odslušanog izbornog programa na trećoj godini dodiplomskih studija, stečeno znanje studenti/kinje koriste u daljem ličnom usavršavanju.

Nakon objavljivanja knjige Marine Blagojević (*Ka vidljivoj ženskoj istoriji*, 1998), prošla je čitava decenija bez pojavljivanja preglednih tekstova na srpskom jeziku koji bi se bavili razvojem ženskih studija u lokalnim uslovima. To je posebno značajno imajući u vidu da su ženske studije u Beogradu, Novom Sadu, Subotici, Nišu i Ko-

toru tokom tog perioda imale bogatu i kontinuiranu produkciju – kako nastavnu, tako i izdavačku, istraživačku i dokumentacionu (uključujući izgradnju specijalizovanih biblioteka).

Činjenica je da su timovi aktivistkinja i predavačica, svaka u svom centru, značajno doprinosile produkciji znanja, dok su istovremeno međusobno saradivale u oba smera. Ipak, o toj saradnji nisu u kontinuitetu javno istupale kao **mreža alternativnih ženskih studija** – iako bi takav nastup predstavljao važan korak u osvajanju javnog prostora na akademskom nivou.

Akterke te mreže propustile su priliku da kontinuirano grade svest o postojanju i značaju visokoškolskog alternativnog programa koji deluje van granica pojedinačnih gradova, i to kao organizovana mreža u širem akademskom i društvenom kontekstu. Drugim rečima, dok smo se polako stabilizovale u okviru aktivnosti ženskog pokreta – u smislu postavljanja granica i identiteta njegovog delovanja unutar alternativne akademske sfere – nedovoljno se razvijala kolektivna svest i sećanje o važnosti neformalne grupe *Žena i društvo*, koja je organizaciono prethodila institucionalizaciji ženskog aktivizma u Beogradu početkom devedesetih godina.

Istovremeno, propuštena je i prilika da se izgradi i održi sećanje na tada aktivnu mrežu ženskih studija – mrežu koja je zaista postojala i funkcionisala kao oblik regionalne akademske saradnje.

Za ovakvu situaciju može se delimično pronaći i opravdanje – alternativni program ženskih studija bio je kontinuirano izložen pritiscima (i prismotri) od strane vlasti, kojoj feministički pristupi sa naglašenom kritičkom dimenzijom nisu bili naročito prihvatljivi. To je, u izvesnoj meri, i očekivano, s obzirom na to da su ženske i rodne studije usmerene upravo na kritičku analizu, a potom i na dekonstrukciju i transformaciju postojećih društvenih, naučnih i institucionalnih odnosa. Takav pristup se najčešće realizuje putem istraživačkih metoda koje kod polaznica razvijaju kritičko mišljenje otvoreno ka aktivizmu. Ove metode – pre svega intersekcionalna analiza – u feminističkom kontekstu prepoznaju se kao specifične feminističke metodologije. Polaznice ženskih studija u različitim gradovima Srbije osmišljavale su raznovrsne oblike aktivističkog delovanja, uključujući produkciju i distribuciju materijala (parole, plakati, kalendari, rokovnici), organizovanje druženja, javnih okupljanja, pa i konkretnih oblika pobune. Danas bi bilo važno napraviti sistematski popis i opis tih kreativnih aktivnosti – možda i kroz javnu prezentaciju – kako bi se sačuvalo i priznalo ono što su žene već tada sprovodile na terenu, širom Srbije.

Bilo kako bilo, saradnja unutar mreže zaista je postojala, ali svest o toj saradnji nije bila formirana u javnosti. Prvi pregledni tekstovi pojavljuju se tek u prvoj deceniji 21.

veka, i to – očekivano – povodom određenih datuma i obeležavanja godišnjica (jubileja) pojedinačnih centara, pre svega u Beogradu i Novom Sadu.

2000.

Svedočenja akterki⁴

Ženske i rodne studije u velikoj meri oslanjaju se na svedočenja žena – metodu koja je u okviru istorijskih i drugih društvenih nauka često bila potcenjena, pa samim tim i ređe korišćena. U feminističkom pristupu oblikovanju istorije ženskog pokreta, upravo se svedočenja i lična iskustva žena prepoznaju kao ključni izvori – naročito kada je reč o različitim fazama razvoja i delovanja samog pokreta.

O početku u Centru za ženske studije i komunikacije u Beogradu svedoči **Daša Duhaček** (jedna od članica tima koji je počeo rad i koja je do danas nastavila da koordinira alternativne ženske studije⁵) u razgovoru sa Svenkom Savić o programu Open Society Institute (OSI).

Izdvajamo nekoliko citata – **zelenim** ono čega do sada nema u objavljenim tekstovima, **ljubičastim** ono što je važno i specifično za svedočenje, a izgubilo se kao važan element u daljim prikazima drugih o Ženskim studijama u Beogradu pa je ostalo nevidljivo do danas, i na kraju **podvučeno** je ono što autorka publikacije smatra važnim).

Daša Duhaček svedoči:

- *Ja samo hoću da lociram nastanak naših ženskih studija, iz inicijative te grupe, posebno na osnovu onoga što je pokrenula i učestvovala u tome Sonja Drljević. Inicijativa je postojala vrlo intenzivno od 1991. godine, eksperimentalni kurs prvi, kada mi računamo da smo počele da radimo, je počeo u martu 1992. godine, a registracija naša je od 1993.*
- *To prvo lepljenje plakata, 1992. u martu mesecu, dugo smo ga koncipirale i jednom je Sonja Drljević došla i rekla: – Ja sam izlepila plakate! I ja sam se potpuno sledila, jer mi je onda bilo jasno da više nema nazad, ali je to jedino tako moglo da se uradi, jer ja bih to do u beskonačnost prepravljala, razmišljala... u stvari od straha da treba nešto da iniciram čega još nema.*

4 S. Savić dokumentuje audio-zapis i transkript razgovora sa Dašom Duhaček, Sonjom Drljević i Žaranom Papić (deo razgovora objavljen u povodu smrti Žarane Papić).

5 U 2000. godini je Svenka Savić, na podsticaj Slavice Stojanović i Sonje Liht, za potrebe evaluacije ženskog programa u okviru Fonda za otvoreno društvo, razgovarala sa 20 različitih akterki u programu, između ostalog i sa svima koje su otpočinjale i razvijale ženske studije: u Beogradu, Nišu, Novom Sadu.

- Na samom početku **predavačice** su bile žene koje su već samostalno obavile čitav niz istraživanja ili se same interesovale za određene probleme i bilo ih je sa univerziteta, pre svega i najviše sa Katedre za sociologiju Filozofskog fakulteta: Anđelka Milić, Žarana Papić i Marina Blagojević. One su zapravo nosile i taj isti program kod nas, **kasnije** su one naravno započele nešto slično i na Filozofskom fakultetu.
- Druga grupa je bila onih koje nisu učestvovalе neposredno u nastavi, ali su bile u pojedinim institutima, kao Zorica Mršević. Treća grupa, ja ne znam da li da ih nazovem drugačije nego slobodni strelci, kao recimo Jasmina Lukić, koja je književna kritičarka, nigde zaposlena, ali se priključila i ozbiljno podržala naš program. Ili recimo Biljana Dojčinović, koja ima neko drugo radno mesto, koje služi zato da bi preživljavala, ali je neku svu svoju kreativnu energiju uložila ovde, kao što je ovde od samog početka.... mi smo se implicitno pridržavale jednog **načela, a to je da status predavača, kao mesto pozicije autoriteta ne može imati niko osim žena kod nas, obrazlažući to time da ima sasvim dovoljno žena da pokriju oblasti i pitanja za koja bi naši studenti i studentkinje bili zainteresovani.**
- Program se postepeno proširivao, a najveća strukturna promena desila se u jesen **1997. godine**, kada smo uveli razliku između obaveznih i izbornih kurseva. U obavezne smo nastojali da uključimo osnovne pojmove i teme.
- Mi smo istovremeno bile, da tako kažem, redovne gošće i u ženskim studijama u Nišu, Novom Sadu, Subotici, predavale smo u Užicu, Sonja je vodila po celoj Srbiji, ali smo uspostavile sistematski i institucionalnu i čini mi se personalnu saradnju sa svima. Znači mi imamo unutrašnji network, imamo mrežu među bivšim republikama i onda ovaj network (OSI) o čemu govorimo.
- **Ženske studije u Beogradu su rasadnik, saradnja, podsticaj i sve ostalo za druge studije takođe. Ako je o tome reč, bio je čitav jedan projekat koji je čak i počeo, naravno posle je iz razumljivih razloga morao biti suspendovan.**
- **Mi smo od naše Konferencije 1998. sve do početka bombardovanja '99. bile na zajedničkom projektu i radile sa grupom žena iz Prištine. Ja sam tamo već bila održala uvodno predavanje. One su tamo već bile započele ženske studije na njihov zahtev, uz našu podršku, što mislim da je bila dobra stvar. Trenutno smo recimo u dogovorima sa ženama iz Kotora.**

Sonja Drljević:

Jedna od osnivačica ženskih studija u Beogradu je i Sonja Drljević, čija je lična aktivnost i iskustvo u afirmaciji žena trajalo znatno duže od samog osnivanja ženskih studija. Time je doprinela upravo zahvaljujući prethodno stečenom iskustvu. U razgovoru sa Savić, Drljević svedoči o programu osoba sa invaliditetom, tada već kao koordinatorica novoformirane ženske organizacije AŽIN. Ona pomera istorijsku tačku početka ženskih studija u Beogradu dalje u prošlost, preciznije u osamdesete godine 20. veka, i povezuje ih sa radom neformalne grupe „Žena i društvo“ u jugoslovenskom prostoru.

- *Pa, naša organizacija je postojala vrlo dugo, prvo je to bila feministička grupa „Žena i društvo“, osnovana je 1979. godine u Beogradu, kao deo feminističkog pokreta u tadašnjoj Jugoslaviji (Zagreb, Ljubljana, Beograd), pa su iz te feminističke grupe nastale skoro sve grupe u Beogradu, počevši od SOS-a, pa Ženskog centra, centriće za devojke i svih ostalih grupa, između ostalih – ženske studije. **Zapravo ženske studije su bile deo feminističke grupe „Žena i društvo“ do 1998. godine, a feministička grupa nije bila registrovana i zapravo Centar za ženske studije se kao poseban deo odvojio 1998. godine** (podvukla S.S.).*
- *Feministička grupa se registrovala pod imenom Asocijacija za ženske inicijative AŽIN i nastavila da radi na svom feminističkom programu, koji je zapravo zacrtan još te 1979. godine.*

U razgovoru sa Gordanom Stojaković, Sonja Drljević ponavlja iste podatke (Savić i sar. 2008, 370):

- *Naša početna feministička grupa je nastavila da živi, **samo nije bila registrovana**, uz nju su bile Centar za ženske studije i istraživanja i komunikaciju. I kada su ženske studije krenule u taj akademizam i odvojile se, feministička grupa „Žene i društvo“ se registrovala devedeset i sedme godine kao Asocijacija za ženske inicijative (AŽIN).*

Drugim rečima Sonja Drljević određuje istorijski sled: „Žena i društvo“, Centar za ženske studije 1993-1999, i AŽIN od 1999. godine do smrti Sonje Drljević (2017), kada se aktivnost u AŽIN-u polako gasi. Daša Duhaček ne pominje isti istorijski sled (što ne znači da sled koji iznosi Drljević nije istinit).

Ostaje otvoreno pitanje u kojoj meri postanak i delovanje neregistrovanih grupa, kao što je u ovom slučaju Žena i društvo, priznajemo kao istorijski relevantne događaje kada govorimo o istorijatu ženskog pokreta u celini. Sećanje o njihovom delovanju ne nalazimo u zvaničnim dokumentima (poput statuta, registracije i sl.), već

pre svega u ličnim svedočenjima žena koje su bile aktivne u tim grupama, kao i u medijskim izveštajima iz tog perioda.

Za nas koje se bavimo istorijom ženskih studija u Srbiji, etape njihovog razvoja predstavljaju važan oslonac, a posebno su značajna individualna svedočenja onih koje su neposredno učestvovala u tom procesu. Uočavamo da su dve ključne akterke, koje su inače blisko saradivale na razvoju programa, različito odredile tačku početka ženskih studija: jedna – Sonja Drljević – ističe kontinuitet neformalnih aktivnosti žena okupljenih oko različitih pitanja unutar grupe Žena i društvo, dok druga – Dušanka Duhaček – polazi od formalnog početka nastave u okviru akademskog sistema.

Oba kriterijuma imaju smisla u pisanju istorije ženskih studija, kao i u širem sagledavanju ženskog pokreta kod nas. Ključno je da se jasno odredimo prema tački početka i da naše obrazloženje bude teorijski i kontekstualno utemeljeno. Za sada, oba početka funkcionišu kao relevantne orijentacije u pisanju istorije ženskih studija u Srbiji.

U obzir moramo uzeti i svedočenja (sećanja) onih koje su bile duže ili kraće članice neformalne grupe Žena i društvo. Na primer, **Lepa Mlađenović** se seća doprinosa Vere Smiljanić (1923-2021), profesorke sa Odeljenja za psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; u to vreme je bila studentkinja tog Odeljenja:

- *Na početku su filozofija, pedagogija i psihologija bile objedinjene na Filozofskom fakultetu. A kad je Borislav Stevanović osnovao posebnu Katedru za psihologiju, pozvao je Veru Smiljanić za asistentkinju. Tako je nastala Katedra za psihologiju. Inače, Vera Smiljanić je bila prva na toj Katedri koja je uvela temu ULOGA POLA, tako su se tada 80-ih zvale studije o ugnjetavanju žena i društvenoj konstrukciji žena. Ona se sa tom temom sreća kada je 1967-68. predavala kao gostujuća profesorka na Unverzitetu Berkli (Berkeley). Inače sa njom smo više puta bile na FE-MINISTIČKOJ GRUPI ŽENE I DRUŠTVO 80-ih, ona je par puta govorila o tome kako psihološke i psihoanalitičke teorije podčinjavaju žene unutar svojih teorija.*

Svedočenja drugih akterki proširuju mapu mogućih centara iz kojih su izvirale nove ideje o položaju žena – upravo na tom istom fakultetu na kojem su Anđelka Milić i njene saradnice kasnije osnovale izborni kurs ženskih studija. Ti uvidi pokazuju da nije postojao samo jedan izvor, već više njih. Međutim, jedan od tih izvora je – zahvaljujući agilnosti pojedinih akterki – vremenom bio nametnut i ucrtavan kao jedini „istorijski“ početak.

Na osnovu svedočenja liderki koje su bile aktivne u formiranju Centra za ženske studije i komunikaciju u Beogradu, uočavamo različite interpretacije osnovnih činjenica – u zavisnosti od perspektive iz koje govore. Te razlike se odnose na pitanja kao što su: kada je započeo rad Centra, kada je organizacija zvanično registrovana i koliki je bio pojedinačni doprinos svake od akterki. Sonja Drljević posebno ističe postojanje neformalne grupe žena, koja je, prema njenom svedočenju, prethodila svim kasnijim formalnim aktivnostima i organizacijama u Beogradu. Ona sebe vidi kao deo te grupe od samog početka, čime, kroz lični kontinuitet, povezuje razvoj događaja u Srbiji – od jugoslovenskog konteksta do perioda nakon raspada Jugoslavije – pozicionirajući se kao nositeljka tog procesa. Međutim, Drljević u svom svedočenju ne pominje nijedno drugo ime iz te neformalne grupe, koje bi bilo označeno kao važno ili presudno za osnivanje Centra za ženske studije u Beogradu.

Za sada, *početak* rada ženskih studija u Srbiji možemo posmatrati:

- 1** kao kontinuitet rada neformalne (feminističke) grupe od 1979. godine „Žena i društvo“ čiji je zagovornik Sonja Drljević,
- 2** kao prvo javno akademsko predstavljanje programa (kako je to uobičajeno u akademskoj zajednici) – 6. marta 1993. u Beogradu, za koji postoji posebno napravljen plan i program tema i predavačica.⁶ Važno je razumeti politički i društveni kontekst u kojem su se ove promene događale.

U 21. veku diskusija je otvorena i o početku i o osnovnim principima rada u ženskim studijama, posebno o formiranju i stvarnom funkcionisanju mreže ženskih studija i akterki koje su je održavale.

Uvodne napomene 2

Podaci o mreži ženskih studija u objavljenim tekstovima

Analiziramo šta je u objavljenim radovima o Mreži ženskih studija zabeleženo, kao i šta je o pojedinačnim članicama mreže pomenuto ili posebno naglašeno – kako bi-

6 Na primer, za početak rada Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, navodi se javno predavanje Aleksandra Belića na otvaranju Fakulteta 1953. godine.

smo, na osnovu tih podataka, mogle da procenimo i sopstvenu odgovornost za (ne) negovanje kontinuiranog sećanja na njeno postojanje.

2009.

Dragana Popadić i Daša Duhaček, u tekstu pod naslovom „*Od Ciriškog kruga do studija roda: rodna ravnopravnost i visoko obrazovanje*“, smeštaju razvoj ženskih studija u Beogradu u širi međunarodni kontekst – pre svega onaj anglosaksonski – oslanjajući se na istorijat borbe za ženska (ljudska) prava s kraja 19. i početka 20. veka. Kraj teksta posvećen je situaciji u Jugoslaviji, a potom detaljnije u Srbiji, tačnije u Beogradu, u poslednjoj deceniji 20. i prvoj deceniji 21. veka. Međutim, situacija u drugim gradovima Srbije tom prilikom nije pomenuta. Ideja autorki bila je da podsete javnost da su se teme ženskih studija u Srbiji relativno brzo uključile u svetske tokove – ne kroz akademske institucije, već prvenstveno u okviru alternativnog obrazovanja. Kraj prve decenije 21. veka one prepoznaju kao trenutak kada se javnost već obrazuje za institucionalni program koji vode, a koji ima solidnu osnovu u međunarodnim praksama. Osnovna namera je bila da se taj program pozicionira u institucionalne okvire i akademizuje.

Povezivanje **sa svetom** predstavljalo je važnu komponentu u legitimisanju ženskih studija kao ravnopravnog visokoškolskog programa i u kontekstu Srbije. Otuda autorke teksta posvećuju manje pažnje procesima koji su se, u poslednjoj deceniji 20. veka, odvijali u gradovima van Beograda – iako su i same u njima učestvovala. Reč je o kontinuiranoj saradnji na edukativnim i istraživačkim programima, razmeni i deljenju literature, kao i o zajedničkom izdavanju knjiga i časopisa, u kojima su učestvovala predavačice i aktivistkinje iz različitih gradova širom Srbije. Argumentaciju za alternativni program ženskih studija u Beogradu autorka temelje na bogatoj građi koja je dokumentovana u Centru za ženske studije i komunikaciju. Upravo iz te baze kasnije je proizašao Centar za ženske studije i politike na Fakultetu političkih nauka, koji funkcioniše kao akademski program pod rukovodstvom Daše Duhaček. Važno je naglasiti da su ovakvi narativi zasnovani na *ličnim svedočenjima* organizatorki, koja su ujedno i ovlašćeno objavljena u štampanoj formi.

Čega nema u njihovom **objavljenom** svedočenju, a ima u intervjuu Daše Duhaček iz 2000. godine?

Nema o saradnji sa drugim ženskim studijama **u neformalnoj mreži** u Srbiji sa kojima sve vreme intenzivno sarađuju i razmenjuju iskustva (izostaje i podatak da je bila namera da se sa ženama iz Prištine sarađuje na ženskim studijama). Samo u napomeni Daša Duhaček kaže da nešto postoji i u Novom Sadu i Nišu: „Osim ovih prvih

kurseva, kasnije su ustanovljeni drugi programi, i to u Novom Sadu od 2004. doktorske rodne studije, zatim u Nišu moduli iz pravnih nauka i ženskih ljudskih prava itd.”

2010.

U tekstu autorskog tima Janja Baćević i saradnice (od kojih je jedna i Daša Duhaček), naslovljen „*Analiza rodne dimenzije u visokoškolskom obrazovnom materijalu*” nema pomena o Ženskim i rodnim studijama u Novom Sadu, Nišu, niti u Kotoru u kojima iste te autorke predaju po pozivu.

2011.

U tekstu autorskog tima Jelene Čeriman i saradnica, „*From Gender Studies to Gender in Studies: Case Studies on Gender-Inclusive Curriculum in Higher Education*”, objavljenom 2011. godine na engleskom jeziku u Rumuniji, a koji je manje poznat široj akademskoj javnosti u Srbiji, autorke daju pregled uvođenja ženskih i rodnih studija u visoko obrazovanje u Srbiji. Za razliku od mnogih drugih tekstova, ovaj rad obuhvata sva tri akademska centra – Beograd, Novi Sad i Niš – i prati transformaciju ženskih i rodnih studija iz alternativnog obrazovnog modela u sastavni deo akademske zajednice.

Tri tada mlade autorke odlučile su da o istorijatu ženskih i rodnih studija pišu na osnovu razgovora sa liderkama ženskih organizacija, oslanjajući se na njihova *svedočenja*. Među sagovornicama su bile: Daša Duhaček, Svenka Savić, Zorica Mršević, Zorica Ivanović, Nada Sekulić i Mirjana Pešić. Objavljen materijal je koristan primer razgovora prve i druge generacije feministkinja prisutnih u istom procesu približavanja alternativnog akademskog programa institucionalnom akademskom (tzv. bolonjskom) procesu u Srbiji kao deo akademske zajednice.⁷

Jelena Čeriman i saradnice u svom radu uzimaju u obzir period od 1990. godine, počevši od razdvajanja jugoslovenskog prostora i osamostaljivanja Republike Hrvatske i Slovenije. Obuhvataju sve relevantne oblike uvođenja (inkluzije) ženskih i rodnih studija u akademske institucije – bilo da je reč o fakultetima, katedrama, pojedinačnim kursovima (izbornim ili obaveznim), ili o modulima na dodiplomskim, postdiplomskim (magistarskim, master) i doktorskim studijama. U tekstu se navode konkretne institucije u Beogradu, Novom Sadu i Nišu u kojima se ti programi realizuju, kao i osobe koje ih izvode. Takođe, uključeni su i podaci o međusobnoj saradnji između tih centara.

7 Set pitanja se odnosio na podatke o: predavačkom timu po polu (da li samo žene ili ima i muškaraca), polaznicama (da li ima upisanih i muškaraca), saradnji sa drugima, zatim o samom programu (da li se menjao sadržaj programa, ako da u kojem pravcu) i dr.

U ovom tekstu, svedočenje za Vojvodinu i Novi Sad daje koordinatorka Svenka Savić, predstavljajući rad Udruženja „Ženske studije i istraživanja“ (ŽSI) kao centralnog ženskog udruženja – svojevrsnog rasadnika novih ženskih inicijativa u Vojvodini, uključujući i one u Subotici. Ovo udruženje je prepoznato i kao glavna organizacija koja je stajala iza osnivanja ACIMSI – Centra za rodne studije na Univerzitetu u Novom Sadu (videti 3.3. Dodatak o istoriji ženskih studija).

Na kraju rada, namenjenog inostranoj publici, autorke navode literaturu iz koje se vidi da su koristile podatke iz pojedinačnih objavljenih tekstova drugih autorki. Ti izvori su povezani sa svedočenjima liderki – aktivnih akterki procesa – što predstavlja dobar metodološki pristup za sagledavanje šire slike onoga što se istovremeno dešavalo u različitim delovima zemlje.

Komentar: Ovo je, za sada, jedini pregledni tekst u kojem su obuhvaćeni podaci za sva tri akademska centra u Srbiji – iako su za neke date detaljnije, a za druge samo osnovne informacije – zaključno sa prvom decenijom 21. veka. Tekst je pisan na engleskom jeziku i namenjen međunarodnoj publici, a objavljen je u rumunskom časopisu koji nije široko poznat akademskoj zajednici u Srbiji, pa je do sada kod nas retko citiran. Po svom metodološkom pristupu, ovaj rad je specifičan jer liderke sva tri centra odgovaraju na ista pitanja. Na osnovu tih svedočenja, autorke su selektovale odgovore koji su odgovarali konceptu razvoja ženskih studija koji žele da predstavu u tom vremenskom okviru. Tekst je objavljen 2011. godine, svega nekoliko godina nakon preregistracije Ženskih studija i istraživanja.

Autorke u tekstu konstatuju da su u početku Ženskih studija u Novom Sadu predavački tim činile isključivo žene – iz Novog Sada, Beograda i inostranstva – kao i da su program pohađale isključivo žene. Ističu i postojanje saradnje između predavačica u programima u Beogradu i Novom Sadu.

U kasnijem periodu dolazi do uključivanja i predavača i studenata muškog pola, ali uvek u vrlo malom broju.

U ovom tekstu nema pomena o postojanju **mreže** ženskih studija u Republici Srbiji, jer autorke nisu postavljale takvo pitanje intervjuisanim liderkama tih programa. Otuda odgovornost ne snose one koje su odgovarale, nego one koje su pitale – mlade istraživačice (možda tada i nisu bile svesne postojanja mreže).

Mreža ženskih studija bila je i ostala važan mehanizam za širenje i očuvanje celokupnog programa, koji i danas opstaje u neformalnom obliku – pre svega kroz profesionalna poznanstva i delovanje liderki koje su bile njegov temelj.

2012.

Biljana Dojčinović Nešić i Dragana Popović uredile su knjigu *Centar za ženske studije. 1992 – 2012. u Beogradu* povodom obeležavanja 20 godina postojanja, koju je u ime Centra kao izdavača potpisala Daša Duhaček). Urednice u knjizi pružaju iscrpne podatke o nastanku, razvoju i uticaju ovog alternativnog akademskog programa na dodiplomskom nivou. Sadržaj je raspoređen po tematskim poglavljima posvećenim programu, predavačicama, izdavačkoj delatnosti i gostujućim profesorkama iz različitih delova sveta, čime se želi pokazati koliko je sam program bio relevantan i aktuelan u svetskim razmerama.

U knjizi se pominju predavačice iz Novog Sada koje su tokom različitih godina učestvovala u realizaciji interdisciplinarnih kurseva u okviru Centra za ženske studije u Beogradu, počevši od 1993. godine. Svenka Savić je predavala kurs *Rod i jezik/pol* u više navrata (1992/93, 1997/98, 2000/01), kao i kurs *Feministička teologija* (1997/98, 2000/01, 2002/03, 2003/04), te učestvovala u izvođenju kursa *Ključni pojmovi/ključna pitanja*, koji je realizovan tokom više godina (2002/03, 2003/04, 2004/05, 2005/06), a u kojem je učestvovao veći broj različitih predavačica. Pored nje, pomenute su i Vladislava Felbabov, koja je držala kurs iz američke književnosti, zatim Vladislava Gordić Petković, kao i Svetlana Tomin, koja je predavala o ženama u srednjem veku u Srbiji.

Nema posebnog odeljka o saradnji u mreži ženskih studija u Srbiji, gde bismo bile sve ostale... (kao da nije očekivano da u jubilarnoj brošuri budu podaci o mreži saradnje među ženskim studijama, kasnije i rodним studijama, u drugim gradovima države Srbije).

U istoj jubilarnoj 2012. godini, Nada Sekulić razgovara sa svojom profesorkom Anđelkom Milić i objavljuje *sećanje* na osnivanje studija roda unutar institucije – na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu (Sekulić, 2012, str. 783–796). U tom razgovoru nijedno pitanje ne dotiče postojanje Ženskih studija i istraživanja u Novom Sadu, koje deluju od 1997, niti rad i dostignuća ACIMSI Centra za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu, koji postoji od 2004. Mada naslov razgovora takve teme ne najavljuje, one bi ipak bile očekivane imajući u vidu istorijat feminističkog anga-

žmana i istraživačkog rada intervjuerke – Nade Sekulić. Naime, ona postavlja pitanja, ima moć nad razgovorom.⁸

I nakon ovog objavljenog teksta hronološki pregled događaja u Beogradu obično se iznosi u dva naizgled odvojena mesta: jedno je alternativno, a drugo je unutar institucije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, a da se pri tom razlikuju sećanja na same početke aktivističkog i akademskog delovanja.

Važan kriterijum za ovakvu analizu mogao bi biti mesto u naučnoj hijerarhiji onih koje su započinjale teme ženskih i rodni studija, na alternativnom i na **ne**alternativnom mestu, poput Filozofskog fakulteta, Odeljenja za sociologiju, gde je predavala Anđelka Milić. Sa druge strane, neizostavan je i istorijski kontekst u kojem se taj proces odvijao: raspad jedinstvenog jugoslovenskog prostora na pojedinačne države, politička i društvena atmosfera početkom 1990-ih, naročito u školskoj 1991/1992. godini, kada je i započelo osnivanje Centra za ženske studije u Beogradu.

Beograd. U okviru alternativnog visokoškolskog programa Centra za ženske studije u Beogradu na početku je postojalo timsko rukovođenje koje su činile Sonja Drljević, Jasmina Lukić, Daša Duhaček, Biljana Dojčinović Nešić i Marina Blagojević. Detaljniji prikaz istorijata daje Marina Blagojević u tekstu iz 2014. (str. 220-232), gde navodi da je u to vreme upravo odbranila doktorsku disertaciju povezanu sa temom ženskih studija (1990). Takođe ističe da nijedna od aktivistkinja u ovom timu tada nije imala akademsku titulu, odnosno nije bila deo zvanične akademske hijerarhije Univerziteta u Beogradu. Autorka se zauzima za stav da je za bavljenje ženskim studijama kao alternativnim akademskim poljem presudna hijerarhijska pripadnost unutar akademske zajednice. Međutim, upravo pojam *alternativnog* programa podrazumeva da su ga u početku pokretale i sprovodile osobe koje nisu bile deo formalnih akademskih institucija, ali su imale znanje i iskustvo da ponude relevantne teme i okupe one sa akademskim zvanjima, što je stvaralo poverenje kod studentkinja i studenata koji su želeli da zaobiđu konvencionalne institucionalne programe.

8 Nada Sekulić je bavljenje ženskim i rodni pitanjima otpočela u „Ženskim studijama i istraživanja“ u Novom Sadu, zajedno sa Vesnom Tokin (tada iz Vršca), tokom ostvarivanja projekta i u tom procesu su registrovale svoju NGO pod nazivom NANDI. Nadalje, Nada Sekulić je bila zainteresovana za feminističke aspekte religije i u tom interesovanju dala prikaz knjige *Feministička teologija* Svenke Savić (2000). Zatim, Svenka Savić je jedna od autorki u knjizi koju je priredila Nada Sekulić pod nazivom *Žene, Religija, Obrazovanje, Između Duhovnosti i Politike* (2001) u kojoj je i tekst Svenke Savić pod nazivom *Feministička teologija*. Nada Sekulić je deo istorije razvoja Ženskih studija u Novom Sadu, kao njena članica 'iznutra'. Nažalost, ne postavlja pitanje povezanosti tih studija sa onim što se dešavalo u Beogradu u isto to vreme, ni u razgovoru sa svojom profesorkom koja je svedokinja istih tih procesa u Novom Sadu. Tačnije, propuštena je prilika da se javnosti pokaže međupovezanost onoga što se istovremeno dešavalo krajem 90-ih godina 20. veka u dva pomenuta grada, pa se do sada stiče utisak da su se važne stvari događale samo u Beogradu, što je samo delimično tačno.

Program ženskih studija u Beogradu započinje u letnjem semestru školske 1991/92. godine, simbolično predavanjima održanim 8. marta 1992, na Međunarodni dan žena. Prve polaznice bile su istovremeno i buduće predavačice, što dodatno naglašava kolektivni duh početaka. Simbolično je i mesto gde su se predavanja odvijala – u podrumu Zavoda za kulturu u ulici Rige od Fere, što je bilo omogućeno zahvaljujući tadašnjem direktoru, dugogodišnjem prijatelju Sonje Drljević.

U oktobru 1992. godine, tokom školske 1992/1993, na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, nezavisno od već formiranog Centra za ženske studije (moglo bi se reći čak tajno), profesorka na predmetu Sociologija porodice, Anđelka Milić, zajedno sa Marinom Blagojević i asistentkinjom Žaranom Papić, ponudila je izborni predmet „Polnost i društvo – ženske studije“ na Odeljenju za sociologiju. Zbog svojih položaja u akademskoj hijerarhiji, ove mlade i talentovane istraživačice nisu mogle da predaju pojedinačne (obavezne) predmete, ni postojeće ni nove. Profesorka Milić je već zaokružila svoje profesorsko interesovanje za sociologiju porodice, i na neke druge predmete, što je značilo da studentima Filozofskog fakulteta nije mogla biti ponuđena jedinstvena i sveobuhvatna akademska celina ženskih studija sa više predavačica i predmeta, već samo pojedinačni, jednosemestralni izborni kurs.

Ono što je značajno za eventualno objašnjenje zašto i kako je došlo do pozicioniranja profesorke Milić u odnosu na ženske i feminističke grupe u Beogradu u tim ratnim devedesetim, čujemo od nje same.⁹ Iz njenog svedočenja jasno je da se u njenom slučaju radilo o ideološkim razlikama i da je pripadnost nacionalnim temama imalo prioritet nad rodnim u njenom odabiru.

Za one koje su tada bile deo ovog procesa, a danas se bave istraživanjem istorijskih etapa razvoja ženskih studija kod nas i u svetu, postepeno se, kroz usmeni narativ, ustalilo mišljenje da se za prvi program u Beogradu smatra upravo ovaj akademski kurs, dok se alternativni, ranije nastali program koji je prethodio formalnoj akademiji, sve više potiskuje u drugi plan.

Na akademskom programu na Filozofskom fakultetu u početku je bilo malo studentkinja i studenata – svega nekoliko, dok je alternativni program u Centru za ženske studije od samog starta privlačio znatno veći broj zainteresovanih polaznica. Taj alternativni program omogućio je širenje različitih znanja i okupio grupu studentkinja i studenata, kao i mnogih drugih zaljubljenika u ovu tematiku, ne samo u Beogradu. Pri tom, nije bilo važno samo dobijanje sertifikata, već su pojedinačne teme privlačile širu publiku. Program je bio bogat, snažan, kritički osmišljen i uvek podr-

9 Citat str. 793 i dalje u intervjuu sa Nadom Sekulić.

žan bogatom literaturom i veoma stručnim predavačicama, a tokom vremena objavljene knjige deljene su polaznicama i svima zainteresovanima.

Ne znam da li je važnost prioriteta bitna (ko je prvi, ko je drugi, ko je šta predavao), važno je uporediti svedočenja prvih liderki.¹⁰ Očigedno je da su prve liderke imale različita (pri)sećanja da istorijat iz poslednje decenije 20. veka, predstave u dolazećim decenijama 21. veka, ali i različite namere.

Samo nekoliko primera:

Marina Blagojević u svojoj životnoj priči (Marina Blagojević Hjuston 2014, 220-232) ističe primat akademskog statusa za rukovođenje ženskim studijama:

- *„Svoj visoki akademski status u tom trenutku, početkom 90-ih „ulila“ sam u niz feminističkih aktivističkih projekata, uključujući i osnivanje Centra za ženske studije, 92/93. godine. U to vreme sam u Centru ja bila jedina osoba koja je imala doktorat, i to doktorat koji je praktično bio iz oblasti feminističke sociologije (Društveni položaj profesionalno uspešnih žena u Jugoslaviji). Ja sam, u to vreme, upravo svojim akademskim statusom želela da branim Centar i celo polje ženskih studija od napada, i da im dam akademsko obeležje, o čemu mogu da posvedoče različiti intervjui iz tog vremena“.* (223-225).

Međutim, iz drugih svedočenja saznajemo da su liderke u početku dogovorile da pravo predavanja na alternativnom programu ženskih studija pripadne isključivo ženama koje su imale relevantno znanje i veštine, bez obzira na njihov akademski status u fakultetskoj hijerarhiji. Kako svedoči Daša Duhaček, muškarci su u tom prvom periodu bili isključeni jer su već imali dovoljno prostora za afirmaciju u zvaničnim akademskim programima.

Komentar: Bilo nam je važno na početku da javno pokažemo spremnost da u okviru alternativnog programa neutrališemo akademsku hijerarhiju i istaknemo egalitarnost kao jedan od ključnih principa, posebno jer je grupa žena okupljenih oko programa imala različita znanja i delovanja izvan fakultetskih institucija. Kao primer tome služe podaci iz Novog Sada, gde je 1997. godine, kada program ženskih studija počinje, samo Svenka Savić bila redovna profesorka, dok su ostale predavačice tek bile na putu osvajanja akademskih titula.

Činjenica je da je početna faza bila prolazna, jer je tokom godina većina predavačica stekla doktorske titule i ušla u akademsku zajednicu u Beogradu. Tako su, na primer, iz Centra za ženske studije u Beogradu u akademski program na Filološkom fakulte-

¹⁰ Zatim, videti video i audio-zapis Sonje Drljević, zabeležila Gordana Stojaković, objavljen kao pisani tekst u knjizi *A šta ću ti ja jadna pričat*, S. Savić i sar. 2008.

tu prešle Biljana Dojčinović Nešić, dok su na Filozofskom fakultetu sociološkinje Marina Blagojević i Žarana Papić već bile prisutne (Žarana Papić je doktorirala i izabrana je prvo u docentkinju, a potom u vanrednu profesorku). Dve predavačice nastavile su profesionalnu karijeru van Srbije: historičarka srpske književnosti Jasmina Lukić prešla je na Centralnoevropski univerzitet u Budimpešti, na Odsek za rodne studije (Gender Studies, CEU), dok je filozofkinja Branka Arsić svoju karijeru nastavila u Sjedinjenim Američkim Državama. Koordinatorica Daša Duhaček u to vreme priprema magistarske studije u SAD, gde je potom nastavila i doktorske, ali sa temom vezanom za ženske studije. Ona je nastavila da organizuje nastavu i izdavanje časopisa i drugih publikacija u Centru u Beogradu.

U 1998. dolazi do reorganizacije u Centru, i to tako što je Sonja Drljević registrovala novu organizaciju AŽIN (2000), a Centar za ženske studije se preregistrovao i programski drugačije organizovao: predavanja na osnovnom i izbornom kursu, istraživanja, izdavaštvo, organizovanje konferencija, saradnja sa drugim nevladinim organizacijama, briga oko dobijanja finansija, briga oko prostora, tu *organizuje i sastanak mreže ženskih studija u Srbiji*.

Komentar: I dok je Daša Duhaček sa saradnicama zaronjena u rešavanje tekućih dnevnih problema u Centru (pre svega onih oko održivih finansija i prostora za rad), istovremeno počinje da živi narativ o važnosti programa vezan za žene, koji je na Odseku za sociologiju Filozofskog fakulteta. Počela je da živi ideja da bi ženske studije trebalo da pređu u okvir univerzitetske nastave na neki od fakulteta Univerziteta u Beogradu, kao što se u Novom Sadu već dogodilo 2003. godine.

Na konferenciji koju su organizovale „Ženske studije i istraživanja“ u Novom Sadu, u povodu prelaska u akademski program (februara 2003), o tome govori Daša Duhaček. Ali na istom tom skupu predavačica iz Zagreba obrazlaže zašto nije dobro da ženske studije iz alternativnog pređu u akademski program i ukazivale su na brojne prepreke sa kojima se suočavaju u drugim sredinama: gubitak samostalnog odlučivanja o programu i predavačicama i sl.).

Naš je zadatak da ove sve podatke objedinimo na jednom mestu i tako i predstavimo generacijama koje dolaze, ali i onima koji više žele da doznaju o ženskim studijama u Srbiji, a danas su negde u svetu.

Ova analiza nas podseća na važan segment visokoškolskog programa, a to su pitanja akademskog standarda, ne samo u izvođenju nastave (i odabiru literature za nju), nego i u toku kritičke analize za istoriju ženskih studija.

Trebalo bi nadalje razgovarati o sledećim temama povezanim sa temom mreža ženskih studija u Srbiji.

- 1** Koje empirijske materijale (objavljene ili one neobjavljene) imamo na raspolaganju kada dizajniramo mrežu ženskih studija u Srbiji: svedočenja akterki, objavljena literatura, neobjavljeni spisi, fotografije i ostali prateći dokumenti i materijali (plakate, i sl.), podaci u pisanim i elektronskim medijima i slično.
- 2** S tim u vezi je i pitanje u kojoj meri su podaci iz ovde odabrane literature podjednako relevantni za temu o kojoj govorimo: objavljeni tekstovi, svedočenja osoba koje su učestvovalе u procesu stvaranja mreže, podaci u različitim biltenima, medijima, neobjavljenim tekstovima (seminarski, diplomski i ostali radovi rađeni u cilju sticanja akademskih diploma. Posebno podaci koji se odnose na učinke polaznica studija u svojim lokalnim zajednicama.

Uvodne napomene 3

Podaci o istorijatu ženskih studija u Srbiji koje donosi nova generacija

2014.

Novinarka iz Subotice, Sandra Iršević, u master radu pod nazivom „Ženske studije u Srbiji: od aktivizma do univerziteta“ (2014), koji je odbranjen na privatnom fakultetu FMK ženskih studija u Srbiji, s posebnim osvrtom na Vojvodinu (u Novom Sadu i Subotici).¹¹

Autorka određuje ciljeve istraživanja: „ispitivanje tema koje se proučavaju na ženskim studijama, ispitivanje mišljenja o osvešćenosti društva o feminizmu, zatim srpskog jezika kao oruđa ravnopravnosti, ispitivanje ravnopravnosti žena u domenu politike, odnosa ženskih studija i države, kao i ispitivanje saradnje nevladinog sekto-

¹¹ Sandra Iršević, novinarka i urednica sajtova ecofeminizam.com i bunjevke.ecofeminizam.com, pohađa doktorske studije Digitalna produkcija, Univerzitet „Educons“, Beograd. Članica Nacionalnog saveta Bunjevačke nacionalne manjine i Izvršnog odbora BNS (2018-2024) i predsednica Odbora za informisanje Bunjevačke matice (2017-2024). Dobitnica je nagrada Simens Press Awards (2014), godišnje nagrade za toleranciju (Republičko povereništvo za rodnu ravnopravnost i Misija OEBS u Srbiji, 2015), druga i specijalna nagrada za montažu na 53. međunarodnom festivalu amaterskog filma „Žisel“ (film „Slamarke: izrada umetnosti od slame – veza između nasleđa, kreativnosti i održivosti“, 2023).

ra (NVO) i Univerziteta po pitanju rodni studija i ispitivanje procene opstanka ženskih studija u okviru NVO i Univerziteta" (Iršević 2014, 2).

Nakon analize podataka *prikupljenih anketom* koju sprovodi među ekspertkinjama u nevladinom sektoru, studentkinjama rodni studija na univerzitetu, aktivistkinjama i aktivistima u nevladinim organizacijama, kao i studentkinjama ženskih studija pri Fakultetu političkih nauka u Beogradu i na ACIMSI – Centru za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu, Iršević (2014, 21) zaključuje sledeće:

- 1 Nedovoljna je saradnja među nevladinim i univerzitetstkim (akademskim) sektorom;
- 2 Ženske studije u dva grada se razlikuju u osnovnoj orijentaciji („suprostavljene su rodne studije u Novom Sadu i Beogradu, jer se u Vojvodini više bave praksom [...], a na beogradskom Fakultetu političkih nauka se više bave teorijom [...];
- 3 Ispitanice nevladinog sektora smatraju da treba da imaju tešnju saradnju sa univerzitetom, državom i da zajednički svi rade na poboljšanju položaja žena;
- 4 „Put Ženskih studija od aktivizma do fakulteta je bio utemeljen radom ženskih pokreta iz Beograda i kasnije se širio ka užoj Srbiji i Vojvodini“.

Predlog autorke za neposrednu praksu odnosi se na informisanje (pravovremeno informisanje svršenih srednjoškolaca/kinja da rodne studije postoje na fakultetima) i na *finansiranje* alternativnih visokoškolskih ženskih studija (neophodno je pronaći nove izvore finansiranja u državi i raditi na promociji rodni studija (preko lokalnih medija i društvenih mreža).

Komentar: Autorka u svom radu nije otvorila pitanja o ženskim studijama koja su od posebnog značaja za ovu analizu, a to su: pitanje početaka, mreža i međusobne saradnje. Zbog toga izostaje bilo kakva sugestija u vezi sa postojanjem ili značajem mreže ženskih studija. Nadalje, stepen pouzdanosti nalaza iz ovog master rada mora se uzeti s rezervom, kako zbog načina na koji je autorka citirala korišćenu literaturu, tako i zbog specifičnog odnosa mentorke prema akademskoj odgovornosti. Mentorka rada, naime, istovremeno je predavačica u Centru za ženske studije u Beogradu i na programu „Ženske studije i istraživanja“ u Novom Sadu. Da su i mentorka i studentkinja bile bolje informisane, u svom radu su mogle uvažiti već dostupne podatke – poput onih iz 2014. godine – o naporima koordinatorke Svenke Savić i Zavoda za ravnopravnost polova, koji su organizovanom akcijom promovisali upis na rodne studije u više vojvođanskih gradova (Subotica, Sombor, Kikinda, Zrenjanin i dr.).

2017.

Još jedan rad zavređuje našu pažnju – ovoga puta reč je o seminarskom radu Dijane Subotički na ACIMSI – Centru za rodne studije. Konkretno, radi se o video-zapisu posvećenom programu „Ženske studije i istraživanja“ u Novom Sadu, koji je nastao povodom obeležavanja desetogodišnjice postojanja ovog programa¹². Ovaj rad nije usamljen – postoji još nekoliko seminarskih, diplomskih i drugih radova odbranih na ACIMSI – Centru za rodne studije, koji su pohranjeni u dokumentaciji, ali, nažalost, nisu objavljeni.

U video-snimku Dijane Subotički govore članice Saveta ŽSI – Vera Vasić i Svenka Savić – uz detaljno objašnjenje različitih oblika delatnosti programa: edukativnih, istraživačkih, kao i naročitog prisustva u medijima.

2019.

Daša Duhaček u tekstu „Izazovi i praksa institucionalizacije i izvođenja ženskih studija“ postavlja ceo jednosemestralni program u kontekst političkog i društvenog okruženja u kojem su ženske studije, kao naučna disciplina, oživele najpre u okviru alternativnog dodiplomskog akademskog programa, a zatim i kao jednogodišnji master program na Fakultetu političkih nauka u Beogradu. Nakon što izlaže istorijat otvaranja ženskih studija u svetu, autorka se fokusira na dodiplomski program kojim rukovodi u Centru za ženske studije u Beogradu. Zaključuje da je važna tačka razvojnog puta bilo uvođenje ženskih studija kao značajnog mesta okupljanja, ali i kao prostora za izgradnju nezavisne aktivističke grupe. U tom smislu, ženske studije nisu samo novo znanje, već i politički identitet – način na koji to znanje deluje u široj zajednici.

Komentari:

(1) I u ovom radu izostaju detalji o programima ženskih studija u drugim gradovima u zemlji, poput Novog Sada i Niša, kao i o postojanju mreže ženskih studija. Izuzetak predstavlja napomena 7 (str. 229), u kojoj se autorka ograđuje sledećom izjavom: „Ovde će biti reči o Centru za ženske studije iz Beograda. Međutim, važno je naglasiti da je pored tog Centra bilo i drugih: na primer, uspešno je delovala i organizacija Ženske studije i istraživanja u Novom Sadu... Veoma su značajni i akredito-

12 na sajtu ŽSI: https://www.youtube.com/watch?v=Wd4_018_lwl&feature=emb_imp_woyt

vani programi Rodnih studija na Univerzitetu u Novom Sadu, zatim Pravna klinika u Nišu“.¹³

(2) Nažalost, u dostupnim informacijama često nedostaju podaci o nivou studija (dodiplomski, postdiplomski, doktorski), kao i o tipu kursa (obavezni ili izborni). Zato želim da istaknem da se tokom poslednje decenije 20. veka u Srbiji odvijao paralelni proces razvoja ženskih studija kroz programe koji su se međusobno dopunjavali na različitim visokoškolskim nivoima.

Naime, u Beogradu su ženske studije postojale i u alternativnom i u akademskom obliku, ali isključivo na *dodiplomskom nivou*. U okviru ovih programa uglavnom su se prenosila osnovna, uvodna znanja. Na primer, na Filozofskom fakultetu ženske studije su bile ponuđene kao izborni kurs u okviru Odeljenja za sociologiju, na trećoj godini dodiplomskih studija (videti detaljnije: Sekulić, 2010). Međutim, iako su studentkinje i studenti mogli da pohađaju ove kurseve, stečeno znanje nije bilo vidljivo u zvaničnim dokumentima – završna diploma nije sadržavala nikakvu naznaku o tom obrazovanju.

Otuda je mreža ženskih studija bila i programski raspoređena, jer je program alternativnih ženskih studija u Novom Sadu bio *dvogodišnji* postdiplomski – na nivou magistarskih studija, u Beogradu *jednogodišnji* (dvosemestralni), a jednosemestralni u Nišu i u Kotoru.

Nasuprot tome, akademski program na ACIMSI – Centru za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu bio je *postdiplomskog* nivoa od samog početka, a kasnije je proširen i na doktorski nivo. Štaviše, u jednom periodu to je bio jedini doktorski program iz oblasti rodni studija u regionu, sve do osnivanja sličnog programa u Sarajevu).¹⁴ Takođe, važno je naglasiti da se jedino na Rodnim studijama Univerziteta u Novom Sadu, po završetku studija, izdaje diploma sa jasno naznačenim nazivom interdisciplinarnih rodni studija. Na ostalim fakultetima i programima, naziv ovog specifičnog obrazovanja najčešće izostaje iz zvanične diplome, čime znanje iz oblasti rodni/ženskih studija ostaje formalno nevidljivo.

13 Daša Duhaček, zajedno sa Sonjom Drljević, pomogla je Svenki Savić u registraciji Udruženja građana „Ženske studije i istraživanja“ u Novom Sadu tako što su joj stavile na uvid njihov Statut, odobren još 1993. godine, i objasnile način na koji funkcionišu njihove ženske studije. Od tada pa do danas, Daša Duhaček je jedna od stalnih predavačica na Centru za rodne studije na Univerzitetu u Novom Sadu. Njen kurs „Teorije roda“ bio je značajan, a ona je bila mentor ili komentator za izradu doktorskih disertacija (videti podatke u Tabeli br. 1). Njen doprinos razvoju ženskih i rodni studija u Novom Sadu kontinuiran je i značajan, naročito u temama koje predaje od osnivanja programa.

14 Detljnije kod Avdić, 2014; Gavrić i Ždralović 2019.

Za one koji prate istorijat ženskih i rodni studija u Srbiji, podatak o tipu diplome predstavlja ključni pokazatelj institucionalnog statusa ovih programa. Naime, izostaje konačna vidljivost ženskih i rodni studija unutar zvaničnog spiska naučnih disciplina – vidljivost merena onim što je upisano u diplomama koje su dodeljene studentkinjama i studentima. Iako je u praksi obrazovanje iz ove oblasti realizovano na različitim nivoima, u sistematizaciji naučnih disciplina koju vodi Ministarstvo nauke, ova oblast nikada nije bila formalno uvedena.

Postavlja se pitanje: da li je odgovornost za tu institucionalnu nevidljivost na nama, koje taj program sprovodimo, ili je to ipak trebalo da bude briga univerzitetskih i rektorskih struktura? Čini se da smo propustile priliku da na tome snažnije insistiramo.

Preporuka: Evo već dva nivoa naših propusta: nismo insistirale da formiramo sećanje u javnosti da postoji mreža ženskih studija, da smo u njoj solidarne i jake; da u listi naučnih disciplina konačno imamo i našu interdisciplinu – ženske i rodne studije.

Zahvaljujući našem odsustvu insistiranja na ovome, pojavila su se insistiranja druge vrste – ukidanje takvih studija.

Druga generacija feminističkih obučeni istraživačica vraćaju se pitanju početka ženskih studija u Beogradu. Isidora Jarić (2019, 235-250) u tekstu pod naslovom „*Javni i skriveni kurikulumi rodni studija u Srbiji (1978-2018) i njihovo integrisanje u sistem visokoškolskog obrazovanja*“ signalizira da postoje neke teškoće određivanja istorijskog sleda događaja i posebno, učinka pojedinih liderki u tome.

Svi navedeni podaci pokazuju da su u okviru tri centra pojedine autorke pisale zasebne istorije svojih ženskih studija, ali izostaje objedinjeni pregled koji bi dokumentovao njihovu stalnu međusobnu saradnju i izgradnju mreže ženskih studija – mreže koja je, u stvarnosti, postojala i bila živa i kontinuirana na više nivoa. Šta se tačno događalo u okviru tih međusobnih razmena, još uvek ostaje da bude sistematski istraženo i objavljeno. Nedostatak ovakve analize ostavlja prostor za zaborav važnih oblika saradnje koji su doprineli razvoju ženskih i rodni studija u Srbiji. Činjenica je da su centri saradivali na mnogo načina, ali nikada sa naglaskom da se radi o mreži. Podaci koji to potvrđuju su: gostovanja pojedinačnih predavačica iz jednog centra u drugom, sa temama za koje su prepoznatljive¹⁵; razmena knjiga i drugog materijala; učešće na naučnim konferencijama; promocije knjiga; obeležavanje raznih jubileja i godišnjica; učešće na istraživačkim projektima.

Jedan od primera dugoročne saradnje između centara predstavlja istraživački projekat pod nazivom „*Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i*

15 Daša Duhaček; Teorije roda; Nevena Petrušić, *Žene i pravo*; Slobodanka Vilić Konstantinović, *Žene u zatvoru*, Kriminologija, Mirjana Dokmanović u Subotici, zatim u Kotoru.

teorijska utemeljenja u Srbiji”, kojim je rukovodila Daša Duhaček. Projekat je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije, u okviru Programa integralnih i interdisciplinarnih istraživanja, i trajao je od 2011. godine do danas. U okviru ovog projekta saradivale su istraživačice iz više gradova i institucija, među kojima Svenka Savić i Slobodanka Markov iz Novog Sada, pored većeg broja istraživačica iz Beograda i drugih centara. Ova saradnja pokazuje da su postojale aktivne istraživačke veze među različitim akterkama ženskih i rodnih studija u Srbiji, iako one nisu uvek bile predstavljene kao deo formalizovane mreže.

Na projektu su objavljene tri knjige istraživanja u kojima se nalaze radovi profesorke iz Novog Sada, a povodom tog projekta održavani su i naučni skupovi na kojima su učestvovala. Centar za ženske studije je najpre izdavao časopis *Ženske studije* do 2003. godine, kada je on zamenjen časopisom *Genero*, u kojem objavljuju saradnice ženskih i rodnih studija iz Novog Sada. Ipak, ovako vidljiva saradnja i zajedničko objavljivanje radova izostali su u dosadašnjim preglednim tekstovima o istorijatu ženskih studija u Beogradu. Stoga se nameće jedno važno pitanje: šta računamo da javnosti treba da ostane u sećanju kao plod međusobne saradnje centara?

Komentar: Ako Sonja Drljević ponavlja važan podatak da je feministička grupa „Žena i društvo” bila neformalna i ostvarila veliki broj aktivnosti u jugoslovenskom prostoru, onda bismo i mi trebalo da istinito navodimo postojanje formalizovane mreže ženskih studija u Srbiji (ranije u Jugoslaviji) i da ponavljamo podatke o stvarnim rezultatima i dostignućima te saradnje u različitim pisanim izvorima.

Potrebna je detaljna kritička analiza postojećih preglednih radova na ovu temu, kao i prikupljanje pouzdanih i sistematskih podataka o toku saradnje, u zavisnosti od društvenih i političkih okolnosti u navedenim gradovima. Ovaj tekst predstavlja pokušaj da se upravo takva praksa prevaziđe.

Zaključujem da pregledni tekstovi pružaju dovoljno informacija o pojedinim razvojnim etapama i centrima, kao i o nastanku i razvoju centara za ženske i rodne studije u Srbiji. Ipak, za sada nedostaju sumirani podaci o efektima obrazovnih programa, ostvarenim aktivističkim događajima, kao i o objavljenim knjigama i pojedinačnim radovima unutar visokog obrazovanja u Srbiji, pa čak i u regionu.

Jedan od kriterijuma uspeha ovog programa mogao bi biti i način na koji studentkinje koriste stečeno znanje u praksi.

Podaci pokazuju da su studentkinje (i studenti) alternativnih edukativnih programa u sva tri grada uspešno primenili stečeno znanje u neposrednom radu u institucijama u kojima su zaposleni, poput medija, nevladinih organizacija i istraživačkih instituta.

Međutim, neke od njih u svojim biografijama ne navode znanja i sertifikate dobijene kroz alternativne studije, odnosno taj podatak izostavljaju.

Nadalje, edukativni programi razlikovali su se u osnovnom fokusu i na taj način bili komplementarni, ukoliko su centri imali podjednak fokus. Na primer, u Beogradu, u Centru za ženske i rodne studije, naglasak je bio na *teorijskom* (pre svega filozofskom) pristupu ostvarenju rodne ravnopravnosti i razvoju rodnih studija, što je pružalo temelje za praktičan rad u zajednici. U Novom Sadu je od samog početka *istraživanje* imalo važnu ulogu i uspostavljena su dva istraživačka projekta na kojima su sarađivale studentkinje: „Znamenite žene Novog Sada“ i „Životne priče žena u Vojvodini“. Edukativni program je od samog početka ponavljao teme iz Ženskih studija u Beogradu (i gostovanja predavačica u Novom Sadu (videti svedočenje Marije Gajicki u njenoj životnoj priči (Savić i sar, 2014, str. 222).

Za ovu priliku izostaje analiza naučnog i drugog diskursa u ženskim i rodnim studijama. Nekoliko istraživanja, poput master rada Mirele Mračević u kojem se analizira praksa časopisa *Genero*, pokazuje da rodno osetljiv jezik u zvaničnoj (akademskoj) upotrebi nije svuda prihvaćen kao standardni oblik, već je ostavljen na procenu istraživačicama da se prema tom fenomenu odnose na svoj način. U tom pogledu, tekstovi nekih pravnica su znatno manje osetljivi na ovu vrstu jezičke upotrebe. Za tu vrstu diskusije smo napravile dve brošure: Centar za ženske studije u Beogradu je objavio *Priručnik*, za primenu u parlamentarnom životu, a saradnice Ženskih studija i istraživanja u Novom Sadu *Vodič za rodno osetljiv jezik za primenu u lokalnoj zajednici*.

1. ŽENSKÉ STUDIJÉ

1.1. Ženske studije u Novom Sadu (1997-2003)

O osnivanju, razvoju i uticaju Udruženja građana „Ženske studije i istraživanja“ u Vojvodini, koje je registrovano 1997. godine, postoji nekoliko značajnih tekstova objavljenih na srpskom jeziku. Ti tekstovi najčešće su nastajali povodom različitih jubileja, poput obeležavanja petogodišnjeg odnosno desetogodišnjeg postojanja Udruženja.

Nažalost, ovi tekstovi nisu uvek bili objavljavani u publikacijama široko dostupnim javnosti u Srbiji. Najčešće su se pojavljivali u izdanjima štampanim u okviru pojedinih mehanizama za rodnu ravnopravnost – na primer, u publikacijama Zavoda za ravnopravnost polova (Savić, 2006) ili Sekretarijata za rad, zapošljavanje i rodnu ravnopravnost. Takođe, deo su i izdanja koja su prvenstveno bila namenjena drugim ciljevima – recimo, u svakoj od knjiga objavljenih u okviru ŽSI nalazi se i kratak opis delatnosti Studija do trenutka objavljivanja te knjige¹⁶.

Savić (2006, str. 37–50), u tekstu „Razvoj ženskih studija u Vojvodini“, predstavlja desetogodišnji period postojanja organizacije (1997–2007), podeljen u tri razvojne faze:

- 1 Pripremne aktivnosti za registraciju Ženskih studija** kao ženske nevladine organizacije u Vojvodini (1995–1996), uz saradnju sa Ženskim studijama iz Beograda na organizaciji pripremnog kursa ženskih studija. U tom procesu učestvovala su Daša Duhaček, Marina Blagojević, Zorica Mršević i Slavica Stojanović. Saradnja se odvijala i u suprotnom pravcu – iz Novog Sada su profesorke aktivno učestvovala u formiranju ženskih organizacija, dok su istovremeno radile na Filozofskom fakultetu (Vladislava Felbabov, Vladislava Gordić, Svenka Savić, Svetlana Tomin).
- 2 Početak rada i definisanje osnovnih principa** programske, edukativne i istraživačke fizionomije Ženskih studija i istraživanja, uključujući i aktivističke događaje u saradnji s drugim akterkama i akterima tog perioda (februar 1997 – februar 2000).

¹⁶ Tekstovi o ženskim studijama u Novom Sadu prema svedočenjima koordinatorke Svenke Savić za period 1997-2021. videti u spisku literature na kraju knjige.

3 Razvoj novih programskih, istraživačkih i aktivističkih aktivnosti, usmerenih ka institucionalizaciji rodnih (ženskih) studija na Univerzitetu u Novom Sadu (2003/2004).¹⁷

Saradnja je bila i sa drugim ženskim organizacijama u Beogradu, ali i u regionu.

Učinak 1. Kao što je isticano i prilikom osnivanja Ženskih studija u Beogradu, reč je o alternativnom visokoškolskom programu namenjenom ženama i muškarcima, u okviru kojeg se postojeći akademski i društveni rezultati kritički promišljaju i nude nova tumačenja i pristupi. Izraz *alternativni program* najčešće se povezuje sa specifičnim načinom izvođenja nastave – u obliku feminističkih radionica.¹⁸

Alternativni, u ovom kontekstu, označava i maksimalnu fleksibilnost u pogledu promene tema unutar unapred usvojenog plana i programa – u ovom slučaju, dvogodišnjih (četvorosemestralnih) studija u Novom Sadu, za razliku od prakse u Beogradu, gde su programi trajali jednu godinu (dva semestra). Pojam *alternativni* takođe podrazumeva specifičan pristup obrazovanju, koji uključuje predlog literature namenjene samostalnom čitanju i studiranju, kao i nastojanje da jezička upotreba bude u skladu sa osnovnim vrednostima programa – pre svega s principima rodne ravnopravnosti u visokoškolskom obrazovanju.

Alternativan pristup ogleda se i u odnosu sa osobom koja izvodi nastavu – predavačica je bila uvek dostupna studentkinjama, čime se negovala atmosfera međusobnog poverenja, ravnopravnosti i podrške. „*Pozitivna energija*“ bila je ključna odlika ove nastave. Žene su dolazile da uče, da se druže i da steknu znanja i veštine potrebne za aktivistički angažman. Zbog toga su i njihova ocena i doživljaj celokupnog programa bili izrazito pozitivni, što potvrđuju evaluacije sprovedene na kraju svakog semestra.

Alternativnost programa ogledala se, u velikoj meri, u segmentima u kojima smo studentkinje podučavale kako da postanu aktivne građanke u svojoj zajednici – što je danas uobičajena praksa u nekim akademskim programima, ali je u to vreme bilo tek pionirski pristup. U skladu s tim, sprovodile smo brojne akcije u gradu. Jedna od značajnijih bila je stvaranje mreže ženskih nevladinih organizacija, čije su članice postale i polaznice edukativnog programa. Sledile su i kampanje poput one za imenovanje ulica po znamenitim ženama, zatim pravljenje kratkih video-zapisa o našim aktivnostima, kao i organizovanje aktivističkih događaja. Jedan od primera koji je prepoznat i prihvaćen i u drugim gradovima jeste štampanje mape „Novi Sad iz ženskog ugla“ (2000), u kojoj su predstavljene kratke biografije žena iz Novog Sada za

¹⁷ U kontinuitetu traje saradnja sa udruženjem Žene u crnom u Beogradu.

¹⁸ Uputstvo za feminističke radionice kod Lepe Mladenović.

koje su autorke smatrale da je važno sačuvati sećanje. Autorke mape bile su Gordana Stojaković i Mirjana Isakov. Od tada pa do danas, mapa je više puta doštampavana – na srpskom i engleskom jeziku – i doprinela je tome da upravo te žene postanu prepoznate kao „ikone“ ženske istorije u Vojvodini: Savka Subotić, Marija Trandafil, Mileva Marić Ajnštajn i druge.

Jedna od značajnih aktivnosti bilo je i obeležavanje godišnjica postojanja organizacije. Tako je, povodom desetogodišnjice, organizovana izložba pod nazivom Ženski pokret u Vojvodini, uz koju je štampan katalog i serija postera posvećenih ženama – partizankama, darodavkama, spisateljicama, naučnicama i drugima. Ovi **posteri** su imali poseban značaj, jer su ih prepoznale i koristile različite institucije – kako u obrazovne, tako i u kulturne i memorijalne svrhe – čime su doprinosili širenju znanja o doprinosu žena u istoriji Vojvodine.

Učinak 2: Ženske studije su od samog početka ostvarile dobru saradnju sa medijima. Posebno se ističe kontinuirana prisutnost na Radiju 021, kroz emisiju *Reč nedelje*, koja je bila posvećena temama rodne ravnopravnosti. U emisiji su redovno učestvovali predavačice sa ženskih studija, čime se dodatno promovisao sadržaj i vrednosti programa.

Tokom dužeg vremenskog perioda, Svenka Savić je jednom nedeljno pripremala sadržaj za emisiju *Reč nedelje*. Kada god je to bilo moguće, zadatu reč je interpretirala iz rodne perspektive, čime je i na jezičkom nivou doprinosila širenju svesti o rodnoj ravnopravnosti.¹⁹

Saradnja sa TV Novi Sad, a kasnije i sa TV Vojvodina, ostvarena je kroz nekoliko programa. Posebno se izdvaja emisija *Mesečnica*, koju je uređivala novinarka Jasna Rajić, inače i sama polaznica Ženskih studija. Pored elektronskih medija, štampani mediji su redovno izveštavali o aktivnostima Studija – o promocijama knjiga, javnim predavanjima (koja su se održavala u prostoru današnjeg Kulturnog centra) i drugim događajima. Među njima su se isticili *Dnevnik*, *Nezavisni* i *Građanski list*.

Međutim, jedan od problema u praćenju kontinuiteta ove medijske prisutnosti jeste činjenica da *Nezavisni* i *Građanski list* više ne izlaze, a nijedan od pomenutih medija nema elektronsku bazu podataka. Zbog toga su podaci o medijskom prisustvu pohranjeni isključivo u internoj dokumentaciji Ženskih studija – što je, za sada, jedini dostupni izvor tog vida arhivskog materijala.

19 Saradnja se odvijala tako da je autorka reči, u saradnji sa urednicom na Radiju 021 Jovankom Zlatković, odabirala reč i za nju pisala tekst ne duži od jedne stranice koji je izgovarala preko radio stanice. Potom je ta reč bila postavljena na sajt radio stanice.

Programska specifičnost. U planu i programu edukativnog dvogodišnjeg alternativnog programa (32 časa po semestru) nije postojala podjela na obavezne i izborne kurseve – svi predmeti i teme tretirani su kao podjednako važni i novi. Takav pristup oslikava osnovnu ideju Ženskih studija u Novom Sadu: inkluzivnost, horizontalnost i inovativnost u obrazovanju. Dve teme bile su posebno specifične za novosadski program: *Feministička teologija i Rod i jezik*. Obe su se predavale kontinuirano tokom godina, a predavačice su dolazile iz zemlje i inostranstva. Među njima su bile Zilka Spahić Šiljak iz Sarajeva, Rebeka Anić iz Zadra, Hajdi Vicić, Elizabet Rajzer i Verena Jeger iz Švajcarske.

Kao deo nastave iz feminističke teologije nastao je i *Međureligijski kalendar*, koji se svake godine objavljuje od 2003. godine, a autorka je Marijana Ajzenkol. Kalendar predstavlja materijalni rezultat nastave i simbolizuje osnovnu ideju ovog predmeta – međureligijski dijalog u cilju mira, pomirenja i međusobnog upoznavanja. U njemu su predstavljeni praznici i običaji hrišćanskih i nehrišćanskih religija koje su prisutne u Srbiji, čime se podstiče interkulturno razumevanje i poštovanje različitosti.

Predavačice. Ono što je specifično za Ženske studije u Novom Sadu jeste činjenica da su predavačice uglavnom dolazile iz oblasti humanističkih i društvenih nauka – sa Filozofskog, Pravnog i drugih fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. One su znanja stečena kroz angažman u okviru rodni studija unosile i u svoje redovne nastavne programe na matičnim fakultetima, čime su doprinosile širenju feminističkih i rodni perspektiva u visokoškolskom obrazovanju. Izuzetak u ovom sastavu bila je Slavica Selaković sa Medicinskog fakulteta, čije je prisustvo dodatno doprinelo interdisciplinarnosti programa. Pored toga, profesorke su igrale važnu ulogu i kao mentorke na završnim (diplomskim) i seminarskim radovima, pružajući podršku studentkinjama u istraživačkom i akademskom radu.

Istraživački projekti. Od samog početka rada u Studijama postavljena su dva dugoročna istraživačka projekta *Znamenite žene Novog Sada* i *Životne priče žena u Vojvodini*. Na tim projektima su sarađivale studentkinje tokom svojih dvogodišnjih studija (tačnije četiri semestra), što ih je osnažilo da kasnije same prikupljaju životne priče u okviru svojih nacionalnih zajednica. Za romsku zajednicu to su radile Jelena Jovanović, Marija Aleksandrović i Danica Jovanović; za rumunsku Laura Spariosu, za rusinsku Marija Tot i Veronika Mitro, za slovačku Antonija Ferkova, Jarmila Hodoličova, Anna Jaškova i Veronika Mitro, za mađarsku i hrvatsku Veronika Mitro i Svenka Savić (videti u Literaturi). Tokom trajanja edukativnog programa, više od 80 polaznica sarađivalo je i steklo znanja o relevantnim metodama. Većina njih je potom bila zaposlena ili je već radila u institucijama, kao što su, na primer, Marina Ileš i Maja Branković (Đundić), koje su zaposlene u tadašnjem Pokrajinskom sekretarijatu za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova.

Povezivanje „Ženskih studija i istraživanja“ sa prostorom i programom Filozofskog fakulteta UNS:

Svenka Savić, Veronika Mitro i Dubravka Valić Nedeljković, saradnice Ženskih studija i zaposlene na Filozofskom fakultetu, zajedno sa studentkinjama organizovale su diskusionu tribinu pod nazivom *Psiholingvistički kolokvijum*, koja se održavala svake srede u podne na Filozofskom fakultetu.

Izdavaštvo. Poučeni praksom ženskih studija u drugim državama, započeli smo sa štampanjem knjiga. Većina tih izdanja rezultat je istraživačkih projekata, koji su potom postajali deo obavezne ili izborne literature na Ženskim studijama, a kasnije i u akademskom programu Rodnih studija. Specifičnost ovih izdanja ogleda se u tome što su u njihovu pripremu i nastanak aktivno uključivane studentkinje – kako one koje su već stekle sertifikate, tako i one koje su tada bile polaznice studija. Na taj način nastojale smo da oblikujemo zajednicu istraživačica koje međusobno razmenjuju znanja i iskustva, što uobičajeno nije moguće u akademskim uslovima na pojedinačnim projektnim zadacima fakulteta u gradu.

Dokumentacija. Sva predavanja smo snimali na magnetofonsku traku (nažalost materijali nisu digitalizovani).

Saradnja sa drugima. „Ženske studije i istraživanja“ osnovale smo 1997. godine kao deset osnivačica, a Svenka Savić je potom pokrenula slične studije u Subotici, Somboru i Zrenjaninu. Te su studije jedno vreme bile aktivne, nakon čega su liderke tih oformljenih organizacija osnivale sopstvene nove organizacije.

Saradnja je uspostavljena i sa ženskim studijama u regionu – u Sarajevu, Kotoru, delimično u Zagrebu – i ta saradnja traje i danas. Oslanjajući se na ovaj regionalni dijalog, formirale smo edukativne programe u kojima su predavačice iz regiona prenosile svoja znanja nama, a sa nekima smo zajedno i štampale knjige. Tako smo, na primer, od Karmen Radičić iz Zagreba upoznale osnove ekofeminizma, a od Zilke Spahić Šiljak iz Sarajeva saznale više o feminističkoj teologiji, posebno o islamu.

Polazeći od ovog znanja i iskustva, 2003. godine smo Univerzitetu u Novom Sadu predložile osnivanje akademskog programa za ženske/rodne studije.

Saradnja je ostvarena i sa drugim institucijama sistema u gradu. Tako smo 18. decembra 2007. godine uspešno organizovale jednodnevnu međunarodnu konferenciju pod nazivom *„Evropska unija i jezik: pitanja rodno osetljivog jezika“*, u saradnji sa Ženskim studijama Univerziteta u Novom Sadu, ACIMSI Centrom za rodne studije i tadašnjim Pokrajinskim sekretarijatom za rad, zapošljavanje i ravnopravnost polova. Nakon toga nastavile smo kontinuiranu saradnju sa Zavodom za ravnopravnost polova u različitim aktivnostima.

Nagrade i priznanja. Za desetogodišnji rad, Ženske studije su primile Godišnje priznanje Sekretarijata Vlade APV (2007), ali i nekoliko predavačica pre toga u sukcesiji vremena: Svenka Savić, Ana Bu, Marijana Pajvančić, Slobodanka Markov, Fuada Stanković i Gordana Stojaković.

Donatori. Fond za otvoreno društvo, OXFAM, OESCE, Rekonstrukcija ženski fond. Ekumenska inicijativa žena, Ekumenska humanitarna organizacija i drugi.

Zaključna razmatranja i predlog za akciju

Svedokinje smo da nas je istorija ženskih studija sačekala nespremljene da o njoj kritički pišemo i razgovaramo. Pojavili su se tekstovi o kojima je potrebno razgovarati kako bismo procenile šta je ono što je važno da ostane za istoriju ne samo ženskih studija: vrednosti, sadržaji, osobe, dela...

Svedokinje smo i da je stasala druga generacija predavačica (a ponegde i treća), u kojoj slabe veze sa prvom generacijom – osnivačicama i liderkama ženskih studija u pojedinim gradovima. Ta smena ujedno je i mesto na kojem se lomi kontinuitet među generacijama: između stečenog znanja o istoriji događaja i onoga što je kofer koji smo ponele sa početne stanice. Kofer je preuzet, ali se početna stanica polako gubi. Zato je važno da se setimo urađenog posla i da ga ostavimo u pisanoj formi za one koje dolaze. Trebalo bi da se dogovorimo oko nekih zajedničkih stvari.

Aktivizam i akademizam. Mada postoje mišljenja da je potrebno:

- uspostaviti određene *standarde* u vezi sa odabirom sadržaja koji se predaju na ženskim studijama i
- uspostaviti osnovne *kriterije* za odabir osoba koje predaju uz poštovanje etičkih standarda profesije (ma šta to značilo),

postojanje ženskih studija u gradovima Srbije pokazuju da je druženje liderki ženskog pokreta sa predavačicama iz akademske zajednice plodno za osmišljavanje onoga što je istorijska perspektiva ženskih studija kod nas, i ne bi trebalo da bude izostavljeno u bilo kom akreditovanom i standardizovanom akademskom programu.

Zato smo pozivale liderke iz Srbije i sveta da svedoče o svojim naporima za jednakost i ravnopravnost u svim oblastima. Nažalost, kada je alternativni program prešao u akademski, pravila su postala drugačija (u skladu sa zahtevima Bolonjske reforme). Ipak, budući programi rodnih studija u akademskoj sredini trebalo bi da zadrže osnovni balans A–A: akademizam i aktivizam.

Pisanje o ženskim studijama. Kada su osnovani časopisi, zbornici i drugi uobičajeni vidovi pisane reči u ženskim i rodnim studijama (*Feminističke sveske, Pro-Femina,*

Ženske studije, *Genero, Temida*), želja uredništva bila je da se časopis što pre uvrsti u listu prioriternih nacionalnih ili međunarodnih publikacija. U tom cilju prihvatili su se standardi pisanja kao i u nefeminističkim časopisima – kako u pogledu citiranja literature, tako i u pogledu upotrebe rodno osjetljivog jezika.

S druge strane kada je reč o načinu pisanja u disciplini koju imenujemo ženske studije i rodne studije, onda postoji dobra doza pisanog (ali i govorenog) diskursa u kojem se ne vodi računa o osnovnim konverzionim masimama Grajsa (budi kratka, budi jasan i izbegavaj dvosmisao). U nekim strukama su standardi profesije takvi da je tekst nerazumljiv (na primer, u sintaksi srpskog jezika, ali i u drugim naukama).

Ono što je zadatak rodnih i ženskih interdisciplinarnih studija jeste iznalaženje značenja koncepata na osnovu kojih se predstavnici i predstavnice različitih profesija mogu dobro razumeti u akademskoj komunikaciji.

Mreža ženskih studija treba da ostane kontinuirani povezni oblik među predavačicama i programima rodnih (i ženskih) studija, mada se sadržaji tih programa mogu razlikovati.

Dogovor oko minimuma zajedničkog sadržaja nije loše postići unapred.

Zato je potrebno obnoviti rad i *uticaj mreže ženskih studija* – i kao koncepta i kao delatne platforme – kako bi se valjano pisala istorija ženskih studija kao deo ženske istorije u Srbiji. U tome danas učestvuje već druga generacija predavačica (ponegde i treća), koje se međusobno dogovaraju, pomažu i, posebno, neguju kritičko sećanje na svoje prethodnice.

1.2. Ženske studije u Subotici (1997-2005 i 2020-2021)²⁰

Pripremna faza: 1997.

Subotica je višenacionalni, višekonfesionalni i višejezični grad, u kojem postoje Ekonomski fakultet i Viša pedagoška škola, čiju većinu upisanih čine studentkinje, dok na Građevinskom fakultetu i na Višoj elektrotehničkoj školi pretežno studiraju studenti.

Na ovim državnim institucijama nastava se izvodi na srpskohrvatskom i mađarskom jeziku.

²⁰ Tekst je nastao na osnovu nekoliko izveštaja članica „Ženskih studija i stvaralaštva“ u Subotici.

Na inicijativu „Ženskih studija i istraživanja“ iz Novog Sada, a posebno zahvaljujući agilnosti koordinatorke Svenke Savić i članice Saveta Dubravke Valić Nedeljković, **13. aprila 1997. godine** održan je prvi konsultativni sastanak na temu „Šta su ženske studije“. Tom prilikom osnovan je inicijativni odbor za pokretanje ženskih studija u Subotici, u sastavu: Jasminka Dulić, Milanka Basarić-Kočić i Slavica Mamužić.

Ubrzo se grupa proširila i obuhvatila 12 članica/polaznica koje su prisustvovala okupljanjima i predavanjima održanim u periodu od aprila do jula. Održano je ukupno 12 susreta na sledeće teme:

- 13. april 1997. *Šta su Ženske studije*, prof. dr Svenka Savić,
- 3. maj 1997. *Žene i mediji*, mr Dubravka Valić Nedeljković,
- 16. maj 1997. *Žene, solidarnost i privatno preduzetništvo u turizmu*, Gordana Stojaković,
- 26. maj 1997. *Žene i preduzetništvo*, prof. dr Stanislava Acin Sigulinski,
- 30. maj 1997. *Žena i crkva*, prof. dr Svenka Savić,
- 6. jun 1997. *Jezik i pol*, mr Dubravka Valić Nedeljković,
- 13. jun 1997. *Razgovor o Platformi za akciju IV svetske konferencije UN o ženama*, voditeljka radionice Jasminka Dulić,
- 20. jun 1997. *Žena u menadžmentu*, prof. dr Slobodanka Markov,
- 27. jun 1997. *Poslovna žena nije muškarac (razgovor o knjizi)*, prof. dr Stanislava Acin Sigulinski,
- 3. jul 1997. *Kuda dalje – profilisanje Ženskih studija u Subotici*, voditeljka radionice Jasminka Dulić,
- 11. jul 1997. *Elitizam u društvu*, prof. dr Svenka Savić,
- 18. jul 1997. *Diskusija članica o Programu i ciljevima Ženskih studija u Subotici*, voditeljka radionice Jasminka Dulić,
- 20. oktobar 1997. *Alternativno organizovanje žena*, prof. dr Svenka Savić.

Ova predavanja održavala su se u Plavoj većnici Gradske kuće ili na Otvorenom univerzitetu. Tokom jeseni članice su radile na formalnom organizovanju i registraciji udruženja. Osnivačka skupština održana je 8. novembra 1997. godine, a udruženje

je registrovano pod nazivom Udruženje građana „Ženske studije i stvaralaštvo“ (ŽSS) **26. novembra 1997.**²¹

Za svoje aktivnosti Udruženju je lokalna samouprava ustupila prostor za kancelariju i održavanje predavanja. Osnovni ciljevi u prvom periodu bili su:

- primena već stečenog teorijskog znanja iz interdisciplinarnih ženskih studija u lokalnom kontekstu Subotice,
- uspostavljanje redovnog održavanja kurseva iz oblasti ženskih i rodni studija,
- osnaživanje žena da se potpunije i slobodnije uključuju u ekonomske, političke i socijalne reforme u društvu,
- pružanje podrške ženama u ostvarivanju intelektualnih i kreativnih potencijala,
- činjenje ženskog stvaralaštva vidljivim i prizatom društvenom vrednošću,
- upoznavanje žena sa njihovim pravima i načinima njihove zaštite,
- razvijanje veština i sticanje znanja neophodnih za prevazilaženje nejednakosti u društvu.

Medijska vidljivost aktivnosti bila je zadovoljavajuća: o predavanjima su redovno izveštavale *Subotičke novine* i *Magyar Szó* (dnevne novine na mađarskom jeziku), a povremeno i *Családi kör* (nedeljnik na mađarskom jeziku) te Yu-eko radio.

Koordinatorke iz Subotice redovno su prisustvovala sastancima i predavanjima na Ženskim studijama u Novom Sadu, a bile su uključene i u istraživački projekat „Sek-sizam u reklami mas-medija“.

Na Međunarodnom sajmu preduzetništva BIS '97, u okviru programa YU-INVENT, održan je međunarodni okrugli sto na temu: „*Inovacije i pronalasci u funkciji razvoja sa posebnim naglaskom na ulogu žena u inovacionim procesima*“.

21 Tim obrazovnog programa ženskih studija činile su Mirjana Dokmanović, Ruža Rudić Vranić, Eri-ka Pap i Jasminka Dulić, koordinatorka programa, a sekretarske poslove obavljala je Ruža Kovačević. Na programu saraduju predavačice iz Subotice i Novog Sada: Fuada Stanković, Centar za preduzeće, preduzetništvo i menadžment u Novom Sadu i Vojvođanska inicijativa za samoza-pošljavanje žena; Svenka Savić, Ženske studije i istraživanja, Novi Sad; Marika Krpež, profesorka engleskog jezika; Zlatko Šram, Centar za društvena istraživanja, Subotica; Sandra Janić, psiholo-škinja, Medicinski centar Subotica; Márton Sándor, Internet učionica, Subotica; Jozefina Skende-rović, HKPD Matija Gubec.

Predavačice Slobodanka Markov i Stanislava Acin Sigulinski svojim radovima skrenule su pažnju na specifičan položaj žena u preduzetništvu, menadžmentu i inovacionim procesima.

Tokom pripremnog perioda, do registracije udruženja „Ženske studije i stvaralaštvo“ (26. novembra 1997), svesrdnu savetodavnu i drugu pomoć pružale su kolegice iz drugih gradova, pre svega iz Novog Sada.

Ostvarivanje programa:²² 1998.

Centar za ženske studije i stvaralaštvo u Subotici je, nakon zvanične registracije, intenzivno započeo realizaciju svojih projekata, a pre svega jednogodišnjeg programa edukacije, koji je tokom 1998. godine trajao od 10. januara do 27. juna (I semestar) i od 6. septembra do 27. decembra (II semestar). Predavanja su se održavala jednom nedeljno, subotom u 10 časova, u prostorijama udruženja „Ženske studije i stvaralaštvo“.

S obzirom na to da smo u to vreme još uvek bili bez neophodnih finansijskih sredstava – dakle i bez osnovnih uslova za rad – naše su aktivnosti bile usmerene pre svega na projekte u koje su se mogle uključiti članice Centra, kao i saradnice i saradnici koji nisu primali honorare za svoj angažman. Zahvaljujući razumevanju i solidarnosti članica drugih centara za ženske studije, kao i pojedinih predavačica i predavača iz naše sredine, kurs ženskih studija nesmetano je tekao.

Tokom januara i februara u prostorijama Centra organizovane su sledeće aktivnosti za polaznice i polaznike.

- 1 Prvo predavanje** u okviru ženskih studija održano je 10. januara 1998. godine. Prva predavačica bila je **Zorica Mršević** iz Centra za ženske studije u Beogradu, koja je govorila o **ženskim ljudskim pravima i nasilju nad ženama**, oslanjajući se na upravo objavljenu knjigu o nasilju u porodici.
- 2 Drugo predavanje**, održano 17. januara 1998. godine, bilo je posvećeno **Pe-kinškoj deklaraciji i Platformi za akciju VI svetske konferencije žena u Pe-kingu**. Predavanje je održala **mr Mirjana Dokmanović**, pravnica i novinarka Radio Subotice, ujedno i jedna od osnivačica Centra u Subotici.
- 3 Treće predavanje** održano je 24. januara 1998. godine. **Tomislav Žigmanov**, profesor filozofije, govorio je na temu „**Žensko pitanje u filozofiji**“. Preda-

²² Fond za otvoreno društvo pomogao je održavanje aktivnosti ženskih studija u 1998. godini, što je omogućilo opremu kancelarijskog prostora dobijenog od strane lokalne samouprave: telefonska linija i drugo, neophodno za rad u 1998. godini.

vanje je pružilo istorijski pregled filozofskih pristupa problemu ženskog bića i položaja žene kao mislioca u istoriji filozofije.

- 4 **Četvrto predavanje** održano je 7. februara 1998. godine. **Jasminka Dulić**, profesorka sociologije, vodila je radionicu na temu „**Angažiranje u zajednici**”. Polaznice ženskih studija upoznale su se sa osnovnim principima društvenog angažovanja, načinima i mogućnostima uspešnog zalaganja za zajedničke ciljeve u okviru nevladinih organizacija, kao i sa praksama stvaranja partnerskih odnosa i mreža sa drugim organizacijama, udruženjima i institucijama u lokalnoj zajednici.
- 5 **Peto predavanje** održano je 14. februara 1998. godine. **Vesela Laloš**, novinarka i članica Centra, govorila je na temu „**XXI vek – vek komunikacije**”. Poseban akcenat stavljen je na mogućnosti edukacije i razvijanja komunikativnih sposobnosti pojedinaca, kao preduslova za prevazilaženje nesporazuma među pojedincima, društvenim grupama i polovima, te za izgradnju kvalitetnijih međuljudskih odnosa.
- 6 **Šesto predavanje** održano je 21. februara 1998. godine. **Jasminka Dulić** i **Zlatko Šram**, profesori sociologije, predstavili su deo istraživanja sprovedenog u okviru Centra za ženske studije u saradnji sa Centrom za društvena istraživanja iz Subotice. **Istraživanje je bilo posvećeno dimenzijama depresivnosti i agresivnosti na području Subotice**, sa posebnim naglaskom na polne razlike u prisutnosti tih dimenzija i njihovim implikacijama na odnose između polova, kvalitet porodičnih odnosa i nasilje prema ženama.
- 7 **Sedmo predavanje** održano je 28. februara 1998. godine. **Stanislava Acin Sigulinski** govorila je na temu „**Žene u preduzetništvu**”, predstavljajući iskustva iz inostranstva, kao i prakse pojedinih institucija i nevladinih organizacija u zemlji koje se bave podsticanjem i edukacijom žena za osnivanje i vođenje malih i srednjih preduzeća.

Program predavanja i radionica: 1998. godina

Mart

- 7. mart – Kooperativnost kao faktor uspešnosti projekta, Jasminka Dulić
- 21. mart – Položaj žena u Kikindi i žensko pitanje, Gordana Perunović Fiat
- 28. mart – Uloga koordinatorke u realizaciji projekta, Jasminka Dulić

April

- 18. april – Menadžment u NVO, Mirjana Dokmanović

- 25. april – Pozitivno istraživanje – novi pristup ostvarivanju društvenih promena, Mirjana Dokmanović

Maj

- 2. maj – Metodologija: Appreciative Inquiry u cilju jačanja sposobnosti organizacije, Mirjana Dokmanović
- 9. maj – Put do kuće (porodični odnosi povratnika sa rada u inostranstvu), Gordana Vuksanović
- 16. maj – Elementi koji daju život organizaciji, Ruža Rudić Vranić
- 23. maj – Nova filozofija menadžmenta, Izabela Lanji Hnis

Jun

- 6. jun – Konflikti pri donošenju i sprovođenju odluka, Nebojša Carić
- 13. jun – Projekat – konstitutivni elementi i funkcije, Suzana Đurić
- 20. jun – Korporativni imidž i odnosi sa javnošću, Snežana Prčić Dudaš
- 23. jun – Saradnja i partnerstvo u NVO sektoru u Subotici, mr Mirjana Dokmanović
- 27. jun – Planiranje medija u funkciji marketinga, mr Gordana Adamov
- 30. jun – Žene u indijskoj filozofiji – Ramajana, Vesna Krmpotić
- 31. jun – Žene u indijskoj filozofiji – Mahabharata, Vesna Krmpotić

Jul

- 14. jul – Okrugli sto: Vrednosne orijentacije mladih – uticaj pola, školskog uspeha i nacionalnosti na usvajanje vrednosnih orijentacija srednjoškolaca u Subotici, Jasminka Dulić, Zlatko Šram i Dujo Runje
- 21. jul – Vizuelna prezentacija projekta, Ruža Rudić Vranić
- 25. jul – Protokol u organizaciji i na konferenciji, Vesna Matijaca
- 28. jul – Kreativno stvaranje koalicije, Milanka Basarić Kočić

Oktobar

- 1. oktobar – Ženske studije u Subotici, Ruža Rudić Vranić
- 16. oktobar – Ženska situacija na kraju 20. veka i Žene, rad i karijera, Marina Blagojević
- 17. oktobar – Ženske grupe, Marina Blagojević

- 22. oktobar – Ideologija u jeziku – jezik ideologije, Svenka Savić
- 29. oktobar – Pol i jezik, Svenka Savić

Novembar

- 5. novembar – Žene i mediji, Dubravka Valić Nedeljković
- 12. novembar – Agresivnost u jeziku, Svenka Savić
- 17. novembar – Public relations – odnosi sa javnošću u modernim organizacijama, Vesela Laloš
- 26. novembar – Ekofeminizam, Sonja Prodanović

Decembar

- 10. decembar – Promocija knjige: *Ženska prava u međunarodnom pravu*, Zorica Mršević
- 10. decembar – Promocija knjige: *Bajka o Meliti*, Marija Ivanić
- 15. decembar – Humana ekologija i ekonomija tanatosa, Ivanka Buzov
- 22. decembar – Budućnost ženskih studija, Jasminka Dulić

Oblici aktivnosti koji doprinose vidljivosti udruženja u lokalnoj zajednici:

Zagovaranje

Povodom predavanja o Pekinškoj deklaraciji, Udruženje „Ženske studije i stvaralaštvo“ pokrenulo je inicijativu i uputilo javni zahtev nadležnim državnim institucijama da obaveste javnost o merama koje su preduzete radi sprovođenja aktivnosti predviđenih Deklaracijom. Podsećamo da je Konferenciji u Pekingu, posvećenoj ženskim pravima, prisustvovala i zvanična delegacija iz Jugoslavije, koja se tim prisustvom obavezala na poštovanje i primenu zaključaka. Zahtev je prosleđen i drugim centrima za ženske studije u zemlji, kao neformalnoj mreži, radi dobijanja njihove podrške ovoj inicijativi. Pismo je upućeno sledećim institucijama i organizacijama: Saveznom ministarstvu za ljudska prava i prava manjina; Saveznom ministarstvu za prosvetu i kulturu; Saveznom ministarstvu za rad, zdravstvo i socijalnu politiku; Savezu žena Jugoslavije.

Umrežavanje

Centar za ženske studije i stvaralaštvo u Subotici u ovom periodu održava stalne kontakte sa drugim ženskim centrima u zemlji, naročito sa Ženskim studijama u Novom Sadu, i nastoji da bude prisutan na skupovima i događajima posvećenim iniciranju i podržavanju ideja o unapređenju uslova za angažman i kreativnost žena

na svim poljima. Posebno značajan kontakt ostvaren je sa organizacijom „Dištrikt“ iz Kikinde, tokom promocije Inkubacionih centara za razvoj preduzetništva, kada je dogovorena saradnja sa Poslovnom školom Ekonomskog fakulteta iz Podgorice na seminaru „Žene u biznisu“.

Istraživanje

U saradnji sa Centrom za društvena istraživanja (u okviru Istraživačke sekcije Udruženja), završeno je istraživanje o uticaju pola, dobi i obrazovanja na manifestaciju sindroma depresivnosti, agresivnosti i autoritarnosti. Istraživanje su organizovali i sproveli Zlatko Šram i Jasminka Dulić, kao deo šireg istraživanja sprovedenog 1997. godine pod nazivom „Ličnost i društvena svest“.

Takođe, javnosti su predstavljeni rezultati empirijskog istraživanja pod nazivom „Vrednosne orijentacije mladih – uticaj pola, školskog uspeha i nacionalnosti na usvajanje vrednosnih orijentacija srednjoškolaca u Subotici“, koje su sproveli Jasminka Dulić, Zlatko Šram i Dujo Runje.

Rezultati oba istraživanja predstavljani su na naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu.

Medijsko predstavljanje

Sva predavanja i radionice najavljivana su i oglašavana u lokalnim medijima, a novinari su pratili i druge aktivnosti Centra, pišući o pojedinim predavanjima i okruglim stolovima. Članice ženskih studija bile su gošće dve jednodčasovne radio-emisije na Radio Subotici i dve emisije na lokalnoj televiziji, u kojima su predstavljane misija, ciljevi i aktivnosti Centra, povodeći šire interesovanje u lokalnoj zajednici. Sa predavanja su takođe redovno stizali izveštaji na Radio Subotici.

Ciklus predavanja u zimskom semestru izazvao je izuzetno veliko interesovanje polaznica. Na konkurs, objavljen u svim lokalnim medijima u septembru, prijavilo se čak 70 polaznica, od kojih je redovno pohađalo predavanja oko petnaest. Medijska promocija projekta *Vox Feminae* doprinela je afirmaciji ženskih prava u našoj sredini, privukla pažnju žena i šire javnosti na značaj aktivnosti usmerenih ka promociji ljudskih prava, ženskog stvaralaštva, većeg uključivanja žena u javni život i u procese rešavanja ekonomskih, političkih i socijalnih problema današnjice.

Neka predavanja bila su posvećena temama ženskog biznisa, dok su mnoga polaznicama pružila edukaciju koja im je omogućila dublje razumevanje svoje društvene pozicije. Radionice su im pružile prostor za razmenu iskustava i pronalaženje načina za prevazilaženje unutrašnjih blokada koje sprečavaju žene da u potpunosti učestvuju u društvenoj i ekonomskoj tranziciji i demokratizaciji društva.

Evaluacija

Interna evaluacija kursa iz 1998. godine ukazuje na pozitivan uticaj realizovanog programa. Interesovanje za pohađanje predavanja raslo je tokom godine, a sve veći broj žena javljao se Udruženju sa željom da aktivno učestvuje u radu ženskih studija ili da stekne šira znanja o položaju žena u društvu i specifičnim ženskim problemima, kao što su ženska prava i mogućnosti njihova ostvarivanja u našoj zemlji.

Pojedina predavanja rezultirala su konkretnim akcijama za poboljšanje položaja žena u društvu. Na primer, nakon predavanja o Pekinškoj deklaraciji, donetoj na IV konferenciji UN o ženama, pokrenuta je inicijativa da se nadležnim saveznim i republičkim organima uputi zahtev za informisanje javnosti o merama koje su preduzete u cilju realizacije strateških ciljeva unapređenja položaja žena do 2000. godine, u skladu sa dokumentima i planom akcije usvojenim na Konferenciji u Pekingu.

Konstantna evaluacija predstavlja značajan deo svih programa Ženskih studija. Evaluacija se sprovodi na više nivoa: kroz kontinuirane diskusije članica Saveta, analizu kompletnog programa, kritičke primedbe, kao i kroz evaluaciju samih polaznica. Posebna pažnja posvećena je završnoj radionici na kraju semestra, tokom koje se vrši evaluacija celokupnog semestra.

Citati iz evaluacije polaznica:

„...osećam se dobro u ženskoj grupi,“;

„...dolazak u Ženske studije su mi jedina svetla tačka u '99. godini, dolaziću i dalje“;

„...skripte za kurs su veoma dobre“;

„...shvatila sam da ima jedna nova oblast o čemu dosada nisam ni razmišljala“;

„...ovako nešto je ženama zaista potrebno, da shvate svoje vrednosti i mogućnosti“;

„...na ovim psihološkim radionicama sam se preporodila, otkrivam nešto o sebi i drugima, a pri tome nikoga ne opterećujem i ne gnjavim...“.

Vox feminae '99 (Subotica, 6. juni – 6. decembar 1999)

Tokom leta 1999. godine, Ženske studije u Subotici nastavile su sa radom. U teškim vremenima žene su jedna drugoj pružale podršku i razvijale dalje programe i saradnju. Radionice u periodu od juna do avgusta bile su posvećene povećanju kapaciteta grupa za prevazilaženje socijalno-psiholoških posledica koje rat ostavlja na pojedince, porodicu i društvo. Druga polovina aktivnosti obuhvatala je predavanja o ženskoj ekonomskoj situaciji, tržištu rada i preduzetništvu. Takođe su održavane radionice engleskog jezika tokom proleća i leta. Tokom leta pripremljena su dva kursa u okvi-

ru Ženskih studija, kao i ciklusi radionica i predavanja u okviru programa za podršku ženskom preduzetništvu i učešću žena u javnom životu.

Nakon objavljenog konkursa u medijima za prijem novih polaznica, prijavilo se 26 novih polaznica. Sve zainteresovane popunjavale su anketu o svojim potrebama, interesovanjima, kao i o volonterskom radu i angažovanju u Ženskim studijama. Za različita predavanja formirane su grupe od 10 do 15 polaznica, dok je 8 žena pohađalo sve kurseve i radionice. Oko polovine polaznica izrazilo je želju da se volonterski angažuje u radu organizacije. U okviru letnjih aktivnosti održani su i okrugli sto i tribina, čime je program dodatno osnažio učešće žena u lokalnoj zajednici.

Spisak predavanja i predavačica u cilusu predavanja Vox feminae tokom leta 1999. u Subotici

	Predavanje/Radionica	Voditeljica
1.	Potencijali grupe za podršku i samopomoć	Ruža Rudić Vranić
2.	Mogućnosti ženskih grupa da <i>leče</i> socijalne i psihološke posledice rata	Mirjana Dokmanović
3.	Obrazovanje za preduzetništvo: mapiranje potreba	Jasminka Dulić
4.	Civilno društvo – osnovni pojmovi	Erika Pap
5.	Uslovi za preduzetništvo u Srbiji	Jasminka Dulić, Ruža Rudić Vranić
6.	Promocija projekta CPPM Vojvođanska inicijativa za samozapošljavanje žena	Fuada Stanković Jasminka Dulić
7.	Iskustva žena u sindikalnom angažovanju	Mirjana Dokmanović Erika Pap
8.	Religioznost i tradicionalne uloge među spolovima u sklopu autoritarnog sindroma	Jasminka Dulić Mirjana Dokmanović
9.	Kako žensko stvaralaštvo učiniti vidljivim i priznatim ?	Ruža Rudić Vranić
10.	Komunikacija sa tržištem i javnošću u funkciji promocije ženskog rada i stvaralaštva	Ruža Rudić Vranić
11.	Pozitivnom vizijom do pozitivne akcije	Mirjana Dokmanović
12.	Strategije efikasnog umrežavanja – stvaranje grupe za ličnu i biznis podršku	Ruža Rudić Vranić
13.	Naša ekonomska i socijalna prava – zakonska rešenja i mogućnosti ostvarivanja prava	Mirjana Dokmanović
14.	Vizija Vašeg biznisa – biznis ideja i njena realizacija	Fuada Stanković
15.	<i>Komunikološka radionica 1</i>	<i>Sandra Janić</i>
16.	Marketing za Vaš biznis	Fuada Stanković
17.	Oblikovanje sredstava za komuniciranje sa javnošću	Ruža Rudić Vranić Erika Pap
18.	Finansije za Vaš biznis	Fuada Stanković

19.	<i>Komunikološka radionica 2</i>	<i>Sandra Janić</i>
20.	Obezbeđivanje sredstava za Vaše projekte: Fundraising	Erika Pap Jasminka Dulić
21.	Načini zagovaranja pojedinačnih i grupnih interesa u javnosti	Mirjana Dokmanović Ruža Rudić Vranić
22.	Pravni aspekti otpočinjanja vlastitog biznisa	Eniko Veg
23.	<i>Komunikološka radionica 3</i>	<i>Sandra Janić</i>
24.	Kreativno građenje koalicija	Mirjana Dokmanović Jasminka Dulić
25.	Evaluacija	Erika Pap
26.	Pisanje biznis plana	Fuada Stanković
27.	<i>Komunikološka radionica 4</i>	<i>Sandra Janić</i>

Održana predavanja i radionice:

- 1 Pet koraka do Vašeg Biznis-plana** (20 časova) – Obrazovanje žena za preduzetništvo u saradnji sa Centrom za preduzeće, preduzetništvo i menadžment iz Novog Sada, a u sklopu projekta „Vojvođanska inicijativa za samozapošljavanje žena“.

Voditeljica: Fuada Stanković, ekonomistkinja

- 2 Pozitivnom vizijom do pozitivne akcije** (20 časova) – obrazovni program osmišljen tako da polaznice kroz niz radionica same mapiraju uticaje na socijalni položaj žena, te artikulišu ulogu žena u civilnim inicijativama i stvaranju pretpostavki za širu participaciju žena u javnom životu zajednice.

Voditeljica: Mirjana Dokmanović, ekonomistkinja

- 3 Pokret za minimalne pozitivne promene** (8 časova) – ciklus komunikoloških radionica čiji je cilj da polaznice postanu svesne svojih potreba, moći i kompetencija, da poštuju sebe, donose odluke, biraju i preuzimaju odgovornost za svoje misli, osećanja i postupke. Radionice podstiču razumevanje da ne možemo menjati druge, već sebe, te da svaka polaznica konstruiše svoju realnost kroz saradnju, druženje, spontanost, introspekciju, razmenu iskustava i komunikaciju.

Voditeljica: Sandra Janić, psihološkinja

- 4 Radionice engleskog jezika** (30 radionica). Cilj ovih radionica je prvenstveno poboljšanje komunikacijskih sposobnosti, kao i usvajanje terminologije iz oblasti Ženskih studija i civilnog društva.

Voditeljice: Erika Pap, Suzana Rukavina, Marika Krpež

- 5 Obuka za korišćenje računara** za polaznice organizovana je u saradnji sa Internet učionicom i VIFO Subotica. Formirana je grupa zainteresovanih polaznica koje dva puta nedeljno odlaze u Internet učionicu, gde ih instruktori obučavaju za rad u Windows 95/98 i Word. Takođe, dve polaznice pohađaće specijalizovanu obuku za web mastera.

Spisak okruglih stolova

- 1 Novi model zaštite od nasilja u porodici** – Okrugli sto održan je 29. septembra u 12 časova u Plavoj većnici Gradske kuće, u saradnji sa Viktimološkim društvom Srbije, Institutom za sociološka i kriminološka istraživanja i Ženskim centrom za akciju, Beograd. Vesna Nikolić-Ristanović, Nevena Petrušić i Marija Lukić predstavile su novi model pravne zaštite od porodičnog nasilja, koji je izradila radna grupa Viktimološkog društva. U radu okruglog stola učestvovali su zainteresovani stručnjaci iz Subotice – pravnici, socijalni radnici, sociolozi, psiholozi, kao i predstavnici lokalne samouprave. Voditeljica: Mirjana Dokmanović

- 2 Centar za ženske studije** je nastavio sa radom na interdisciplinarnim istraživanjima u Subotici sa ciljem da rezultate istraživanja predstavi široj javnosti, prvenstveno u Subotici, i na taj način artikuliše žensko-rodnu problematiku i različite aspekte odnosa među polovima u religijskoj, političkoj i porodičnoj sferi.

Tako je na naučnom kolokviju „Religioznost i ličnost“ organizovanom uz saradnju sa Hrvatskim kulturnim centrom Subotica i Teološko-katehetskim Institutom, Jasminka Dulić predstavila rezultate istraživanja, rađenog u Centru za ženske studije: „**Religioznost i tradicionalne uloge među spolovima u sklopu autoritarnog sindroma**“. Na istom skupu Mirjana Dokmanović govorila je o prisutnim stereotipima o ženama u društvu, kao i o tome šta su ženska ljudska prava.

Voditeljice: Jasminka Dulić i Mirjana Dokmanović

- 3 Na tribini pod nazivom „Dečije viđenje rata“**, održanoj 19. novembra 1999, predstavljeni su rezultati istraživanja o tome kako deca Srbije doživljavaju rat i mir. Predavači su bili Žarko Trebješanin, psiholog sa Defektološkog fakulteta u Beogradu, i Dijana Kopunović, psihološkinja iz organizacije Naša radost, Subotica.

Biblioteka i literatura u ŽSS

Bibliotečki fond Ženskih studija i stvaralaštva (ŽSS) uvećan je specijalizovanom literaturom, kao i pojedinim publikacijama i brošurama drugih NVO iz zemlje i inostranstva. Knjige, časopisi i brošure dostupni su polaznicama, ali i svim zainteresovanim za oblast ženskih studija, naročito studentima i studentkinjama sociologije, psihologije i pedagogije, koji dolaze u ŽS radi potrebne literature i podrške u izradi seminarskih i diplomskih radova iz oblasti Ženskih i Rodnih studija. Brigu o fondovima i pozajmljivanju knjiga vodi Ruža Kovačević.

Saradnja sa drugima

Članice ŽSS aktivne su u nacionalnim i internacionalnim Ženskim mrežama, i inicirale su formiranje **Mreže 2020** za Jugoslaviju, koju čine Ženske organizacije i aktivistkinje iz Srbije i Crne Gore.

- **Ad Hoc koalicija za politička prava žena i učešće žena u politici**, Jugoslavija
- **Ženski forum – Jugoslavija**
- **ZAmisli Vojvodinu**
- **Women's Rights Step by Step**,
- **KARAT** koalicija (Regionalna mreža Centralnoistočne Evrope koja radi na ostvarivanju preporuka Platforme za akciju Bei Jing 95),
- **Transeropenees**, Paris
- **Lydia Project** koja ima za cilj da ohrabri razumevanje, solidarnost i komunikacije između Istočne i Zapadne Evrope, kroz zajedničke projekte žena iz evropskih zemalja,
- **Women Waging Peace**, svetska mreža žena koje rade na uspostavljanju mira, prevenciji i rešavanju konflikata,
- **Global network of GEMINITIATIVE'S Partners**, Washington, USA.

Posebni projekti

Femina Creativa – Kako od dobre ideje ili veštine stvoriti uslove za samozapošljavanje?

Ključne reči projekta su: Ideja, Kreativnost, Veština, Učenje, Upornost, Preduzetništvo. Polazimo od ideje da je upravo u ovom destruktivnom vremenu potrebno pru-

žiti podršku stvaralaštvu, jer bavljenje kreativnim radom doprinosi očuvanju psihološkog integriteta, mentalnog zdravlja i samopouzdanja. Cilj projekta je da se okupe vešte, kreativne i stručne žene i da kroz seriju predavanja i radionica, u saradnji sa Centrom za preduzeće, preduzetništvo i menadžment iz Novog Sada, kao i kroz druženje i razmenu iskustava, steknu znanja neophodna da se od dobre ideje ili veštine stvore uslovi za kvalitetno samozapošljavanje i mikropreduzetništvo. Jedna od ideja je da se okupe žene koje se bave negovanjem tradicionalnih vještina karakterističnih za određene regione, starim zanatima, kao i naivne ili obrazovane umetnice, kako bi se animirali i uobličili već postojeći stvaralački potencijali.

Program Femina Creativa predstavlja pilot-projekat zasnovan na istraživanjima i kontinuiranom praćenju potreba žena. Cilj je da sumira iskustva i razvije nove modele za efikasne inkubacione centre za žensko preduzetništvo, polazeći od već stečenih vještina i autentičnih potreba.

Konferencija „Položaj Žene u Jugoslaviji 2020. godine“

U saradnji sa Ženskim centrom za akciju, od 4. do 7. novembra 1999. godine u Subotici je organizovana Konferencija istraživanja budućnosti pod nazivom „Ostvarimo našu budućnost – Položaj žene u Jugoslaviji 2020. godine“, pod geslom: *„Mi istražujemo i ostvarujemo našu budućnost! Naša budućnost će biti takva kakvu je zamislimo i ostvarimo!“*

U radu skupa učestvovala su predstavnice dvadeset ženskih grupa iz cele zemlje, koje su zajednički vizualizovale željenu budućnost, imajući u vidu ekonomski i socijalni položaj žena, učešće žena na položajima moći i odlučivanja, nasilje nad ženama, položaj žena u multietničkim sredinama, kao i ostvarivanje i zaštitu ženskih ljudskih prava.

Cilj konferencije bio je zajedničko istraživanje budućnosti položaja žena i ženskih organizacija u zemlji, kao i mogućnosti doprinosa građenju prosperitetnog i demokratskog društva zasnovanog na ekonomskoj stabilnosti i ravnopravnosti polova. Učesnice su utvrdile strategije aktivnosti za realizaciju svojih vizija i predloga radi unapređenja ekonomskog i socijalnog položaja žena, većeg uticaja i učešća žena na položajima moći i odlučivanja, otklanjanja nasilja nad ženama i unapređenja ostvarivanja i zaštite ženskih ljudskih prava, te formirale timove za realizaciju željenih vizija u ovim oblastima. Nakon godinu dana, učesnice skupa planirale su ponovni susret radi sagledavanja rezultata rada na projektima dogovorenim u Subotici.

Kao rezultat pohađanja Kurza za žene u preduzetništvu i Konferencije istraživanja budućnosti, 12 polaznica formiralo je Udruženje poslovnih žena Subotice u okviru

udruženja Ženske studije i stvaralaštvo, istovremeno razvijajući sopstvene programe. Koordinatorica udruženja bila je Ruža Rudić Vranić.

Saradnja i povezivanje predstavljale su osnovne pretpostavke svih aktivnosti. Povezivanje i saradnja kako sa ženskim organizacijama u zemlji i inostranstvu (npr. Women's Human Rights Step by Step, Lydia Network), tako i sa drugim nevladinim organizacijama (NVO). Smatrale smo da je naročito važno negovati saradnju sa nevladinim organizacijama u lokalnoj zajednici i regiji, kao i saradnju sa lokalnom samoupravom.

U tom cilju, zajedno sa drugim NVO, pokrenuti su projekti „Zamisli Suboticu“ i „Zamisli Vojvodinu“, sa željom da se aktivno učestvuje u kreiranju vizije budućnosti naših gradova i regije. U okviru ovih projekata održana su dva seminara na vojvođanskom nivou: u decembru 1998. u Novom Sadu i februaru 1999. godine na Paliću.

Finansiranje

Projekti su ostvareni pre svega zahvaljujući volonterskom radu, uz podršku sledećih institucija i programa: Fond za otvoreno društvo (Jugoslavija), Gender Study Small Grant Program, CEU (Budimpešta), European House (Budimpešta), Lydia Project (Edinburg), kao i lokalne samouprave Subotice i pojedinih privatnih i društvenih preduzeća.

Donatori i sponzori 1997-1999:

- Lokalna samouprava – prostor za rad (kancelarija i učionica), donacije za pojedine projekte
- Lokalne firme – nameštaj, donacije za pojedine projekte
- Fond za otvoreno društvo (Jugoslavija), grantovi za projekte *Vox Feminae* '97, '98, '99.
- Lydia project – PC (386), štampač
- Women's Program Small Grant, OSI Budapest, grant za *Vox Feminae* '99
- European House, Budapest, Notebook

Partneri:

- Global Excellence in Management, Washington, USA
- Ženski centar za akciju, Beograd
- Ženske studije i istraživanja, Novi Sad
- Centar za preduzeće, preduzetništvo i menadžment, Novi Sad

- Evropski pokret u Srbiji, Beograd
- Ženski info centar, Beograd
- Palić Forum, Subotica,
- HKPD Matija Gubec, Tavankut
- Centar za društvena istraživanja, Subotica
- VIFO, Subotica
- KLJUN, Subotica
- Udruženje poslovnih žena, Beograd

Članstvo u mrežama:

- Ženska mreža 2020 – Jugoslavija
- Ženski forum, Jugoslavija
- ZAmisli Vojvodinu – Vojvodina
- Ad hoc koalicija za politička prava žena i učešće žena u politici – Jugoslavija
- KARAT koalicija – Centralna i Istočna Evropa
- Lydia project, Evropa
- Women’s Rights Step by Step – Centralna i Istočna Evropa
- Women Waging Peace, svetska mreža
- Transeuropenees
- Global Network of GEMINITIATIVE’S Partners, svetska mreža

Lična karta organizacije:

Udruženje „Ženske studije i stvaralaštvo” osnovano je u novembru 1997. godine u Subotici kao neprofitna i nevladina organizacija sa ciljem da kroz aktivnosti, multidisciplinarna istraživanja i edukaciju:

- osnaži žene da se potpunije i slobodnije uključuju u ekonomske, političke i socijalne reforme u društvu;
- pruži podršku ženama da ostvare svoje intelektualne i kreativne potencijale;
- učini žensko stvaralaštvo vidljivim i priznatim u društvu;
- upozna žene sa njihovim pravima i načinima njihove zaštite i utiče da se ženska prava uvažavaju i poštuju;

- učestvuje u stvaranju takvog društva u kojem će žene i muškarci imati ravnopravan pristup obrazovanju, bogatstvu, odlučivanjima i resursima.

Aktivnosti:

- kontinuirani obrazovni programi;
- multidisciplinarni istraživački projekti;
- radionice – kreativne, jezičke, računarske;
- održavanje seminara, savetovanja i okruglih stolova;
- promocija ženskog stvaralaštva;
- građenje partnerstva u lokalnoj zajednici i regiji.

Ostvarenja:

- stvoreni prostorni i najnužniji tehnički uslovi za rad;
- stalno prisustvo u javnosti putem medija;
- održano 90 predavanja iz oblasti rodnih i ženskih studija i 66 jezičkih radionica;
- Kurs „Pet koraka do Vašeg biznis plana“ za žene u preduzetništvu;
- saradnja sa ženskim i drugim NVO, lokalnom samoupravom i šire;
- Okrugli sto „Novi model zaštite od porodičnog nasilja“;
- Tribina „Dečije viđenje rata“;
- učešće u sprovođenju multidisciplinarnih istraživačkih projekata;
- učešće na međunarodnim, nacionalnim i lokalnim seminarima, savetovanjima i konferencijama;
- učešće u međunarodnim i nacionalnim projektima, mrežama i koalicijama;
- uspostavljanje partnerstava sa drugim NVO u lokalnoj zajednici i regiji;
- Prvi ekološki festival „Zelena scena“ (1998);
- Prva konferencija inovatorki Jugoslavije (1998);
- Konferencija istraživanja budućnosti – zamisli položaj žene u Jugoslaviji 2020. (1999);
- Formirano Udruženje poslovnih žena Subotica (1999).

Nastavak rada (2020-2021)

U 2004/2005. godini postepeno prestaje rad u Udruženju Ženske studije i stvaralaštvo. Iz ove organizacije se izdvojila grupa žena i osnovala Femina Kreativa, (Ruža Ružić Vranić) koja je bila aktivna u domenu stvaralaštva i preduzetništva žena (detajnije videti u životnoj priči Ruže Rudić Vranić, 2014. *Deset godina Godišnjeg priznanja u oblasti ravnopravnosti polova (2003-2013): životne priče nagrađenih*, koju je zabeležila Svenka Savić, str. 181-190).

2020.

Novi period nastaje u 2020. godini kada Margareta Bašaragin, koja je doktorirala na ACIMSI Centru za rodne studije UNS, pokreće niz aktivnosti, pre svega istraživanja u Subotici, a sada u okviru Podružnice iz registrovanih „Ženskih studija i istraživanja“ u Novom Sadu (videti pod 2.10.2 Dodatak 2, Podaci o štampanim materijalima).

2021.

U 2021. godini Margareta Bašaragin realizuje projekat „Antifašistkinje Subotice: skojevke, partizanke, AFŽovke“ koji finasira Rekonstrukcija ženski fond, Beograd (15.05.2021-15.12.2021). Cilj projekta je doprinos kolektivnom znanju i sećanju na doprinose žena tokom istorije u borbi protiv fašizma i očuvanju mira, kroz istraživanje i beleženje životnih priča 12 znamenitih antifašistkinja Subotice (skojevki, partizanki i AFŽovki): Lili Beck, Olgi Braun, Vere Gal, Ruže Čizmek Dudašev, Edite Hajzler, Ete Hidrich Kizur, Anke Kmezić, Draginje Lendvai, Klare Lendvai, Tereske Mihajlović, Ide Sabo, Sofije Spahić. Rezultat projekta je objavljivanje brošure i organizovanje izložbe u Subotici. Naš zadatak je da negujemo kulturu sećanja na ove znamenite žene i predložimo oblik takvog događanja.

Takođe je bilo u planu da podružnica „Ženskih studija i istraživanja“ iz Novog Sada u Subotici održi u 2021. godini edukativni program u obliku onlajn ženskih studija, usled epidemiološke situacije²³. Sastavni i obavezni deo kurikuluma bio je istorijat ženskih studija u Vojvodini (i Srbiji), pored ostalih odabranih tema.

Cilj programa bio je da žene i muškarci različitih uzrasta, verske i nacionalne pripadnosti, zdravstvenog stanja i dr., iz Subotice, Vojvodine, Srbije i regiona, u okviru alternativnog visokoškolskog programa, dobiju početna, ali i proširena znanja o feminističkim metodama u istraživanjima, značajnim ženama i različitim oblicima diskriminacije žena, naročito onoj koja se manifestuje putem jezika.

23 Godina korone.

2023.

Detaljniji razvoj ženskih studija u Subotici u novijem periodu videti kod Bašargin (2024).

1.3. Ženske studije u Nišu (1998-2001)

I za ovaj univerzitetski grad možemo postaviti isto pitanje: kada računati početak nastanka i razvoja ženskih studija u Nišu i u kakvim oblicima? Do sada ne postoji sveobuhvatan pregled inicijativa i akcija u niškoj akademskoj i aktivističkoj zajednici, ali postoje pojedinačni podaci u raznim izvorima koje je potrebno objediniti. Ovde je pokušaj da se ti izvori stave na uvid i da zajednički pokušamo da ih povežemo i produbimo za buduća, detaljnija istraživanja.

U Nišu je, na samom početku, postojala inicijativa i rad u dva odvojena koloseka.

U prvom, ključna osoba kontinuiteta bila je redovna profesorka prava Slobodanka Konstantinović Vilić²⁴, zaslužna za pojavu, širenje i priznavanje rada sa ženama i o ženama ne samo u gradu Nišu, već i u širem geografskom kontekstu (detaljnije u životnoj priči koju su objavile Savić i sar. 2015, str. 316-333). Još osamdesetih godina, kao pravica i istraživačica, analizirala je život i prava žena u zatvoru, što je privuklo pažnju žena iz neformalne grupe Žene i društvo u Beogradu. Pozvale su je da izloži svoje rezultate na jednoj od njihovih javnih tribina, čime je započela saradnju sa članicama te grupe, posebno sa Lepom Mladenović.

„Upoznavanje sa tim ženama je za mene bilo fascinantno – drugi način razmišljanja, drugi svet. Ja, iz one provincije i učaurenosti u Nišu, dolazim u Beograd, u sredinu u kojoj se osećamo sve kao da smo jednake; te žene kao da me sto godina znaju – odmah su me osvojile!” – svedoči Konstantinović Vilić (Savić i sar. 2015, str. 323).

Kako je počelo?

U Nišu je februara 1994. godine napravljen prvi ozbiljniji korak u afirmaciji ženskih ljudskih prava kroz projekat SOS telefona. Instruktažu za rad vodile su aktivistkinje beogradskog SOS telefona: Lepa Mladenović, Slavica Stojanović, Zorica Mršević, Nađežda Radović, Violeta Krasnići i Gordana Radosavljević.

Te iste godine organizovan je veliki broj seminara i treninga za žene širom Srbije, na kojima su učestvovala i Nišlijske. Najčešće su se ti skupovi održavali u Beogradu, ali i u drugim gradovima. Tako su, na primer, žene iz Niša učestvovala na Trećem me-

24 Slobodanka Konstantinović Vilić (1948-2023).

đunarodnom susretu Žena u crnom, pod nazivom Mreža ženske solidarnosti protiv rata, održanom u Novom Sadu od 3. do 7. avgusta 1994. godine. Na tom događaju upoznale su i druge učesnice, među kojima i Svenku Savić iz Ženskih studija i istraživanja u Novom Sadu.

Drugi smer aktivnosti odvijao se u okviru Centra za nenasilno razrešavanje sukoba iz Niša, kojim je koordinisala Aleksandra Žikić. Centar je organizovao kurs Ženskih studija na Filozofskom fakultetu u Nišu, koji je trajao od 1. maja **1998.** do 1. maja **1999.** godine. Održano je ukupno 29 predavanja, a predavačice su bile sa Ženskih studija iz Beograda (Branka Arsić, Zorica Mršević, Daša Duhaček, Sonja Prodanović) i iz Novog Sada (Svenka Savić). Time je započela praksa zajedničkih, umreženih kurseva i saradnje predavačica iz Beograda, Novog Sada i Niša.

Prvi značajan rezultat ovog kursa bilo je osnaživanje polaznica da osnuju nove nevladine organizacije, među kojima se posebno izdvaja romska organizacija „Ženski prostor“.

Paralelno, na Pravnom fakultetu u Nišu održana je osnivačka skupština Ženskog istraživačkog centra za edukaciju i komunikaciju (6. decembra **1997.**). Osnivačice su bile: Slobodanka Konstantinović Vilić, Nevena Petrušić, Natalija Žunić, Miomira Kostić, Vesna Stanković, Vida Vilić, Slavica Marjanović, Vesna Obradović, Zagorka Kostić, Zorica Vukadinović, Nadica Jezdimirović, Svetlana Petrović Bauković. U Centru su osmišljavani istraživački projekti o ženama, za žene i od strane žena. Od 2010. godine predsednica Centra je Konstantinović Vilić.

1998. Centar je organizovao Feminističku školu koju pohađaju studentkinje i druge grupe žena i muškaraca (o čemu svedoče tri profesorke u razgovoru sa Svenkom Savić 2000).

Krajem devedesetih i početkom dvehiljaditih godina nastavljen je razvoj ženskih studija i edukacija u Nišu kroz različite programe i kurseve. Jedan od njih bio je seminar „Edukacija o rodu, različitostima i dominaciji“ (Niš, 28–30. april **2000.**), organizovan na inicijativu Fonda za otvoreno društvo. Program su vodili/e: Dušica Popadić, Ljiljana Bogavac, Aleksandra Petrović, Aleksandar Janković, Maja Gargenta i Aleksandar Weisner.

Sledeći važan program bio je Jesenji kurs Ženskih studija u Nišu, održavan vikendima od 1. septembra do 31. decembra **2001. godine**, u organizaciji Ženskog istraživačkog centra za edukaciju i komunikaciju iz Niša. Predavačice i predavači na kursu bili su: Svenka Savić, Marija Lukić, Vesna Nikolić-Ristanović, Lepa Mladenović, Nada Polovina, Anđelka Milić, Mirjana Obretković i drugi/e.

Značajnu ulogu u razvoju feminističkog i mirovnog delovanja imala je i saradnja žena iz Niša sa organizacijom Žene u crnom iz Beograda. Na konferenciji pod nazivom „Ulažimo u zdravlje, a ne u naoružanje“, održanoj u Nišu od 23. do 25. maja **2003. godine**, učestvovala su i predavačice iz Niša. Upravo tom prilikom one su imale priliku da se detaljnije upoznaju sa feminističkom mirovnom aktivnošću i praksama koje su razvijale Žene u crnom.

Druga mogućnost saradnje sa Ženama u crnom je bila u dugoročno osmišljenom projektu „Ženski sud – feministički pristup pravdi“, održanim u Vrnjačkoj banji (od 28. do 30. oktobra **2011**), na kojem učestvuju aktivistkinje i gore pomenute predavačice iz Niša.

Dalji kontinuitet u razvoju ženskih i feminističkih programa u Nišu obeležio je Kurs feminističkih studija, koji je trajao od maja do decembra **2011. godine**. Predavačice su bile: Adriana Zaharijević, Katarina Lončarević, Ivana Pantelić, Svenka Savić, Biljana Dojčinović, Vanda Perović, Sonja Prodanović, Milica Gudović, Biljana Stanković i druge. Kurs su organizovale aktivistkinje iz niške organizacije Ženski prostor, čime je dodatno potvrđena važna uloga ove organizacije u afirmaciji feminističkog obrazovanja i aktivizma u gradu.

Objavljene podatke o nastanku ženskih studija u Nišu iznose Slobodanka Konstantinović Vilić i Nevena Petrušić, dok ovde prenosim i neobjavljene podatke iz dva izvora:

- 1** izveštaja o radu Aleksandre Žikić (1999),
- 2** grupnog intervjua koji je vodila Svenka Savić povodom evaluacije projekta finansiranog od strane Fonda za otvoreno društvo, a realizovanog u Ženskom istraživačkom centru 1999. godine.

Fond za otvoreno društvo imao je presudan uticaj na širenje ženskih studija u regionu, naročito u periodu od 2000. do 2010. godine, pre svega zahvaljujući razumevanju predsednice Sonje Liht za značaj ženskog aktivizma, čiji je i sama bila deo.

U pomenutom razgovoru, održanom u Nišu 18. novembra 2000, učestvovala su tri osnivačice Ženskog centra: dve pravnice – Slobodanka Konstantinović Vilić i Nevena Petrušić – i jedna sociološkinja, Natalija Žunić. Razgovor (u originalu) ovde dajem u skraćenoj formi:

1 *Kako je vaša organizacija uključena u mrežu ženskog programa?*

(Slobodanka): Zajedno sa Nevenom Petrušić i Natalijom Žunić, osnovale smo Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju 1997. Pre ove ženske organizacije u Nišu, to je prva organizacija koja je osnovana, postojalo je Udruženje za žene i

decu žrtve nasilja, SOS udruženje, osnovano još 06.12.1993. godine kad su se žene prvi put organizovale u jednu žensku organizaciju. Nas tri smo takođe osnivačice i tog Udruženja. Znači, počelo je od SOS-a 1993. godine, kada je otprilike jedno pedesetak žena bilo na osnivačkoj skupštini i odlučile da se bave humanim radom, odnosno da, pre svega, pomognu ženama i deci koje su žrtve porodičnog nasilja, nasilja u braku, jer su tu istraživanja (u kojima smo i mi učestvovala), pokazala da je mnogo takvog nasilja na ovoj teritoriji, a da se o tome čuti, zbog izuzetno patrijarhalne sredine. Aktivističkim radom u SOS-u bavile smo se sve do 1997. godine, dežurale smo pored telefona, obilazile izbegličke kampove kojih je tada bilo mnogo u gradu i okolini, neposredno pomagale ženama i deci koja su se javljala na naš SOS telefon. Međutim, tada smo uvidele da možemo mnogo više da pružimo, ako kao univerzitetske profesorke, odnosno asistentkinje, pružimo i neku edukaciju, pored tog aktivističkog rada. I onda smo došle na ideju da osnujemo Ženski istraživački centar koji će se baviti baš edukacijom, pored ostalog. Naravno ostale smo i u SOS udruženju i tamo i danas aktivno radimo, kroz instruktažu i sve što je potrebno za edukativni program, ali posebno je ovaj Ženski istraživački centar, koji je krenuo sa organizovanjem predavanja i sa jednom vrstom edukacije.

(Nevena): Ja bih samo htela da dodam ovome što je Boba pričala, jednu onako zanimljivu činjenicu, da pre nego što su sva ova udruženja osnovana, dakle i Ženski centar i SOS udruženje, smo se mi u profesionalnom našem radu, dakle iz nekih motiva za koje se kasnije ispostavilo koji su, šta je to što mi nosimo u sebi, sticajem okolnosti, svaka od nas je izabrala neke teme, i za magistarski rad i za doktorat kasnije, koje imaju veze sa ženama. Tako je profesorka Boba istraživala maloletnike kao delikventne, pa ne znam za doktorat žene ubice, ja sam se opet bavila paternitetskim i maternitetskim parnicama i parnicama iz oblasti roditelja i dece, deobom bračne tekovine, Natalija je istraživala feministički pokret. To smo mi imale u sebi, time smo se bavile delom i u svom profesionalnom radu, iako smo na različitim predmetima; ono što je važno to je da u ovom gradu, u ovoj patrijarhalnoj sredini, po našoj oceni možda čak i važnije od te neposredne pomoći koju pružamo ženama, da jednostavno počnemo da tim edukativnim radom menjamo svest i samosvest žena o njihovom položaju i da se, baveći se istraživačkim radom, u to vreme smo smatrale da ćemo jednostavno prikupljati činjenice, beležiti ženske priče, pripremamo za ovo vreme koje je po našoj oceni sada došlo, gde može da se stvarno nešto konkretno učini. Dakle, ovo je sve bila priprema za ove promene koje su se eto i u društvu desile i jedan zgodan sticaj okolnosti da se sada ne krene od nule, nego da mi već imamo nešto što je žensko iskustvo, ženska priča, ženski istraživački rad, nagomilani rezultati tog rada i da se nešto može da radi. Dakle, mi nismo nespremlne čekale da se ove promene u društvu dese.

(Natalija): Mi smo decembra meseca 1993. godine osnovale SOS, mi smo bile inicijatorke osnivanja SOS telefona nas tri, a sa nama su bile još dve devojke, jedna je još uvek sa nama u ženskom pokretu, to je Slađana, ona je studirala psihologiju, i jedna devojka koja je studirala medicinu Suzana i u stvari nas nekoliko smo registrovale tu organizaciju – SOS za žene i decu žrtve nasilja.

E, kasnije, 6. decembra 1997. godine, kao što su Boba i Nevena rekle, osnovale smo Ženski istraživački centar. Prosto kad žene krenu da se bave, a i kod nas se ispostavilo da je to tako, da se bave profesionalno jednom temom, pa onda posle uđu i u aktivističke vode, onda odjedanput tu se krene sa nekim izvorima znanja i nekim istraživanjima i potrebom i profesionalnom, a i ličnom, da se opet vratimo teoriji, ali na jedan drugi način, kroz edukaciju žena, jer kad se krećete u krugu žena koje su istog obrazovanja kao i vi i otprilike tog nekog statusa, onda vidite da su to žene koje misle relativno na isti način, a onda kad radite na SOS telefonu, kad se bavite aktivizmom tim ženskim, pa onda idete i razgovarate sa ženama izbeglicama, pa smo razgovarale sa ženama Romkinjama, onda vidite koliko je to jedan mrak patrijarhalni na jugu Srbije i potrebu da se bavite i drugim temama, ne samo nasiljem nad ženama, e onda je to opravdanje za jedan ženski centar.

2 *Ciljevi programa?*

(Slobodanka): Pa, ima možda jedan jedinstveni cilj, ali on se tako može i razdvojiti u nekakve segmente, dakle cilj našeg udruženja je da istraživačkim radom doprinesemo boljem proučavanju društvenog statusa žene, radi sagledavanja njenog prisustva u istoriji, nauci, uopšte u društvu, ali je isto tako važno da našim radom doprinesemo artikulisanju interesa i stavova, interesa i specifičnosti žena, jednostavno sa krajnjim ciljem da se afirmiše snaga ženskih sposobnosti. Razume se, tu je i podizanje kulturne svesti i samosvesti o položaju žene, o njenom iskustvu, o odnosu polova, a ono što je nama jako važno, to je da utičemo na promenu ideološke predstave o ženi kao pasivnoj i podređenoj u svim odnosima. S obzirom da je ovde reč o centru koji se bavi i uspostavljanjem komunikacije među ženama, upravo je to takođe jedan od ciljeva. Dakle, nama je osnovni cilj da žene na tim radionicama na predavanjima, uspostave komunikaciju, da to doprinese jačanju identiteta žena u svim oblastima društvenog života. Razume se klasične neke teme, kao što je nasilje u porodici, kao što je abortus, kao što su reproduktivna prava uopšte žene, kao što su i neka druga pitanja koja se tiču pravnog i društvenog položaja žena, takođe su predmet naše pažnje i mi smo se tim nekim fenomenima i pojavama bavile kroz naše istraživačke projekte. Mi smo na to i pozvane kao pravnice.

3 *Kojim ste se metodama služile?*

(Slobodanka): Za ostvarenje ciljeva Ženskog istraživačkog centra, koristile smo različite metode. Kada se radi o edukaciji žena, onda je to najpogodnije bilo kroz držanje predavanja, odnosno radionica, tribina, to su oblici, u stvari, naše aktivnosti. A takođe kada se radi o istraživačkom radu kao što je bio rad o reproduktivnim pravima i abortusu, onda smo koristile niz drugih metoda, najviše metoda posmatranja, intervjuisanja i slično.

(Nevena): Naše Udruženje smo osnovale krajem 1997. godine i mi smo praktično započele sa radom, zahvaljujući sredstvima koja smo dobili od Fonda za otvoreno društvo, to su bila nekakva početna sredstva, kojima je finansirana jedna serija predavanja, koju smo mi popularno nazvali Feministička škola. Dva ciklusa tih predavanja su bila, istovremeno u tom periodu je održan, zahvaljujući sredstvima koja smo dobili od Fonda, i veliki broj predavanja po okolnim mestima. U selima i prigradskim naseljima i u pojedinim fabrikama, dakle specijalno namenjena predavanja radnicama iz pojedinih fabrika u Nišu. To je dakle bio jedan program, koji je realizovan tokom čitave godine, a te iste godine, zahvaljujući opet sredstvima koja smo dobili od Fonda, paralelno je tekao jedan istraživački projekat, posvećen abortusu i ostvarivanju reproduktivnih prava žena i to su bili naši prvi rezultati rada. To je omogućilo da jednostavno Centar zaživi, to je omogućilo da se veliki broj žena uključi u rad istraživačkog centra i to je istovremeno omogućilo da Centar stekne zaista jednu dobru afirmaciju u našem gradu i istovremeno da postane partner kad je reč o tribinama i drugim oblicima ovakvog obrazovnog delovanja, koje su organizovale druge organizacije.

■ *Registrovale ste se krajem 1997, a već u 1998. godini Fond za otvoreno društvo iz Beograda finansira vaš jednogodišnji projekat.*

Mart 1998. – mart 1999. to je godinu dana, pod broj jedan je važno da se kaže, a sa druge strane mi smo, iako smo konkurisale odmah u januaru, mi smo krenule sa nekim tribinama i bez ikakvih para smo to organizovale.

■ *A 1999. se više niste ni javljale kod Fonda i od tada pa na dalje Fond vas više nije finansirao.*

Mi smo konkurisale sa nekima, mi smo bile inicijatori, ali Fond jednostavno to nije podržao, jedna grupa devojaka koje su pratile naša predavanja, studentkinje, napravile su jedan projekat koji je obuhvatao samo mlade, pri čemu su one bile i koordinatorke i kompletno su praktično same osmislile i projekat, mi smo im tu malo pomogle, mi smo se pojavljivale i kao Centar, iza toga smo stajale, pri čemu nijedna od

nas nije bila koordinatorica projekta, ali smo dale podršku. To je bio onaj program za mlade ako se sećaš, što je Fond posebno imao.

(Natalija): Ovaj program od godinu dana koji je finansirao Fond, nije obuhvatao i prostor koji Ženski centar nema do sada, tako da smo se mi svih ovih godina snalazile nekako, nešto na fakultetu, nešto smo od opštine iznajmljivale prostor za naše radionice, za naša predavanja, a onda smo kad smo odlazile u posetu u različitim ženskim grupama, kod njih nešto radile u okviru njihovog prostora, tako da do dana današnjeg mi nemamo prostor, mada smo se sada obratile Opštini Grada Niša i računamo da će nam izaći u susret ovog puta.

4 *Kako je program bio osmišljen?*

(Slobodanka): Program koji smo zamislile, na taj način kako smo zamislile, tako i ostvarujemo, samo je nas tri angažovano u gotovo svim aktivnostima i ono što zamislimo, to i realizujemo, bez nekih većih odstupanja.

5 *Učesnice programa...*

(Natalija): Kako su radionice i predavanja bile na različite teme iz raznih oblasti, prava, sociologije, psihologije, književnosti, onda su i učesnice predavanja i učesnice radionica, ja mogu slobodno da kažem da su to bile žene i devojke različite starosne dobi, kao prvo, to su bile naše studentkinje prava, sociologije, psihologije, književnosti, anglistike. Pošto su ta predavanja i radionice bile javno oglašavana i kroz medije i delili smo i liflete i plakativale smo ga u gradu, mi smo pozivale naše koleginiče, to su u stvari bila javna predavanja... i radionice su isto tako bile oglašavane kao javne tribine zapravo, onda su znači dolazile žene. Mi smo istraživale i intervjuisale te žene, znači to su bile žene različite starosne dobi, različitog nivoa obrazovanja, iz različitih socijalnih slojeva. Tako da mogu slobodno da kažem i da stojimo iza toga, sve strukture žena su bile obuhvaćene. Najdominantnije su bile studentkinje, bile su tu i Romkinje, ali dominantnije su bile žene iz domena visokog obrazovanja. S obzirom da su predavanja bila u institucijama, to je vrlo važno, ova predavanja koja smo mi radile u institucijama, prosto su ta predavanja privlačile te žene koje su visokog obrazovanja i koje su na neki način pronalazile tu sebe i taj neki izvor znanja crpile odatle.

(Nevena): Samo primera radi, bilo je tu žena koje su stručnjakinje u stvari u svojim oblastima kojom su se bavile, ali nikad nisu razmišljale do tada, do te serije predavanja, neke su tu dolazile samo da bi, eto, ispoštovale nas, mi smo to malčice nekad i koristile, moram da priznam, ali su žene počele sasvim na drugi način da razmišljaju. Recimo, žena koja se bavi poreskim pravom, u jednom času je shvatila da bi ona i te kako mogla da nam, zato što to zna, zato što se time bavi, da nekim drugim žena-

ma ispriča kako recimo poreski zakon može da bude takav da recimo koristi ženi, da podstiče ženu, da bude nešto što može da bude podsticajno za ženu i može da bude represivan. Ona je od jedanput pronašla u svom poslu to što ste vi kazali.

(Natalija): Pošto su predavanja bila javna, mi smo obavestavale i medije i insistirale smo na tome da dođu novinarka iz medija – i sa televizije i iz novina. Prosto te novinarka su čule za feminističke priče, za feminizam itd, najčešće je to znanje bilo nekakvo pežorativno. Međutim, dolazeći na ova naša predavanja, na radionice, njih smo polako uvlačile u tu žensku i feminističku priču, tako da su one postale vrlo senzitivne, baš smo ih senzibilisale, polako je to išlo, da bi avgusta – septembra meseca 2000. godine neke novinarka iz Niša ušle u žensku priču sa ženskom političkom mrežom, sa ženskim pokretom i da bi izveštavale sa jednog, slobodno mogu reći, ženskog stanovišta o izborima, o ženama i uopšte potpuno se uklopile u žensku priču, što je jako važno.

6 *Kako su žene doznavale o vašem programu?*

(Slobodanka): Polaznice smo nalazile na različite načine. One su čitale u novinama, čule preko radija, bilo je plakata po fakultetima i drugim mestima, tako da su se same obavestavale, mnoge od njih smo lično pozivale, a to je bilo na početku prvih predavanja. Međutim, kada se to čulo da mi imamo redovno, jednom nedeljno i to je bio četvrtak u 18h i onda su žene samoinicijativno dovodile svoje prijateljice i dolazile, a ima tu još nešto što smo uradile... Prvi put kad smo imale predavanje mi smo odmah dale jedan anketni list, gde su žene upisivale temu koju bi volele da čuju na našim predavanjima, tako da je to bilo prvi put, a i posle u toku držanja predavanja, nekoliko puta, anketirale smo žene, šta ih to interesuje, tako da to obradimo i da to čuju od nas.

(Slobodanka): Treba dodati da pored žena koje su zainteresovane za naša predavanja i za našu Feminističku školu i koje su prošle tu Školu, članstvo Ženskog istraživačkog centra je mnogo šire. Obuhvata i mnoge žene koje nisu redovno dolazile na predavanja, odnosno nisu se tu pojavljivale sa nama, ali na koje možemo uvek da računamo u tom smislu da se nalaze po nekim državnim institucijama i kad god je potrebno da posređujemo između žene kojoj je potrebna pomoć i institucije, uvek nađemo ženu koja se smatra našom članicom. Kao neka vrsta mreže.

(Nevena): I još nešto, ta predavanja su bila javna, znači bila su vidljiva, mi smo u stvari i htele to da radimo, da tu žensku priču širimo kroz ceo grad, ceo ovaj prostor ovde naša sela i fabrike i onda to nije bio uzani krug žena zatvorenih i nisu bile uvek iste žene, bile su različite žene i to je dobro, onda su se te žene smenjivale i bilo ih je više i iz različitih profesija i iz različitih slojeva obrazovanja, i godina različitih, ja

mislim da je to jako dobro, jer se nismo kretale u nekom zatvorenom krugu, nekog ženskog prostora ili neke ženske organizacije, nego smo sve radile javno i vidljivo.

Ali je bilo jedno jezgro žena, par studentkinja i nekih žena koje su ovde došle iz svojih sopstvenih problema, koje smo mi rešavli, što kao članice SOS, što kao članice Ženskog centra, koje su i do dana današnjeg privržene Centru i to je ono malo jezgro žena koje nisu propustile ni jedno, jedino predavanje.

7 Zašto su žene sudelovale u vašem programu?

(Slobodanka): Ovaj program kako smo ga do sada opisivale je bio završen, godinu dana je trajala ta serija predavanja, dakle ono što je finansirao Fond. Međutim, takav program u nešto izmenjenom obliku, nastavile smo i kasnije, s tim što je Ženski centar bila jedna od organizacija, od udruženja, koje su napravile jedan sveobuhvatni program, koji obuhvata, pošto i danas traje, ne samo edukaciju žena, ono čime se prevashodno Centar bavi, nego i posredovanjem između žena i institucija, dakle pružanjem nekakve neposredne pomoći, podrške u okviru SOS-a, pružanje pravne pomoći, psihološke pomoći, dakle jedan celovit i zaokružen program podrške ženama, ako bi tako mogli to da nazovemo. I porodici i u okviru toga i dalje traju radionice, predavanja i dalje je taj edukativni rad, rad na uspostavljanju komunikacije među ženama nešto što i dalje radimo.

A proširile smo izdavačku delatnost. To je novo. Programe koje smo do sada realizovale finansirao je *Star projekat* i *King Boduen fondacija*, a ovo što je naša izdavačka delatnost, to je bila jedna serija publikacija, u kojima smo na jedan pristupačan način obradile nekoliko važnih tema koje se tiču žena, jedno je priča o feminizmu, jedno je nasilje nad ženama, reproduktivna prava žena i imovinska prava žena u braku, te su publikacije zaista na našu sreću i veliko zadovoljstvo naišle na topao prijem kod žena i praktično su doživele dva izdanja i imamo potrebe, kad bismo imale sada novaca, da izdamo još neke publikacije za koje su žene pokazale interes i da ponovimo ova izdanja.

8 Broj polaznica u programu? Da li su sve bile u istom programu u isto vreme ili ...?

(Natalija): Kako nemamo prostor stalni, sve učesnice ovog programa su bile, za ono vreme gde smo držale nastavu, na koji način smo držali, koliko dugo smo držali predavanja. Da li su to bila predavanja, radionice, susreti sa ženama, prosto smo se za to vreme sretali. Nemamo neku instituciju i to nije institucijalizovano na taj prostorni način, onda mi te žene nismo sretale ni na koji drugi način, sem kad smo se sretale u okviru predavanja ili radionice. Vremenski to ne može tako da se odredi, to

je vreme predavanja i radionice. Bilo je muškaraca na predavanjima, naših studenata, neki su bili i predavači.

9 *Koliko je trajao program? Da li još traje? Ako da, kako se sada finansira?*

U 1998. je finansirao Fond za otvoreno društvo, u 1999. Star projekat koji je finansirao ove publikacije. A Fondacija kralja Boduena u 2000. do kraja godine.

10 *Koliko vremena provode učesnice na programima?*

(Nevena): Mi smo predavanja vremenski posmatrano držale, organizovale, prisustvovala, jednom nedeljno svake nedelje četvrtkom, predavanja su trajala od 18 do 20 ili 21 čas. Znači, to je vremenski svake nedelje po najmanje dva sata je bilo tog susreta sa ženama. Zato je i trajalo dugo, jer su one učestvovala u diskusiji vrlo aktivno.

(Natalija): I ne samo žene, i muškarci su učestvovali u radionicama i predavanjima i muškarci su isto bili predavači. Kako je tema privlačila učesnike i učesnice, takvo je i njihovo interesovanje bilo.

11 *Da li se struktura sadržaja programa vremenom menjala?*

Što se tiče ovog programa koji je Fond finansirao, njegova se struktura nije menjala, dakle on je u celosti realizovan onako kako smo ga bile predvidele. Međutim, kasnije na osnovu iskustva koje smo bili stekli, u kasnijem periodu u ovim novim programima koje smo imale, delimično smo proširile program, dakle ostala su i predavanja i radionice, ali smo dodale i neke druge aktivnosti za koje se pokazalo da su jako važne za posao kojim se bavimo.

12 *Šta je bilo drugačije u programu posle promene?*

(Slobodanka): U našem istraživačkom radu u Nišu smo došle do zaključka da je najproblematičnije nasilje u porodici, odnosno promene do kojih je došlo u porodici, a koje su u vezi sa nasiljem. Imajući to u vidu, onda smo se složile da je potrebno da nekako osnažujemo porodicu i da tu fokusiramo naše aktivnosti, zato i ovaj novi program koji radimo, povezuje pravnu, psihološku pomoć, pomoć i sociologa i vezano za porodicu, znači program se odnosi na nekonfliktno rešavanje sukoba unutar porodice. Znači pomoć i podrška u tom nekonfliktnom rešavanju sukoba unutar porodice. Zato u tom programu učestvuju i pravnik i psiholog i psihijatar i sociolog, jedan multidisciplinarni pristup. Metod smo promenile, jer smo nužno prešle u multidisciplinarnost, par excellence.

To je jedan novi kvalitet našeg rada, a s druge strane jedan od razloga je možda bio i taj što smo videle da prvo nas je mnogo pravica ovde i da same možemo neposredno da pružimo pravni savet, iako ne zastupamo naše klijentkinje pred sudom, dakle pružemo pravne savete, pravnu pomoć te neke vrste, a s druge strane ono što

je jako važno, a što je takođe značilo proširenje našeg programa, mi smo videle da žene imaju potrebu da imaju pisani materijal, gde će neke stvari jednostavno naučiti, a mi ćemo se potruditi da im na jedan pristupačan način damo osnovni pregled i literaturu i nekakva osnovna znanja o pojedinim fenomenima, koja su vezana za ženu. Otuda su se pojavile ove publikacije i ja se nadam da će se pojaviti još koja.

(Natalija): Treba dodati i ovo, mi smo za ovaj projekat koji sada radimo, nasilje u porodici, beskonfliktno rešavanje sukoba u okviru porodice, za taj projekat smo mi dobile sredstva, međutim, mi imamo i različite druge teme za projekte, za koje smo mi utvrdile da je vrlo akutno i aktuelno to sada raditi i neophodna je pomoć, da li je to pomoć pravna, psihološka, edukativna pomoć ženama. Međutim mi za te projekte koje smo pisale i radile, nismo dobile sredstva i onda smo se opredelile za projekat ovaj, nasilje u porodici i krenule smo to sada da radimo. Ti projekti nisu bili upućeni fondu, te projekte smo upućivale Oksfam, Mamakeš, BCIF i još nekim fan-derima, ali nikakav odgovor, nikakvo objašnjenje nismo dobili, prosto nije primljen.

13 *Kako se program uklopio unutar vaše ukupne organizacije?*

Naš program je program naše organizacije, tako da nije bilo potrebe za uklapanjem. Možda ovde treba reći da naša organizacija jeste članica nekoliko mreža, Udružene nevladine organizacije Niša, Oaza, jedna mreža relativno nova i ove neke ženske mreže, jugoslovenske, srbijanske, za koje ne znamo pouzdano da li funkcioniše.

■ *Funkcioniše, evo ja sam sad došla u vezi sa mrežom. Znači postoji naša mreža ženskih studija vi, mi, Beograd, Subotica.*

Ne, mislila sam na ovu mrežu svih ženskih grupa, jedno vreme je bila ta priča aktuelnija, pa je jedno vreme cela priča zamrla za izvesno vreme, bar se nama tako činilo. Bio je ovde pripreman jedan skup ženske mreže, baš u Nišu, mi smo htele da bismo organizatori, pre dve godine, ali nekako, verovatno su nas događaji pretekli, pa smo tu priču odložile za kasnije.

14 *Opišite oblike saradnje vaše organizacije sa drugim organizacijama.*

(Nevena): Kad je reč o saradnji sa sličnim organizacijama u našem gradu, naša najintenzivnija saradnja je i dalje sa SOS telefonom i praktično imamo ovde zajednički program sa Trauma centrom. U predizbornom periodu najintenzivnija saradnja je bila sa ženskom Niškom akcijom, dakle sa neformalnom grupom žena, koje su vodile kampanju predizbornu i tu su naše aktivistkinje bile aktivne, nekoliko njih, praktično veći deo tereta iznele su one u kampanji. A kad je reč o sličnim organizacijama u Srbiji, onda je tu saradnja sa Ženskim studijama i istraživanja u Novom Sadu, sa Centrom za ženske studije u Beogradu, sa Centrom za ženska prava Evropskog pokreta u Srbiji.

(Slobodanka): Ja sam članica, pa i Nevena, Grupe za ženska prava. Onda ima Etimološko društvo, doduše nije ženska grupa, ali baš saradujemo i sa ŽAR-om u Kikindi.

(Natalija): Dalje, mi smo članice UNON-a, to je *Ujedinjene niške nevladine organizacije*, jedne od osnivačica smo UNON-a, Ženski centar i SOS telefon, znači, to je skup svih nevladinih organizacija u Nišu, a isto tako saradujemo i sa Društvom za brigu o mentalnom zdravlju dece i omladine.

(Nevena): Ono što hoću da naglasim, ne znam da li je ovde mesto, da smo mi u stvari bile neke žene koje su prošle kroz program koji smo mi osmislile i eto zahvaljujući toj edukaciji, one su same u stvari bile osnivačice posle tog programa, nekih svojih udruženja. Tako je recimo formirano udruženje *Bona Gracija* udruženje za pomoć deci sa specijalnim potrebama u mentalnom razvoju, a upravo je jedna žena koja je prošla kroz sva naša predavanja, koja je eto ovde počela da misli na jedan drugi način, bila osnivačica tog udruženja i to udruženje već ima neke rezultate i mi se time ponosimo.

(Slobodanka): Pa, i ovaj centar za devojke, takođe. Osnivačica centra za devojke su bile prvo članice SOS-aa, a dolazile su i na predavanja u okviru Ženskog centra. Isto i Ženski prostor, osnivačice su takođe pošle od SOS-a i prošle instruktažu, ne znam da li su bile na predavanjima u okviru ove naše Feminističke škole, ali obe su potekle iz SOS-a, iz te grupe žena.

15 *Da li je postojala saradnja vašeg programa sa organizacijama ili institucijama?*

(Nevena): Ja moram da kažem da smo mi uspostavile jednu dobru saradnju, pre svega naša saradnja ogleda se u nekim kontaktima koje imamo ne toliko sa institucijama kao institucijama, nego sa važnim ljudima iz institucija, kao što je Centar za socijalni rad, SUP, odnosno MUP Srbije, sud, saradujemo sa ginekološko-akušerskom klinikom, što se i u istraživačkom radu ogleda, ne samo u edukaciji, zatim jako je važno da pomenem, da je naša saradnja vezana upravo za njih.

Sa političkim organizacijama nismo imale kontakata, ali zato imamo saradnju dobru sa izvršnim odborom Skupštine grada, oni su nam uvek izlazili u susret i razumevali naš problem vezano za prostor i uvek su nam dopuštali da koristimo njihove sale. I Dom „Duško Radović“, Dom za decu bez roditeljskog staranja, tu takođe postoje određeni vidovi saradnje, mi stalno obilazimo tu decu i svojevremeno je bila jedna tribina posvećena seksualnoj zloupotrebi dece, gde su ljudi iz svih tih institucija dolazili. Ono što hoću posebno da kažem to je da zahvaljujući nekoj reputaciji koju već stvarno uživamo u gradu, naša organizacija je već bila partner u organizovanju nekih

tribina, koje su prevazilazile našu grupu i prevazilazile probleme žena. Tako je recimo bilo povodom nacrtu krivičnog zakona bio jedan veliki naučni skup gde smo se mi kao ravnopravni partneri javili kao suorganizatori tog skupa i izdavači jedne posebne brošure. Pored Ženskog istraživačkog centra, dakle to je stajalo na koricama i na pozivima, dakle tribinu su organizovali Pravni fakultet u Nišu, Ženski istraživački centar i Advokatska komora u Nišu. To je za nas bio na neki način znak da i ti ljudi, na pravi način shvataju kakav je naš položaj i na pravi način razumeju koji su naši ciljevi i dakle kad je reč o institucijama koje uživaju velik ugled u gradu i jesu institucije same po sebi, ti ljudi su prihvatili našu ideju da zajedno organizujemo tribinu.

Naš grad je od 1996. godine opozicioni grad. Ali su to ipak institucije republičkog nivoa i sudovi i tužilaštvo i Dom „Duško Radović“, dakle jedino opštinska vlast je bila ta gde je bila opozicija, ovde su sve bili ljudi koje je postavila stara vlast. Mi smo ipak i pored toga uspevale da se nametnemo. Činjenica je da je to lakše u ovoj sredini.

(Natalija): Nametanje u republičkim institucijama je išlo teže. I sa zazorom su nas prihvatili, prosto je tako bilo. Drugo, nevladine organizacije su, pošto je to bila jedna potpuno druga atmosfera, to kako smo mi bile dobro prihvaćene u opštini, u gradu koji je bio opozicioni, ali imali ste MUP i ostale neke institucije koje su pravile atmosferu represije.

(Nevena): Važno je da smo mi profesorke univerziteta i mi smo uložile svoj lični autoritet. Mi smo u stvari sve svoje kapacitete i moralne i sve svoje stvaralačke mogućnosti stavile u funkciju, i za mene je to jako važno i to treba reći.

(Natalija): Zato je program i uspeva, zato što je više komponenata bilo uključeno. Taj efekat je, socijalni, jako važan.

16 *Kao rezultat programa, da li se promenilo Vaše promišljanje kako da se poboljša položaj žena? (Ako da), na koji način?*

O položaju žene da li se promenilo mišljenje...Bilo je ranije mnogo idealnije, odnosno mislila sam da može mnogo da se učini i sa tih pozicija smo i krenule u ovu akciju. Sad, bilo je tu uspona i padova. U jednom momentu kada je odziv žena bio izuzetno dobar i kada smo mi ženama pomagale i videle rezultate tog našeg rada i videle da se nešto i menja tu u našoj sredini po tome kako nas shvataju ljudi, kako se ponašaju prema nama, da mi ipak nešto predstavljamo, da smo se ipak nekako oslobodile svih tih stega koje su postojale, tada je to shvatanje bilo pozitivno, mislila sam da može da se nešto promeni, ali je bilo i mnogo razočaranja, tako da nekad je da, nekad je ne.

(Nevena): Ja kao stari optimista mislim da se moje mišljene menjalo utoliko što ja mislim sada, sad mi je to definitivno jasno, možda su tome doprinele sve ove prome-

ne u međuvremenu, koje su tekle paralelno sa realizacijom našeg programa, da žene mogu da dosta toga promene i da mi nismo ni svesne možda koliko smo mi pojedinačno na svaku ženu uticale. Svaka žena je posle tih predavanja otišla i razmišljala o tome šta je tu čula i upoređivala uslove pod kojima živi i sve ono što je okružuje sa onim što je čula, naročito kada su to bila pitanja vezana za nekakav prikaz uporedno pravnih rešenja. Mislim da su žene i kroz ovo istraživanje omogućile da, ne mislim samo na našu organizaciju nego za sve organizacije, da su omogućile da se jedan veliki kvantum nekakvih podataka, zahvaljujući tom istraživačkom radu sabere, treba to sve sabrati na jedno mesto i da su to nekakvi sada rezultati koji se mogu koristiti u nekom budućem periodu, jer upravo vreme koje je pred nama pruža nekakve realne šanse da mi i kroz zakonodavstvo i kroz ukupne društvene promene u stvari unapredimo i položaj žena.

17 *Kao rezultat programa, da li drugačije razmišljate o ženama kao onima koje pokreću promene? Da li nam možete navesti neke primere kako žene pokreću promenu kao pojedinke i kao deo grupe?*

(Natalija): Ja bih dodala ovako. Ja mislim da se svetla polako pale ovde u ovoj zemlji, ali pale se tako što jedna grupa žena koje su u tim ženskim grupama, ili uopšte u čitavoj toj ženskoj priči, ženskoj mreži, to polako radi. Prosto polako ulazi u žensku populaciju, sa tom ženskom pričom, sa ženskom svešću, sa promenom nekakve kulture ovde, odnosa žene i muškarca. Polako žene počinju da pričaju te neke svoje priče, da li su to predavanja ili radionice, to nije važno, prosto se čulo u ovom gradu da postoji feminizam, znači ženski pokret, da postoje neke žene koje se bore za ženska prava. Znači, čulo se za pojam ženska prava, pa se čulo za pojam šta je to feminizam, nije više to neko pežorativno shvatanje svega toga. Međutim, jako je to teško raditi i jako je to teško organizovati žene, prosto nije samo važan entuzijazam tih žena, nego je jako važna i ukupna, socijalna klima društva.

18 *Kako ste sarađivale sa drugima?*

(Natalija): Pa ima i pozitivnih i negativnih. Neki su nam baš izlazili u susret i osećale smo se ravnopravnim u tom nekom odnosu, negde je opet bilo naročito sa nekim grupama iz Beograda gde smo se mi javljale u ulozi onoga ko poziva na saradnju, osećale da tu postoji neko odbijanje blago. Dakle, deklarativno jesu, ali tu nema ničeg konkretnog. U principu mislim da prevlađuju oni pozitivni.

Predmet: Izveštaj o realizaciji projekta
„CENTAR ZA ŽENSKÉ STUDIJE” – jesenji kurs”

U skladu sa obavezama iz Ugovora 1332 od 29. 6. 2001. godine, Ženski istraživački centar za edukaciju i komunikaciju iz Niša podnosi izveštaj o realizaciji odobrenog projekta. Pored opisa toka i sadržine projekta, u prilogu dostavljamo i finansijski izveštaj zajedno sa računima, priznanicama i drugom pratećom dokumentacijom o utrošenim sredstvima u iznosu od 272.526 din.

U Nišu, 25.12.2001.

Koordinatorica projekta

Slobodanka Konstantinović-Vilić

IZVEŠTAJ O REALIZACIJI PROJEKTA „CENTAR ZA ŽENSKÉ STUDIJE – jesenji kurs”

Sa realizacijom projekta članice Ženskog istraživačkog centra započele su odmah po potpisivanju ugovora, preduzimanjem pripremnih radnji u cilju obezbeđivanja prostornih, organizacionih, tehničkih i drugih uslova za organizovanje i nesmetano održavanje serije predavanja, radionica i debata.

U tom smislu, preduzete su sledeće aktivnosti:

- obezbeđivanje prostora za rad Ženskog istraživačkog centra i držanje predavanja i radionica dobijanjem na besplatno korišćenje sale za sednice Univerziteta u Nišu;
- kontaktiranje sa potencijalnim predavačicama/predavačima i izrada plana predavanja i radionica;

25 Fond za otvoreno društvo je imao presudni uticaj za širenje ženskih studija u regionu posebno u periodu od 2000. do 2010. (pre svega razumevanju predsednice Sonje Liht za važnost ženskog aktivizma, čiji je i sama deo). Nakon Ženskih studija u Beogradu (1992), Novom Sadu (1997), Subotici (1998), u Nišu je 2001. godine održan tromesečni program u obliku predavanja (ukupno 36), radionica (14) i debata (3), kojima su prisustvovala polaznice koje su dobile diplome, nakon napisanih seminarskih radova. O tome svedoči Izveštaj podnet donatoru – Fondu za otvoreno društvo. Iz spiska predavačica u Izveštaju vidi se nastojanje da se sa jedne strane pozovu predavačice iz drugih centara i sa druge, da se polako formira domaći tim koji će nastaviti organizovanje.

- priprema teksta konkursa za upis;
- razmatranje prijave i razgovor sa prijavljenim kandidatima/kandidatkinjama;
- upoznavanje javnosti sa ciljevima i aktivnostima Ženskog centra i Ženskih studija učešćem u emisijama na lokalnom radiju;
- izrada logotipa Ženskih studija;
- izrada propagandnog materijala: lifleta i rasporeda rada.

Posle izvršenih pripremnih radnji, 1.9.2001. svečano su otvorene Ženske studije u sali Univerziteta u Nišu u prisustvu polaznica/ka, prorektora Univerziteta, dekana pojedinih Fakulteta i brojnih gostiju.

Nastava, koja je počela 2.9.2001. i trajala do 1.12.2001, sastojala se iz predavanja, radionica i debata, a držali su je stručnjakinje/stručnjaci iz oblasti prava, kriminologije, sociologije, psihologije, lingvistike i medicine. Ukupno je održano 36 predavanja, 14 radionica i 5 debata, a zakazano je održavanje 5 debata. Svako predavanje, radionica i debata trajali su u proseku po 45 minuta, ali se događalo da se zbog zainteresovanosti studentkinja/studenata izlaganje produži, naročito kada su rađene debate. Nastava je održavana svakog petka popodne od 17-20 časova i subotom pre podne od 10-13 časova. Svaki put posle završene nastave popunjavani su evaluacioni listovi. Nastavu je pohađalo 15 studentkinja i jedan student.

Nastava i prisustvo su uredno evidentirani u „dnevniku rada“.

U toku trajanja Ženskih studija održano je ukupno 36 predavanja, 14 radionica i 5 debata iz oblasti prava, kriminologije, psihologije, sociologije, lingvistike i medicine.

Predavanja

	Tema	Predavačica/Predavač	Datum
1.	Jezik i pol	prof. dr Svenka Savić	02.09.2001.
2.	Kriminalitet maloletnica	prof. dr Vojislav Đurđić	07.09.2001.
3.	Imovinska prava žene	prof. dr Nevena Petrušić	08.09.2001.
4.	Reproduktivna prava i slobode	prof. dr Slobodanka Konstantinović	14.09.2001.
5.	Ostvarivanje prava na abortus	prof. dr S. Konstantinović prof. dr Nevena Petrušić	14.09.2001.
6.	Žene – žrtve krivičnih dela	dr Vesna Nikolić-Ristanović	21.09.2001.
7.	Pojam i oblici nasilja nad ženama	Marija Lukić	21.09.2001.
8.	Feministička metodologija	dr Vesna Nikolić-Ristanović	22.09.2001.
9.	Žene – učinioci krivičnih dela	dr Vesna Nikolić-Ristanović	22.09.2001.

10.	Nasilje u porodici – mogućnosti restorativne pravde	mr Ivana Stevanović	28.09.2001.
11.	Seksualno nasilje – položaj žrtve	mr Ivana Stevanović	29.09.2001.
12.	Psihologija polova	dr Snežana Vidanović	05.10.2001.
13.	Partnerstvo i razlike u polnim ulogama	dr Nada Polovina	06.10.2001.
14.	Koncept polnih uloga	dr Nada Polovina	06.10.2001.
15.	Istorijski razvoj ženske polne uloge	dr Nada Polovina	06.10.2001.
16.	Profesionalne i porodične uloge žena	prof. dr Anđelka Milić	12.10.2001.
17.	Društvena kriza i žene	prof. dr Anđelka Milić	13.10.2001.
18.	Ekonomski položaj rodova u različitim u različitim sistemima društvenih odnosa	mr Gorana Đorić	19.10.2001.
19.	Ženska istorija – Kristina de Pizan	Slavica Stojanović	20. 10.2001.
20.	Istorija ženskog pokreta	mr Natalija Žunić	26.10.2001.
21.	Ideologija polnih uloga	mr Natalija Žunić	26.10.2001.
22.	Društveni mehanizmi homofobije	Lepa Mladenović	02.11.2001.
23.	Polno prenosive bolesti	prof. dr Ljiljana Konstantinović	09.11.2001.
24.	Nepravilna ishrana i zdravlje žene	prof. dr Radunka Mitrović	09.11.2001.
25.	Kako očuvati zdravo telo	mr Ivona Stanković	10.11.2001.
26.	Kontracepcija	prof. dr Mileva Milosavljević	10.11.2001.
27.	Prava deteta (I)	prof. dr Mirjana Obretković	16.11.2001.
28.	Seksualne razlike među polovima	prof. dr Jezdimir Zdravković	16.11.2001.
29.	Ženska seksualnost	prof. dr Jezdimir Zdravković	16.11.2001.
30.	Prava deteta (II)	prof. dr Mirjana Obretković	17.11.2001.
31.	Zlostavljanje dece	prof. dr Mirjana Obretković	17.11.2001.
32.	Bolesti srca i krvnih sudova kod žena	doc. dr Marina Deljanin-Ilić	23.11.2001.
33.	Položaj žena u postkonfliktnoj političkoj rekonstrukciji	mr Velibor Milovanović	23.11.2001.
34.	Uloga žene u izgradnji novog političkog i pravnog sistema	mr Velibor Milovanović	24.11.2001.
35.	Detinjstvo kao izvor depresivnosti i neprilagođenog ponašanja	Gigov Zdravka	24.11.2001.
36.	Nekonfliktno rešavanje sukoba	Danijela Petrović	30.11.2001.

Radionice

1.	Seksizam u jeziku	prof. dr Svenka Savić	02.09.2001.
2.	Žena u krivičnom postupku	prof. dr Vojislav Đurđić	07.09.2001.
3.	Zajednička imovina supruge – pitanja i odgovori	prof. dr Nevena Petrušić	08.09.2001.
4.	Materinstvo – dužnost ili izbor	prof. dr Konstantinović i Petrušić	14.09.2001.
5.	Abortus – za i protiv	prof. dr Konstantinović i Petrušić	15.09.2001.
6.	Jezik i pol – dijalog	prof. dr Svenka Savić	15.09.2001.
7.	Prepoznavanje nasilja prema ženama	Marija Lukić	21.09.2021.
8.	Seks trafiking	Sandra Ljubenković	28.09.2001.
9.	Odnos majke i ćerke	dr Snežana Vidanović	05.10.2021.
10.	Koncept polnih uloga – istorijski razvoj	dr Nada Polovina	06.10.2001.
11.	Ekonomski položaj rodova u različitim sistemima društvenih odnosa	mr Gorana Đorić	19.10.2001.
12.	Da li sam ja „feministkinja“	mr Natalija Žunić	27.10.2001.
13.	Moje iskustvo sa gej/lezbejskom egzistencijom	Lepa Mladenović	03.11.2001.
14.	Kakvo je bilo moje detinjstvo?	Gigov Zdravka	4.11.2001.
15.	Nekonfliktno rešavanje sukoba	Danijela Petrović	30.11.2001.

Debate

	Tema	Predavačica/Predavač	Datum
1.	Brak i svojina	prof. dr Nevena Petrušić	08.09.2001.
2.	Otvoreno o abortusu	prof. dr Konstantinović/ Petrušić	14.09.2001.
3.	Društvena kriza i žene	Prof. dr Anđelka Milić	13.10.2001.
4.	Za i protiv feminizma	mr Natalija Žunić	27.10.2001.
5.	Uloga žene u izgradnji novog političkog i pravnog sistema	mr Velibor Milovanović	24.11.2001.

U toku nastave studentkinje su odabrale teme za seminarske radove i mentorke koje će rukovoditi njihovim radom. Mentorke su odredile datume za održavanje seminara na kojima će biti izloženi seminarski radovi. Po završetku nastave studentkinjama su bile podeljene Diplome o završenom kursu ženskih studija 2001. godine.

U toku realizacije projekta, poslove koordinatorki obavljale su naizmenično tri članice i osnivačice Ženskog istraživačkog centra: dr Slobodanka Konstantinović Vilić, dr Nevena Petrušić i mr Natalija Žunić.

Na kraju, ukazujemo na sledeće:

1. nastava je omogućila studentkinjama da steknu osnovna znanja o različitim pristupima položaju i ulozi žene u društvu, ženskim pravima, ženskom zdravlju,
2. studentkinje su pokazale zainteresovanost za sve oblike rada, posebno debate i radionice, većina je redovno prisustvovala nastavi i bila aktivna,
3. u toku studija pribavljena je izuzetno bogata feministička literatura koja je neophodna za dalju edukaciju i izradu seminarskih radova,
4. predavači su bili izuzetno motivisani da podstaknu studente na aktivno učešće i, kako pokazuju evaluacioni listovi, većina predavača je dobila dobre ocene za sadržinu i način izlaganja, podsticanje na aktivno učešće i predloženu literaturu,
5. većina predavača je imala pripremljen edukativni materijal koji su delili studentkinjama,
6. zbog širine pristupa i koncepta studija (trajanje tri meseca, sticanje osnovnih znanja) mnoge teme nisu mogle biti detaljnije obrađene, što bi eventualno moglo da bude povod za nastavak ženskih studija po pojedinim oblastima (na primer, pravo).

25. 12. 2001.
Niš

Koordinatorica projekta
Slobodanka Konstantinović-Vilić

Podatak i dokaz da je saradnja u obliku mreže ženskih studija bila od samog početka.

Ženske studije u Nišu

Slobodanka Konstantinović Vilić, Nevena Petrušić i Natalija Žunić osnovale su SOS telefon u decembru 1993. godine, kao i Ženski istraživački centar 1997. godine. Uz njih su bile i dve mlađe saradnice – Slađana, studentkinja psihologije, i Suzana, studentkinja Medicinskog fakulteta.

Ukupno 19 žena registrovale su organizaciju SOS za žene i decu žrtve nasilja. Sve tri osnivačice su, nakon nekoliko godina rada, prepoznale značaj edukacije koja pret-

hodi praktičnom angažovanju na SOS telefonu, te su formirale Ženski istraživački centar, u kojem su predavanja držale predavačice iz Niša, ali i iz Beograda i Novog Sada.

Za ove aktivnosti u početku nije bilo donatorskih sredstava, ali je Fond za otvoreno društvo 1998. godine finansirao jednogodišnji rad centra.

KURS ŽENSKIH STUDIJA U NIŠU (održan tokom 1998-1999)

Godišnji izveštaj Aleksandre Žikić

Centar za nenasilno razrešavanje sukoba u Nišu je imao Ženski projekat, koordinatorica projekta Aleksandra Žikić, zahvaljujući finansijskoj podršci fondacije „Olof Palme“ (1. maj 1998 - 1. aprila 1999). Organizovano je 29 predavanja, 42 radionice i 2 ženske žurke, a mala feministička biblioteka Centra uvećana je za izvestan broj knjiga. Predlogom projekta je bilo predviđeno da projekat traje 12 meseci i da se za to vreme održi 12 predavanja, 52 radionice, 12 ženskih žurki i da se kupuju knjige za malu feminističku biblioteku Centra. Znači, za ovih 11 meseci je održano više nego dva puta više predavanja i to za nešto kraći period od planiranog, održano je nešto malo manje radionica, umesto 12 održane su samo 2 ženske žurke i radilo se na uvećanju broja feminističkih knjiga. Predavačice su donosile knjige na poklon iz svojih centara).

Predavanja su se održavala na Filozofskom fakultetu u Nišu. Dekan ovoga fakulteta nam je odmah nakon prvog razgovora izašao u susret i dozvolio da koristimo jednu od učionica za predavanja. Bio je prilično raspoložen za saradnju. Tako nam je, recimo, omogućio da se predavanja organizuju vikendom, jer je to više odgovaralo predavačicama koje su dolazile iz Beograda i Novog Sada, i tamo imale redovna predavanja, pa su bile slobodne da putuju samo vikendom. Dekan nam je takođe omogućio da predavanja organizujemo na Filozofskom fakultetu i onda kada je Fakultet bio zatvoren zbog letnjeg i zimskog raspusta. To što su se predavanja održavala baš na Filozofskom bitno je zbog ozbiljnosti i institucije i programa koji se u njoj odvija, a istovremeno je to bio i prvi korak u povezivanju nevladinih organizacija i institucija. Predavanja u Nišu su se odvijala uz pomoć predavačica Centra za ženske studije iz Beograda i Udruženja „Ženskih studija i istraživanja“ iz Novog Sada, ukupno sledećih 29 predavanja.

Iz popisa predavanja se vide tematske oblasti, ali i zvanja u kojima se predavačice nalaze. Činjenica je da su na početku aktivne bile one koje imaju nešto novo da kažu svojom predloženom temom (koju su inače predavale u Beogradu i u Novom Sadu), a nije bila presudna njihova akademska titula.

9. maj 1998. Uvod u žensko pismo – ženska subjektivnost, žensko telo, ženski pogled, Branka Arsić, asistentica na Katedri za istoriju filozofije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu (kao predavačica Centra za ženske studije)

16. maj 1998, Modeli ženskog zavođenja, Branka Arsić

23. maj 1998, Ljubav i prijateljstvo, Branka Arsić

30. maj 1998, Film kao žensko pismo, Branka Arsić

6. jun 1998, Uvod u feminističku političku filozofiju, Daša Duhaček, diplomirana istoričarka filozofije, koordinatorka Centra za ženske studije u Beogradu

13. jun 1998, Seksizam u jeziku, Svenka Savić, redovna profesorka Psiholingvistike na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, koordinatorka Ženskih studija i istraživanja u Novom Sadu

20. jun 1998,Tolerancija u jeziku, Svenka Savić

4. jul 1998, Ženska ljudska prava, Zorica Mršević, diplomirana pravnica, viša naučna saradnica Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja u Beogradu, predavačica Centra za ženske studije u Beogradu

11. jul 1998, Samoorganizovanje žena, Zorica Mršević

18. jul 1998, Žene iz marginalizovanih grupa – zatvorenice, prostitutke, lezbejke, Zorica Mršević

24. jul 1998, Diskriminacija žena i žensko siromaštvo, Zorica Mršević

31. jul 1998, Nove tendencije feminističke misli – ekofeminizam, Sonja Prodanović, diplomirana inženjerka arhitekture, aktivistkinja Ekourbane radionice u Beogradu, predavačica Centra za ženske studije u Beogradu

14. avgust 1998, Žene i crkva, Svenka Savić

21. avgust 1998, Reproduktivna prava žena, Zorica Mršević

18. septembar 1998, Žene i sport, Zorica Mršević

26. septembar 1998, Dar i ljubomora, Branka Arsić

3. oktobar 1998, Filozofija ljubavi – individua i zajedništvo, Branka Arsić

10. oktobar 1998, Obećanje i ljubav, Branka Arsić

17. oktobar 1998, Ekonomija želje, Branka Arsić

24. oktobar 1998, Ideologija velikog Drugog, Branka Arsić

7. novembar 1998, Ideologija velikog Drugog – drugi deo, Branka Arsić

14. novembar 1998, Uvod u teoriju subjektivnosti – logika zaključane sobe i logika usamljene sobe, Branka Arsić

28. novembar 1998, Teorija lica, Branka Arsić

5. decembar 1998, Lice i subjektivnost, Branka Arsić

12. decembar 1998, Funkcionisanje lica u strategijama zavodjenja, Branka Arsić

19. decembar 1998, Žena ne postoji, Branka Arsić

26. decembar 1998, Seksualnost, Branka Arsić

16. januar 1999, Femme fatale, Branka Arsić

21. januar 1999, Socijalni položaj žena kod starih Jevreja, Dragana Mitrović, profesorka istorije i latinskog jezika u Umetničkoj srednjoj školi u Nišu, koordinatorka grupe „Udruženje samohranih majki“.

Zaključna zapažanja. Predavanja su bila veoma posećena. Najčešće su dolazile studentkinje i studenti, ali ne isključivo oni. Uglavnom su to bile žene, mada je bilo i priličnog broja muškaraca, što je bilo zaista ohrabrujuće.

Obaveštavanje o predavanjima vršilo se putem plakata koji su, pred svako predavanje, lepljeni po fakultetima i širom grada, kao i preko lokalnih radio i TV stanica, koje su tu uslugu pružale bez ikakve novčane nadoknade. Osim toga, Gradska televizija je u svojim informativnim emisijama nekoliko puta prikazala kraće reportaže sa predavanja.

Redovni posetioci su telefonski obaveštavani o terminima i temama predavanja. Poslednji ciklus predavanja Branke Arsić, po njenoj želji i sugestiji, nije bio javno reklamiran – obaveštavani su isključivo oni koji su već redovno dolazili. To je bilo zato što su se predavanja tematski nadovezivala jedno na drugo, pa bi onima koji nisu pratili sve od početka, sadržaj kasnijih predavanja bio potpuno nerazumljiv.

Za taj ciklus bila su potrebna određena predznanja iz filozofije, pa je Branka Arsić postepeno uvodila i objašnjavala sve ključne pojmove. Takođe, pripremila je skriptu sa pratećim fotokopiranim tekstovima, kako bi olakšala razumevanje.

Sva predavanja snimana su diktafonom. Trake su bile dostupne onima koji nisu mogli da prisustvuju, a želeli su da ih čuju. Iako to prvobitno nije bilo predviđeno projektnim predlogom, zbog velikog interesovanja transkribovan je deo predavanja – ukupno njih 12 – i od njih je sastavljena skripta koja je podeljena svim učesnicima.

Održana je 41 ženska radionica i 1 mešovita radionica:

21. januar 1999.

Radionice su organizovane uz pomoć knjige „Ženska ljudska prava – praktična primena“, čije su autorke Julie Mertus, Zorica Mršević, Mallika Dutt i Nancy Flowers.

Ukupno 16 različitih žena vodilo je radionice, a dolazile su iz 9 različitih grupa. Od toga je 11 žena bilo iz Niša, i to iz 6 različitih organizacija – četiri ženske grupe, jedne grupe koja nije bila ženska, ali je imala ženski projekat (odnosno ovaj projekat), i jedne romske organizacije. Ovo angažovanje bilo je dragoceno ne samo zbog razmene iskustava, već i zbog međusobnog povezivanja različitih grupa u Nišu, a posebno ženskih.

Pet žena koje su vodile radionice nisu bile iz Niša – četiri su dolazile iz Beograda, a jedna iz Novog Sada. Četiri od njih su bile predavačice koje su, nakon što su održale predavanja na Filozofskom fakultetu, ostajale još nekoliko sati da vode radionice. Jedna žena je posebno doputovala iz Beograda kako bi vodila radionicu.

Žene koje su vodile radionice: Zorica Mršević, Svenka Savić, Sonja Drljević, Sonja Prodanović, Vera Kurtić, Ana Zorbić, Aleksandra Žikić, Nela Nikolić, Ana Morgan, Jelena Stanković, Refika Mustafić, Dragana Mitrović, Tatjana Nikolić, Violeta Stojadinović, Mirjana Stošić i Dragana Milošević.

Napomena: Na početku je pokušano da se obaveštavanje o radionicama vrši putem malih plakata, ali se nijedna žena nije odazvala na taj način. Budući da je radioničarski način rada bio potpuno nepoznat u lokalnoj sredini, pokušano je i da se umesto reči radionica koristi izraz pričaonica, ali ni to nije pomoglo. Na kraju su na radionice, koje su se održavale u prostorijama Centra, najpre počele da dolaze naše bliske drugarice, zatim i drugarice naših drugarica – i tako se krug polako širio.

Organizovane su i dve ženske žurke: 31. maja 1998. i 1. jula 1998.

To je bila jedinstvena prilika da žene dobiju vreme i prostor samo za sebe i svoju zabavu. Slušale smo ženske bendove, družile se i opuštale u bezbednom okruženju. U projektnom predlogu bilo je planirano da se svakog meseca organizuje po jedna žurka, ali su se komšije iz zgrade u kojoj se nalazio stan sa kancelarijom Centra žalile na glasnu muziku. Nismo želele da narušavamo odnose sa komšilukom, pa smo te aktivnosti smanjile. Kasnije se Centar preselio u poslovni prostor, gde kancelarija nije bila dovoljno velika da bi se u njoj organizovale žurke.

Biblioteka. U predlogu projekta bilo je navedeno i da će se kupovati knjige za našu malu feminističku biblioteku. Međutim, knjige nisu kupovane, jer u našem gradu gotovo da nije bilo moguće pronaći literaturu iz ove oblasti, osim nekoliko naslova koji su ranije već nabavljeni.

Ipak, biblioteka se vremenom obogaćivala zahvaljujući publikacijama koje su izdavale različite ženske grupe iz Beograda, a koje smo dobijale na poklon prilikom učešća na seminarima i drugim događajima u glavnom gradu.

Važno je istaći da su knjige bile dostupne svima koji su želeli da ih čitaju, a posebno su značajne jer se radi o literaturi koja je inače teško dostupna. Tako je, na primer, jedna studentkinja sociologije koristila našu biblioteku za izradu diplomskog rada na temu vezanu za ovu problematiku.

Delphi/STAR je 20. maja 1998. u prostorijama „Centra za nenasilno razrešavanje sukoba“ održao jednodnevni seminar²⁶. Aktivistkinje Centra su u velikoj meri učestvovala u organizovanju seminara, kome su prisustvovala članice ženskih nevladinih organizacija iz Niša, Leskovca i Vlasotinca. Tema ovog kratkog seminara bila je „Mobilizacija izvora prihoda za nevladine *grassroots* organizacije“.

Tri nove ženske grupe („Centar za devojke“, „Ženski prostor“ i „Udruženje samohranih majki“) su koristile prostorije i opremu Centra u prvom periodu svog rada. Do njihovog osnivanja je „SOS telefon za žene i decu žrtve nasilja“ bio jedina ženska grupa u Nišu, koji je treći po veličini grad u zemlji. Takođe je i romska grupa „Aj Te Dža“ koristila prostorije i opremu „Centra“ tokom prvih meseci svog rada.

Na lokalnom radiju, koji se zove „Fast radio“, urađena je analiza anketa od 3 pitanja:

1. *Da li ste čuli za predavanja na Filozofskom fakultetu koje organizuje „Centar za nenasilno razrešavanje sukoba“?*

Ukupno 57 ispitanika/ica (od ukupno 153) je odgovorilo negativno.

2. *Da li ste išli na ova predavanja?*

Ukupno 13 ispitanica/ika je odgovorilo da nije.

3. *Ako niste išli zašto niste?*

Neki od odgovora muškaraca:

- Nisam imao vremena.
- Nije mi jasna priroda organizacije.
- Zato što sam muškarac.
- To su ženske studije.
- Nisam znao da ima.

26 *Održan je jedan mali seminar. Na lokalnom radiju je urađena anketa. Urađeno je i jedno gostovanje na tom radiju. Tri nove ženske grupe su nastale u međuvremenu u Nišu i jedna romska grupa, i sve četiri su u prvom periodu rada koristile prostorije i opremu Centra.

- Nisam peder.
- Ja nisam za ravnopravnost polova.
- Osetio bih se suvišnim.
- Nisam imao dovoljno informacija.
- Nisam zainteresovan.
- Išao bi ako bi me pozvali.
- Nisu me pozvali lično.
- Nek dođu one kod mene.
- Zato što ja njima mogu da dajem časove.
- Nisam imao vremena, ali išao bih.
- Ne, ali išao bih iz radoznalosti.
- Nisam mogao zbog obaveza.
- Nisam imao razloga.
- Verovatno ću otići.
- Nisam želeo.

Neki od odgovora žena:

- Nisam imala vremena.
- Zato što mi je svaka subota radna.
- Možda ću otići.
- Nije mi potrebno.
- Nisam bila obaveštena.
- Ne interesuje me.
- Ne, ali otišla bih iz radoznalosti.
- Ne, ali volela bih da odem.
- Ne, ali otići ću ako mi neko preporuči.
- Nisam imala dovoljno informacija.
- Nežgodan termin za predavanje.
- Ne bih išla.
- Zbog obaveza.

Predlog za razgovor u grupi

1. Analizirajte odgovore na 3 postavljena pitanja i pokušajte da nađete objašnjenje, uzimanjem u obzir lokalne situacije u Nišu (gradu sa 300 000 stanovnika) u vreme kada su odgovori dobijeni (uzimate u obzir da su se predavanja reklamirala na radio stanici),
2. Poredite podatke iz teksta u ovoj knjizi sa podacima i literature (Konstantinović et al, 2007) i ustanovite sličnosti i razlike u pristupu pitanju istorijskog sledeća razvoja ženskih studija u Srbiji.

1.4. Ženske studije u Kotoru (2001-2009)

Ljubomirka – Ljupka Kovačević, ANIMA, Kotor

Uvodne napomene

ANIMA – Udruženje za kulturu mira i nenasilja, zvanično je registrovano 1996. godine, nakon pet godina volonterskog djelovanja, sa vizijom razvoja nenasilnog društva. Aktivnosti su bile usmjerene na programe nenasilne komunikacije i rješavanja konflikata, na psihosocijalnu podršku izbjeglicama i raseljenim licima. Kao psihološkinje bile smo motivisane da pružimo psihološku podršku, ali i da doprinesemo razvoju mira, suočavanju sa prošlošću i pomirenju nakon rata u okruženju kojemu smo pružale aktivan otpor, koji je promijenio naše živote.

2000. ŽINEC (Informativno-edukativni program za žene Crne Gore)

Suočene sa nedostatkom bazičnih feminističkih znanja, manjkom istraživanja, nedostatkom stručnjakinja koje razumiju feminističku perspektivu u akademskim krugovima i sa razvojem ŽNVO²⁷ u periodu nakon ratova devedesetih (od 1997), odlučile smo da damo doprinos ženskom pokretu. ŽNVO su značajnim dijelom bile programski usmjerene na nasilje nad ženama (prvensveno porodično), na trafikingu, na manjak žena u politici, na ekonomsko nasilje nad ženama i suočavale se sa velikim otporom patrijarhalne sredine sa učvršćenim predrasudama prema feminizmu. Bilo nam je važno da ojačamo argumentaciju i stvorimo znanja kako bi doprinijele naporima ženskih organizacija u promjeni patrijarhalnog društva, da zajedno učimo i promišljamo, da mobilizujemo obrazovane žene da stiču znanja iz feminističke teorije i prakse, da se aktivno uključe u borbu za prava žena i društvena dešavanja, kao i da ukažemo na važnost ravnopravnosti polova za razvoj mira i nenasilja.

Dakle, shvatile smo da našu priču, žensku i obrazovnu, moramo ispričati mi same i da je pred nama težak i mukotrpan rad, sa punom sviješću da znanje u Crnoj Gori ne znači moć, bogatstvo, napredak, status. Obavezao nas je i visokoobrazovni stepen znanja koji već posjedujemo kao profesionalna lica, koja u javnosti nisu predstavljene kao dio ozbiljne sociološke studije: da ovdje ima jako puno žena koje završavaju fakultete, koje su redovno najbolje studentice i prve u redovnim rokovima završavaju fakultete sa visokim prosjekom. Ovdje žene nisu ni predstavljene kao kadar. Pokrenule smo pitanje procesa promjene u nama i oko nas. Učiti o sebi i sopstvenoj poziciji u društvu u kojem

²⁷ ŽNVO – ženske nevladine organizacije.

*živimo, osvijestiti učešće u životu koji imamo i koji živimo ili mislimo da živimo, baviti se pitanjima koja svakodnevno muče žene, posmatrati, razmatrati, promišljati i javno djelovati – to smo željele. Ovo su bili naši motivi. Suvereno, samouvjereno biti građanka, biti profesionalno uspješna i cijenjena, ekonomski osnažena i politički aktivna je naša verzija uloge i pozicije žene u Crnoj Gori. To je prostor u kojem se djeluje.*²⁸

U oktobru 2000. u okviru u ANIME smo inicirale Informativno-edukativni centar za žene Crne Gore (ŽINEC)²⁹. Osnovna ideja je bila da se definiše strategija, ispitaju mogućnosti i pripreme uslovi za pokretanje programa alternativnih ženskih studija koji bi inicirao ženske studije na Univerzitetu u Crnoj Gori. Upoznate sa specifičnom situacijom u Crnoj Gori (siromaštvo, obrazovna zaostalost, periferija periferije po svakom pitanju) gdje kritička feministička preispitivanja sedamdesetih godina prošlog vijeka koja su imala uporište, prvenstveno u akademskim krugovima u Jugoslaviji (Beograd, Zagreb, Ljubljana) nisu doprla.

Koraci ka ženskim studijama

U 2001. godini smo Ljupka Kovačević i Andrijela Vitić poduzele studijsko putovanje u Centar za ženske studije i stvaralaštvo (Subotica), Udruženje „Ženske studije i istraživanja“ (Novi Sad), Centar za ženske studije i AŽIN (Beograd). Upoznale smo voditeljice centara (Dašu Duhaček, Mirjanu Dokmanović, Svenku Savić i Sonju Drljević) koje su nam otvorile vrata saradnje, upoznale nas sa svojim radom, svojim ciljevima, ponudile svaku vrstu saradnje.

Sa studijskog obilaska vratila sam se oduševljena njihovim idejama i aktivnostima, razumijevanjem i čvrstom podrškom naporima da se pokrene program u Crnoj Gori, istovremeno suočena sa ograničenim mogućnostima u CG, ograničenim znanjima i idejama, svjesna potpuno značenja periferija periferije, tužna i ustravljena. Ono što nije dozvolilo da odustanem bio je njihov entuzijizam, njihova borba i bezuslovna podrška kao i moja želja da učim i da uče druge žene u Crnoj Gori sa mnom. Nakon susreta s njima jednostavno se više nije moglo ići drugim putem (Ljupka Kovačević).

Od 15. do 17. decembra 2000. godine u Kotoru je održan trodnevni seminar pod nazivom:

„Strategija razvoja Informativno-edukativnog centra za žene Crne Gore: uvod u ženske studije“. Tokom seminara definisale smo smernice rada INDOK-a i Ženskih studija za naredne dve godine. U radu je učestvovalo 28 žena – novinarke, akademkinje,

²⁸ Ervina Dabižinović u nultom broju ŽINEC-a, februar 2000.

²⁹ 2005. Anima je preimenovana u Centar za žensko i mirovno obrazovanje. Naziv ŽINEC nosi bilten, a kasnije časopis.

aktivistkinje iz nevladinih organizacija i članice ANIME. Seminar su vodile Tea Škokić i Mica Mladineo iz Centra za ženske studije u Zagrebu.

Misija ŽINEC-a je bila: razvijanje samosvijesti i zajedništva žena u CG, podsticanje aktivnog uključivanja žena u razvoj civilnog društva. Za ovakav koncept nepodijeljena je bila podrška svih ženskih organizacija u Crnoj Gori koje su tada djelovale. Ciljevi su definisani sa četiri bazična programa: edukativni, istraživački, izdavački i informativno-dokumentacioni program.

U *edukativnom programu* je cilj je bio da bude alternativan i u metodama i u teorijama i da afirmiše interdisciplinarnost i daje uvid u savremene teorije iz oblasti roda, a obuhvata različite oblike ispoljavanja: tribine, predavanja, radionice, seminare i ženske studije. Danas se može zaključiti, nakon skoro dvadeset godina da je urađen ogroman broj tribina, predavanja, radionica, seminara i 10 godina ženskih studija kao zaokruženog dvosemetralnog programa u kojima smo se pridržavale i navedenih principa. Licencirale smo „Program obrazovanja za sticanje znanja i vještina iz oblasti rodne demokratije“ namijenjen zdravstvenim, obrazovnim, medijskim i sudskim institucijama, ali se pokazalo da ne postoji interesovanje u istim.

Cilj *istraživanja* je bio da se istraže pozicije žena u prošlosti i sadašnjosti i stimulišu žene za istraživanje i za javne prezentacije. U ANIMI posjedujemo istraživačke radove polaznica Ženskih studija i druga projektna istraživanja koja su rađena tokom ovog perioda a odnose se na medije, istoriju žena, seksualnost, mir, ženska ljudska prava, radna prava žena, zdravlje žena, politička dešavanja.

Cilj je bio u domenu *izdavaštva* proširivanje baze INDOK-a sopstvenim izdanjima. Na početku smo izdavale bilten ŽINEC koji je 10. brojem prerastao u časopis do 24. broja (2001-2011) i 4 vanredna broja; 8 brojeva časopisa *Presjek – Analiza monitoringa dnevnih novina u CG*; zatim smo objavile dve čitanke sa tekstovima za polaznice ženskih studija (od 2004. do 2009. kada su preneseni na CD-ove).

Informativno-dokumentacioni blok sa arhivom i bibliotekom sa ciljem da se tu nađu informacije o djelovanju žena u prošlosti i u sadašnjosti, kao i podaci o ŽNVO. ANIMA danas posjeduje biblioteku od preko 1000 jedinica i filmoteku od preko 200 filmova, pres-kliping dnevnih novina za nekoliko godina i arhivu djelovanja ANIME od početka do danas. Takođe, objavile smo 16 brošura na razne teme; 2 knjige: *Sjećam se – žene u socijalizmu*; *Palimpsest*, autorka Ervina Dabižinović; *Priručnik* za ekonomsko osnaživanje djevojaka.

Bilo je predviđeno da u sastavu grupe koja brine o programu budu uz psihološkinje iz ANIME i akademkinje iz oblasti sociologije, etnologije, ekonomije i prava. Dosta vremena smo utrošile da bismo motivisale akademkinje na saradnju, ali otpor fe-

minizmu u akademskim krugovima je bio zapanjujući, pa se izbor sveo na visoko-obrazovane žene koje su razumjele feminističke vrijednosti i bile motivisane da se uključe. Mislile smo da je važno da budu žene iz različitih gradova jer je i program obuhvatao cijelu Crnu Goru. Tako su prve članice Kreativnog odbora ŽINEC-a: Vera Đurišić (neuropsihijatrica – psihoterapeutkinja iz Podgorice), mr Andrijela Vitić (asistentkinja ekonomije na Fakultetu za turizam iz Bara), Ljilja Dešević (psihološkinja iz Pljevalja), Nada Vuković (novinarka – aktivistkinja iz Cetinja), Tamara Bajić (aktivistkinja – stomatološkinja iz Podgorice), Ervina Dabižinović (psihološkinja) i Ljubomirka Ljupka Kovačević (psihološkinja) iz ANIME u Kotoru. Ovaj sastav je suštinski na početku bio podrška koordinatorki, ali se već pokretanjem ženskih studija za buduće voditeljice i organizatorke iz Crne Gore, smanjio, jer članice nisu obezbijedile vlastito prisustvo na ovom skupu. Formalno je postojao u biltenu ŽINEC-a (do broja 9. a onda se promijenio sa članicama ANIMA-e koje su doprinosile ŽINEC-u).

Suštinski su program vodile članice ANIM-e Ervina Dabižinović, kao voditeljica ženskih studija i Ljupka Kovačević kao koordinatorka ŽINEC-a. Obaveza svih žena iz Anime koje su radile u ŽINEC-u bila je da završe ženske studije. One koje su obavljale sekretarske poslove i u ženskom programu su se mijenjale. U ovom vremenskom razdoblju to su bile: Slađana Matković, Iva Kušević i Leonida Plamenac.

Program ženskih studija

Pisale smo u uslovima ekonomske bijede i devastacije vrijednosti društva, gubitka sadržajnosti u svakoj sveri života, nemoći institucija i društvenih činilaca, bez političke volje za reformama, nagomilanim nezadovoljstvom kao preduslovom za svaku vrstu razbolijevanja, odlučile smo u ANIMI - ŽINEC-u da pokrenemo edukaciju žena i stvorimo preduslove za kritičko promišljanje o sebi i drugima kroz program ženskih studija. Žene u ovakvim društvenim uslovima osećaju u sopstvenom položaju svu bijedu društva. Jedan od uzroka pokretanja bila je i realnost da se u prostoru Crne Gore pojavila „kritična misao“ aktivističkih ženskih organizacija, okupljenih po raznim pitanjima koja su vezana za žene, bez osnovnog znanja iz feminističke teorije koja je neophodna za razvoj svijesti žena o sopstvenoj poziciji. Druge sredine na prostorima bivše države pokretale su ovo pitanje mnogo ranije zavisno od vlastitih političkih prilika.³⁰

Petodnevni seminar „Edukacija i promocija koncepata ženskih studija“ organizujemo u Kotoru (decembar 2001. godine, a nastavljen u januaru i februaru 2002). Cilj je bio da nositeljice programa ženskih studija zajedno sa akademski obrazovanim ženama, potencijalnim predavačicama iz Crne Gore učestvuju na seminaru kako bi stekle potpuniju sliku o ženskim studijama i o značaju za žene iz naše sredine.

Predavačice su bile:

- Anđelka Milić, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd: Metod i istraživanja u feminizmu,
- Daša Duhaček, Centar za ženske studije Beograd, Žene i politika, osvrt na Hanu Arent,
- Svenka Savić, „Ženske studije i istraživanja“ Novi Sad³¹, Jezik i pol,
- Vesna Teršelić, Mirovne studije Zagreb, Žene i suočavanje sa prošlošću.

Imale smo čvrsta obećanja žena iz akademske zajednice da su motivisane da učestvuju u ovom procesu, ali se odazvao mali broj. Doživjele smo to kao opstrukciju, jer se nije moglo drugačije razumjeti njihovo odustajanje u zadnjem trenutku, a kasnije smo prihvatile tu vrstu neodgovornosti koja, iako je stalno činila naše aktivnosti nesigurnim, naučila nas je da akademsko zvanje nije dovoljno za odgovornost i da postanemo realne u očekivanjima. Seminar je završen uspješno sa ohrabivanjem predavačica i dodatnim sugestijama za dalji rad i saradnju.

Nakon ovog seminara i sa već formiranom bazom podataka, web stranom, bibliotekom, imale smo redovna praćenja dnevnih novina, pet biltena ŽINEC-a koji su sadržali izvještaje o radu i planovima ženskih organizacija, izvještavanje dnevnih novina o aktivnostima ŽNVO, osvrt na stanje ženskih prava u Crnoj Gori i političko/kulturnu situaciju, značajna feministička dešavanja iz okruženja, odabrani tekstovi iz feminizma i pacifizma i rubriku „žene stvaraju“ za poeziju i prozu žena iz Crne Gore. Organizovale smo pet predavanja sa temom „Ženske studije u Crnoj Gori“ na Ekonomskom fakultetu i Pravnom fakultetu u Podgorici, Filozofskom fakultetu u Nikšiću, Fakultetu za turizam u Kotoru i Fizioterapeutskoj školi u Herceg Novom sa ciljem prezentacije programa kako bi motivisale studentkinje za program. Raspisale smo konkurs u dnevnim novinama i odabrale 23 polaznice Eksperimentalnog programa ženskih studija u Kotoru.

20. aprila 2002. Na okruglom stolu u Zagrebu sa temom „Ženski studij na sveučilištu – spoznajne i metodologijske perspektive“ učestvovala je koordinatorka Ljupka Kovačević i uspostavila kontakte sa predavačicama Centra za ženske studije i dobila nepodijeljenu podršku i podsticaj da pokrene alternativne ženske studije u Kotoru.

22. novembra 2002. Eksperimentalni program ženskih studija u Kotoru je započeo prvim seminarom na temu „Osnovni pojmovi u feminizmu i istoriji“ Daše Duhaček, filozofkinje i koordinatorke Centra za ženske studije iz Beograda.

³¹ *Ištite i daće vam se, ištite glasno i bez mere i daće vam se, ištite i kad mislite da to ničemu ne služi, daće vam se.* Svenka Savić u tekstu „Kulturni obrazac zajednice“, ŽINEC br. 4.

Cilj je permanentno učenje feminističke teorije i prakse i širenje znanja koje podiže stepen svijesti žene o sopstvenom položaju i poziciji, podsticanje za aktivno uključivanje u javni život i razvoj civilnog društva, pokretanje inicijativa i učestvovanje u istraživanju pozicije žena nekad i sad, dekonstrukcija patrijarhalne organizacije od sistema do porodice i stvaranje sigurnog mjesta za učenje i rad za žene u Crnoj Gori.

Danas u Kotoru u okviru programa ANIMA - ŽINEC realizuju se ženske studije i prva generacija mladih žena završila je ovaj vid alternativnog multidisciplinarnog edukativnog programa. To je naš način da smanjimo uticaj retrogradnog patrijarhalnog sistema i otpočnemo argumentovano stvarati jednakopravne uslove za život i rad žena. Jedan od razloga je i taj da se žene osnaže da nikada više ne budu zloupotrebjene u ratovima za mir koje su vodili „naši“ muškarci. Drugo, želimo problematizirati naše učešće u institucijama države u kojoj živimo. Pitanje (ne)jednakopravnosti nije pojedinačno pitanje, nije ženski gerilski rat ili njena sposobnost ili nesposobnost, to je pitanje sistema i društva u kojem otvaramo pitanje našeg ženskog opstanka. Žene jednako kao i muškarci imaju pravo da arbitriraju u javnoj sferi. To znači da kroz školovanje treba da budu podsticani jednako i djevojčice i dječaci i da društvo gratifikuje i jedne i druge, a ne, kao do sada, jedne na uštrb drugih. Žene imaju jednako pravo da učestvuju u vertikali vlasti, na pozicijama moći, da bi se same brinule za potrebe žena i društva u kojem žene čine važan dio. Zamislite jedno lijepo drvo koje ima dvije jake grane na koje se podjednako možete osloniti. Žene moraju biti spremne da preuzmu ovaj teret kao obrazovane i profesionalno osviješćene, kao ravnopravne članice sa šansom za izbor. Tražimo mogućnost i izbor. Iz ovih razloga imamo ženske studije u Crnoj Gori. Dakle, nismo zadovoljne dosadašnjim proćavanjem, načinom i naučnim dostignućima kada se radi o ženama i ženskom rodnom identitetu. Nismo zadovoljne dosadašnjim stepenom i kvalitetom znanja o sebi. Dosadašnji, tradicionalni sistem obrazovanja nije ostavio gotovo nimalo prostora za kritičko razmišljanje i analizu ženske pozicije u obrazovanju žena, a nije ostavio ni prostora za stavove i ponašanja prema rodu koji se može mijenjati. Žene u našem obrazovanju su podsticane da budu dobre majke, domaćice, žene i supruge. To želimo da promijenimo. Želimo da učestvujemo u kreiranju politike koja nas se tiče i koja do sada nije imala milosti. Feminizacija siromaštva je sve veća i upadljiva, a stepen svjesnosti i stepen senzibilizacije za ovu priču mali. Stepem kršenja ženskih sloboda i ostvarenost građanskih prava nisu do sada bili predmet ozbiljnog razmatranja pravnog sistema, a niti zakonodavne ni izvršne vlasti. Pri tome, zna se da živimo u izuzetno bolesnom i represivnom sistemu u kojem je jedina izvjesnost zapravo da je sve neizvjesno. Živimo u sistemu u kojem žrtva postaje meta. U sistemu koji teško da će da se dekonstruiše i koji zaopravo učvršćuje političku

repreziju, a različitost osuđuje na smrt. Moramo biti spremne da naučimo sve mehanizme zaštite i borbe od „mračnih ljudi“ i „mračnih vremena“.³²

Organizacija i metodologija ženskih studija u Kotoru

Ženske studije u Kotoru su alternativan i interdisciplinarni dvosemestralni program. Za razliku od ženskih studija u okruženju koje su organizovane po uzoru na fakultetsku nastavu, gdje studentice dolaze na predavanja ili radionice koje su organizovane jedanput ili dva puta sedmično u trajanju od dva sata u dužem vremenskom periodu, na ženskim studijama u Kotoru bilo je komplikovanije. Htjele smo da uključimo žene iz svih gradova Crne Gore (vjerovale smo da će se na taj način feministička misao brže proširiti i zaživjeti ako u svakom gradu bude bar jedna osoba koja pokreće stvari), koje, ne samo što bi primale neophodna feministička znanja, nego bi se u tom procesu osvještivale, radile na sebi, učile i družile se, postajale aktivistkinje. Tokom seminara (kolegijuma) koji su trajali po tri dana (vikendom), polaznice su boravile u Kotoru gdje im je ANIMA obezbjeđivala skroman zajednički smještaj i zajedničke obroke, a od 2008. su boravile u *Kući slobodne misli* (udaljeno 5 km od grada na selu), gdje je bilo obezbjeđeno spavanje jednom broju učesnica (nažalost, kapaciteti kuće su ograničeni samo na deset osoba). Bili su obezbjeđeni i putni troškovi. Žene su čitav dan provodile zajedno usmjerene jedna na drugu, zajedno učile, diskutovale, radile na sebi, ručale i spavale. Ovakav način organizovanja je potencirao povezivanje, stvaranje zajednice kroz učenje tolerancije i povećavao odgovornost za dijeljenje i prijatan boravak. Nije to bio uvijek lagodan proces, ali smo vjerovale da je važno da polaznice nađu zadovoljstvo u sticanju znanja i u zajedništvu kako bi im se kroz taj proces promijenio pogled na društveni kontekst i međuljudske odnose. Ono što je izgledalo velika teškoća organizacije za program na ovaj način smo pokušale da pretvorimo u prednost. Obaveza nije bila da polaznice postanu feminističke aktivistkinje, ali je to bilo potajno očekivanje (koje se često nije ostvarivalo). Ono što možemo sa sigurnošću tvrditi (na osnovu pisanih evaluacija, ali i kasnijih susreta sa polaznicama) je da su ženske studije organizovane na ovakav način, učesnicama mijenjale pogled na svijet i međuljudske odnose, ali je često otpor patrijarhata u lokalnim sredinama bio suviše jak i prisutan da su se one povlačile iz aktivizma.

Program Ženskih studija, tokom svih jedanaest godina, realizovan je po istoj šemi: 12 tematskih seminara održavalo se svakog drugog vikenda, po šest u proljećnom i šest u jesenjem ciklusu. Izuzetak su bile posljednje dvije godine, kada smo bile pri-

³² Ervina Dabižinović u Vanrednom broju ŽINECA (februar, 2001), nakon uspješne realizacije prve generacije ženskih studija.

morane da skratimo program zbog smanjenih donatorskih sredstava. 2011. organizovale smo po sedam modula u Kotoru (od aprila do juna, svake druge subote, za polaznice iz Budve, Herceg Novog, Tivta i Kotora) i u Bijelom Polju (za polaznice iz Berana, Bijelog Polja, Pljevalja i Rožaja). 2012. smo u Kotoru realizovale skraćen program od tri seminara.

Svaki seminar sadržao je tri do pet predavanja (od 8 do 10 sati), četiri radionice rada na sebi (4 sata), dva sata dodatnih aktivnosti (nisu bile obavezne). Performansi ANI-ME u javnom prostoru i na trgu su uvažavani kao dio programa, ali nisu bili obavezujući. Vezani su za važne datume (9. maj, 24. maj, 13. jul, 3. oktobar, 29. novembar, i za kampanju „16 dana aktivizma borbe protiv nasilja nad ženama“), ponekada i za neku aktuelnu provokaciju. Najmanje dva su bila tokom programa.

Ukupno je oko 120 sati predavanja-teorije; 48 sati radionica iz nenasilne komunikacije (12 radionica) i dekonstrukcije rodnog identiteta (12 radionica), 18 do 24 sata posvećenih afirmaciji stvaralaštva žena iz lokalne sredine, diskusijama o aktuelnim temama, projekciji tematskih filmova i razgovora.

Svake godine su distribuirani **flajeri** (od 200 do 250) sa informacijama o osnovnim principima rada ženskih studija, detaljnom planu rada (teme seminara i predavanja), o uslovima upisa i uslovima sticanja prava na sertifikat, o tome sa kim saradjemo i ko nas finansira. Sadrži i informaciju da posjedujemo biblioteku i arhiv.

Svakom početku prethodio je ciklus promotivnih predavanja sa istom temom (izuzetak poslednja godina) na fakultetima i u prostorima ŽNVO u različitim gradovima (Pljevlja, Bijelo Polje, Nikšić, Podgorica, Berane, Cetinje, Ulcinj, Kotor) sa ciljem promocije ženskih studija i motivisanja studentkinja i žena iz ŽNVO i njihovih saradnica za pohađanje programa. Neke od tema predavanja: Što su ženske studije? Ženske studije kao faktor osnaživanja ženskog pokreta; Žene i mir; Osvajanje slobode – ženska ljudska prava, Muška politika i ženski pokret; Žene i demokratska kultura.

Predavanja su realizovana na fakultetima na kojima nam je bio dozvoljen pristup: Ekonomskom fakultetu u Podgorici, Pravnom fakultetu u Podgorici (Bijelom Polju i Budvi), Fakultetu političkih nauka u Podgorici, Filozofskom fakultetu u Nikšiću, Višoj fizioterapijskoj školi u Herceg Novom, Fakultetu za pomorstvo i Fakultetu za turizam u Kotoru i u ženskim organizacijama koje su služile kao podrška, pa su pozivale i motivisale žene da dođu: NVO Građanska kuća Cetinje, SŽK Podgorica, SOS Nikšić, NVO Bona fide Pljevlja, Žene za bolje sutra Bijelo Polje. Predavanja su organizovale i vodile: Ervina Dabižinović i Ljupka Kovačević.

Polaznice su birane javnim konkursom.

Uslovi: a) srednja škola (minimum); b) motivacija da uče i razvijaju znanje o ženama, doprinesu ličnim iskustvom i angažovanjem razvoju ženskog pokreta ili su aktivistkinje ŽNVO. U prijavi polaznice su obavezne da napišu kratku biografiju i pismo motivacije. Kreativni odbor studija odabira pristigle prijave.

Nema ograničenja što se tiče godina, vjerske i etničke pripadnosti.

Da bi polaznice stekle pravo na sertifikat obavezne su da pohađaju više od 70% predavanja, da završavaju preuzete zadatke u preciznim vremenskim rokovima i napišu završni rad po ličnim sklonostima i idejama. Završni rad može biti samostalno istraživanje, teorijski esej, preveden feministički tekst, urađena javna akcija. Seminarima su mogle da prisustvuju i žene koje nisu upisane, a zainteresovane su za temu seminara, ali ANIMA nije preuzimala obavezu oko finansiranja puta i akomodacije.

Teme seminara. Teme su se tokom vremena mijenjale, ali su se kretale u okvirima onih koje smo definisale prvih godina, najčešće je to bilo vezano za predavačice koje su definisale naziv seminara, a ponekad smo željele da uključimo neke specifične teme sa predavačicama iz Crne Gore. U okviru svake teme seminara bilo je 4-5 tema koje su definisale predavačice.

- Osnovni pojmovi u feminizmu i istorija (Osnovni pojmovi feminizma) – Daša Duhaček (duži niz godina) i Adrijana Zaharijević;
- Osnovni pojmovi i istorijat feminističke teorije;
- Istorija i žene – traganje za identitetom (Žene i socijalna konstrukcija identiteta);
- Feministički metod i istraživanje – Anđelka Milić, nekoliko godina na početku;
- Uznemiravanje Virdžinije Vulf, Margaret Diras i Silvije Plat (Feminizam i književnost; Žene i književnost) – od početka do kada postoji taj seminar;
- Jezik i pol/pol (Žene i jezik) – Svenka Savić od početka do kada postoji taj zajednički seminar;
- Žene i globalizacije – Mirjana Dokmanović jedan put;
- Feministička ekonomija i žensko građanstvo (Žene i ekonomija) – Tatjana Đurić Kuzmanović (duži niz godina);
- Žene i socijalna konstrukcija identiteta – Nataša Bijelić, jedna godina;
- Žene i demokratska kultura;
- Identitetske politike – nekoliko zadnjih godina (patrijarhat, rod, religija, nacija) – Paula Petičević, Nataša Nelević Ervina i Ljupka Kovačević;

- Mediji i žene (Feminističke filmska kritika/teorija i praksa; Žene, umjetnost, kultura)
- Žene i pravo;
- Seksualnost i materinstvo (Žene i seksualnost) – od početka do kada postoji taj seminar;
- Žene i religija (Feministička teologija)- nekoliko godina Svenka Savić;
- Nasilje i žene, dugi niz godina Verica Bratović;
- Žene i mirovna politika (žene i mirovni pokret) – dugi niz godina od kada postoji seminar Staša Zajović.

Dodatni seminari. Seminari koji su realizovani za polaznice studija (samo jedanput): Seminar „O pomirenju i oprost, Seminar „Lojalnost i solidarnost“, „Eko-feminizam“. Organizovana su dva specijalistička kursa „**Studije ljubavi**“ (29.10-2.11.2008) sa voditeljicom Jelisavetom Blagojević; „**Suočavanje sa prošlošću**“ (19.03-21.03.2009) sa voditeljicom Stašom Zajović.

Organizovale smo Omaž Simon de Bovoar (11.12-13.12.2008) sa Natašom Marković.

Radionice su bile definisane i iste svake godine.

Ciklus nenasilne komunikacije – uvod u nenasilnu komunikaciju; izvori nesporazuma; opažanje i glasine; bijes i konflikti; aktivno slušanje; ja-ti govor; prepoznavanje i izražavanje osećanja; strah; tuga; ljubav; opraštanje/povjerenje; jedan papir i jedna olovka; izbori.

Ciklus iz dekonstrukcije rodnog identiteta i ravnopravnosti polova: identitet; učenje rodnih uloga; postati ženom; rodni stereotipi i predrasude; patrijarhat; obrnuti svijet; šta radimo sa sopstvenim tijelom; što je veza; ravnopravnost u braku; 24 sata u životu žene; mreža seksizama; odvajanje.

Neobavezni dio programa – uključivao je diskusije na dogovorene teme, projekcije filmova, gošće i performanse. Sve učesnice su učestvovala u neobaveznom dijelu programa iako to nije bila njihova obaveza. Često su diskusije bile organizovane oko tema koje su one određivale kao i izbor filmova iako smo u programu imale i obavezne filmove koje smo smatrale da treba da vide vezano za: istorijat ženskog pokreta, aktivizam, nasilje nad ženama, seksualnost. Na performanse u javnom prostoru, koje smo organizovale povodom značajnih datuma za žene i povodom nekih aktuelnih političkih dešavanja učesnice su svaki put imale izbor: da budu aktivne i izložene ili da budu posmatračice komentara ili fotografkinje. Performansi su imali funkciju i da smanje strah od izlaganja u javnom prostoru.

Predavačice i saradnice. Osnovni uslov za početak ženskih studija bio je da dva seminar (od 12) vode predavačice iz Crne Gore, što je donekle osiguravalo „zastupljenost“ feminističkog znanja i aktivizma žena iz Crne Gore. Ponovo smo naišle na nedostatak motivacije (i neznanja) u akademskim krugovima u Crnoj Gori.

Kvalitet i legitimitet naših ženskih studija davale su predavačice iz okruženja (akademkinje i aktivistkinje). Uz veliki napor ispoštovale smo odluku i počele sa dvije predavačice iz Crne Gore i trinaest predavačica iz regiona. Nakon jedanaest godina imamo devet predavačica iz Crne Gore (četiri od njih sa akademskim zvanjem).

Predavačice koje su sticale znanja na ženskim studijama su uglavnom zaobiđene u edukacijama u institucijama Crne Gore u kojima se osposobljavaju službenice/ci za sprovođenje i razumijevanje rodni politika i nasilja nad ženama. Razlog je što „dolaze iz ANIME“ i što je sistem proizveo tzv. ekspertkinje.

PREDAVAČICE IZ MREŽE ŽENSKIH STUDIJA U KOTORU

Beograd

- 1 dr Anđelka Milić – Filozofski fakultet, Odsjek za sociologiju,
- 2 dr Daša Duhaček – Fakultet političkih nauka i Centar za ženske studije,
- 3 dr Adrijana Zaharijević – Fakultet političkih nauka i Centar za ženske studije,
- 4 dr Marina Blagojević – sociološkinja, Institut za sociološka i kriminološka istraživanja,
- 5 dr Jelisaveta Blagojević – Fakultet SINGIDINUM,
- 6 dr Zorica Mršević – pravnica i bivša savjetnica OSCE,
- 7 mr Jelena Višnjic – Glas razlike,
- 8 Staša Zajović – Žene u crnom,
- 9 Sonja Drljević – AŽIN,
- 10 Lepa Mladenović – Autonomni ženski centar,
- 11 Marina Bogdanović – Autonomni ženski centar

Novi Sad

- 1 dr Svenka Savić – Filozofski fakultet i Centar za ženske studije,
- 2 dr Tatjana Đurić Kuzmanović – Viša poslovna škola

Niš

- 1 Ivana Ivković – Filozofski fakultet u Nišu

Subotica

- 1 Mirjana Dokmanović – Udruženje građana „Centar za ženske studije i stvaralaštvo“

Zagreb

- 1 Biljana Kašić – Fakultet političkih nauka i Centar za ženske studije,
- 2 Rada Borić – Centar za ženske studije,
- 3 Tea Škokić – Centar za ženske studije,
- 4 Nataša Bijelić – Centar za edukaciju i savjetovanje žena,
- 5 Vesna Teršelić – Centar za suočavanje s prošlošću – Documenta
- 6 Marijeta Šinko – Centar za ženske studije,
- 7 Karmen Radičić – Centar za ženske studije,
- 8 Sanja Sarnavka – B.A.B.A.

Sarajevo

- 1 Memnuna Nuna Zvizdić – Žene – ženama Sarajevo, Centar za ženske studije „Žarana Papić“,
- 2 Zilka Spahić Šiljak – Ministarstvo za obrazovanje, kulturu i sport

Crna Gora

- 1 Jelena Radulović – Medicinski fakultet u Podgorici
- 2 Andrijela Vitić – Fakultet za turizam, Kotor, menadžerka ženskih studija (3 godine)
- 3 Julijana Cicović – psihoterapeutkinja, Kotor
- 4 Mileva Filipović – Pravni fakultet, Podgorica
- 5 Sanja Bauk – Fakultet za pomorstvo, Kotor
- 6 Sonja Bjeletić – Evropske studije, Podgorica
- 7 Slavica Perović – Institut za strane jezike, Podgorica

- 8 Maja Bogojević – teoretičarka filma, Podgorica
- 9 Isidora Damjanović – Muzej savremene umjetnosti, Podgorica
- 10 Jelena Jauković – Pravni fakultet, Podgorica
- 11 Tamara Jurlina – prevoditeljica, Tivat
- 12 Ervina Dabižinović – psihološkinja, Herceg Novi
- 13 Paula Petričević – filozofkinja, Kotor
- 14 Aleksandra Kovačević – psihološkinja, Herceg Novi
- 15 Ana Vuković, pravica – sutkinja Osnovnog suda, Podgorica
- 16 Verica Mirović – psihološkinja, Dom Zdravlja Podgorica
- 17 Itana Kovačević – psihološkinja, Kotor
- 18 Jugana Marjanović – profesorica italijanskog, Kotor
- 19 Maruška Drašković – psihoterapeutkinja, Kotor
- 20 Marina Martinović – etnološkinja – storijski muzej Cetinje
- 21 Nataša Nelević – istoričarka kulture CFK – Centar za feminističku kulturu, Podgorica
- 22 Stana Šćepanović – pravica, Ženska alijansa, Nikšić
- 23 Ljubomirka Kovačević, psihološkinja, Kotor

Gošće/gosti iz okruženja i inostranstva: (predavanja, predstavljanje knjiga, izložbi, poezije):

- 1 dr Elizabet Rog – voditeljica Centra za istraživanje roda, Univerzitet u Oslu, predavanje: *Što su ženske studije*;
- 2 dr Izabela Markos – Fulbrajtova stipendija, predavanje: *Žene treba same da odlučuju*;
- 3 dr Filip Kovačević – Fakultet političkih nauka, Podgorica, predavanje: *Lakanova algebra*;
- 4 dr Miloš Bešić – Fakultet političkih nauka Beograd, predavanje: *Rodni odnosi u porodicama u postsocijalističkim zemljama*;
- 5 dr Branka Arsić – Filozofski fakultet Beograd;
- 6 dr Olja Simić – sociološkinja, Australija, radionica o nasilju i miru;

- 7 Jasminka Pešut – sociološkinja, Centar za ženske studije Zagreb, projekat „Oснаživanje žena u pristupnim pregovorima EU“;
- 8 Zdenka Nikolić – slikarka iz Kotora.

Predstavljene knjige:

- 1 dr Lenka Blehov Čelebić – istoričarka iz Praga, knjiga *Žene srednjevjekovnog Kotora i Hrišćanstvo u Boki 1200-1500*,
- 2 Vjera Banićević – spisateljica iz Kotora, romani: *Vjetreni mlin* i *Vrata sata*;
- 3 Milena Marović – psihoterapeutkinja iz Herceg Novog, knjiga *Zbogom iluzije*;
- 4 Nada Radović – pjesnikinja iz Podgirica, knjiga *Uzburkana stvarnost i snovi*;
- 5 Vesna Vičević – direktorka Arhiva u Kotoru, knjiga *Njeguške odive*;
- 6 Sanja Martinović – pjesnikinja iz Ulcinja, knjiga *Grad u kojem nismo bili*;
- 7 Edita Dautović – preduzetnica (nakon ŽS) i pjesnikinja, knjiga *Između onda i sada*.

Dizajniranje programa i ŽINEC-a: Radmila Beća Radulović, arhitektica iz Kotora i Lidija Tomašević, dizajnerka arhitektica, Herceg Novi.

Polaznice su primljene putem javnog konkursa (obrazovanja i motivacionog pisma). Ukupno ih je bilo 212, od kojih 65 (31%) studentkinje fakulteta iz Crne Gore, 34 (16%) žene iz ŽNVO i ostale žene. Polaznice su bile iz različitih gradova (Bijelo Polje, Plav, Kolašin, Pljevlja, Nikšić, Ulcinj, Bar, Podgorica, Cetinje, Herceg Novi, Tivat, Kotor; imale smo jednu ženu iz Srbije i jednu iz Hrvatske) različitog obrazovanja, različitih nacionalnosti, starosti od 19 do 60 godina.

Sertifikat je dobilo 60-70% zavisno od godine.

Polaznice su preuzimale obavezu da prisustvuju više od 70% predavanja, da izvršavaju zadatke u preciznim vremenskim rokovima i napišu završni rad koji su objavljeni u časopisu ŽINEC.

Istini za volju, što se tiče obaveza bile smo prilično tolerantne. Sa ove distance, moglo bi se tvrditi da je to bila slaba tačka programa, ali nije sigurno da bi čvršći i visočiji standardi za polaznice imali više efekta u realnosti. Dilema ostaje. Zadržale smo princip obavezujućeg prisustva i princip dobrovoljnosti u radu i doprinosu. Insistirale smo na tome da nastavni program po nivou znanja i obuhvatnosti tema zadrži visok standard, akademski kvalitet, čemu su značajan doprinos davale posvećene predavačice, a kod učesnica smo više cijenile ispunjavanje obaveza, nego sam kvalitet materijala koji smo dobijale.

Pomaci su se kod polaznica dešavali u smislu povećanja znanja i lične osviještenosti. Kod većine njih nije dovelo do većeg angažmana (aktivizma), pa ostaje pesimističan zaključak da pohađanje ženskih studija nije povećalo njihovu odgovornost da se angažuju na ostvarenju ženskih prava i na dekonstrukciju patrijarhata u svojim sredinama. Aktivizam je izmicao. Ženske studije su bile vema korisne onim polaznicama koje su već bile aktivistkinje u ŽNVO.

Evaluacija ženskih studija – kratka usmena i pismena evaluacija je rađena nakon svakog seminara, a na kraju programa pismena kvantitativna i kvalitativna, anonimna. Tokom vremena sadržaj evaluacije se mijenjao i prilagođavao situaciji tražeći načine kako bi usavršile i prilagodile nove programe potrebama žena u Crnoj Gori.

Svaki seminar ocjenjivan je ocjenom 1-5 kroz sledeće parametre: predavanja, radionice, način predstavljanja teme, organizacija seminara. Prosječna ocjena za deset godina za sve parametre kreće se od 4,4 do 5.

Evaluacija na kraju programa sadržala je kvantitativne ocjene (1 do 5), ali i pismeno objašnjenje kroz sledeće parametre:

1 Ocjena ostvarenosti cilja – ocjene su bile u rasponu od **4,5 do 4,9**

- *Ako je cilj bio pokrenuti program da edukuje izvjestan broj žena u Crnoj Gori i senzitivije ih za problematiku vezanu za ulogu i mjesto žene u savremenom svijetu sa pogledom kroz feminističke naočare, kao i da ih podstakne na ispitivanje i upoznavanje sopstvenih ženskih identiteta i podstakne ih takođe na akciju u našoj začaurenoj politički uzavreloj tranzicijom iscrpljenoj sredini, ja mislim da je u potpunosti ostvaren.*
- *Zbog svih novih saznanja koje smo dobile od izuzetno kvalitetnih predavačica koje su sigurno probudile želju da i u Crnoj Gori pristupimo akademski ženskim pitanjima kako bi neke sledeće generacije imale jednako kvalitetne predavačice iz Crne Gore.*

2 Ocjena za ispunjena očekivanja – ocjene su bile u rasponu **4,7 do 5**

- *Imala sam niža očekivanja, da budem iskrena. Znala sam za samo jedan dio teškoća u organizaciji, a neke nisam ni pretpostavljala. A opet je sve ispalo sjajno i nadmašilo moja očekivanja.*
- *Sada jasno mogu da odgovorim na mnoga pitanja o ženama, položaju žena, muško-ženskim odnosima. Ženske studije su me podstakle na jedan novi dublji način razmišljanja i promišljanja. Mnogo još treba da radim na svojoj edukaciji ali su me studije usmjerile to da činim.*

3 Promjene u razmišljanju, stavovima, ponašanju (prema sebi i drugima) nakon učešća u programu

- *Mnogo sam senzibilnija na diskriminaciju žena, otvorila sam čitavo polje sopstvenih identiteta i odjednom se nalazim na novoj raskrsnici u životu.*
- *Jeste, pod broj jedan, razne predrasude o homoseksualnosti, nacionalizmu, patrijarhatu koje sam i ja imala su se promijenile.*
- *Sada kao na početku, ne uzvikujem tako glasno „Ja sam feministkinja“, već sam spustila loptu i odlučila da treba još da se edukujem i još puno toga da dam ženskoj priči pa tek onda da se kitim oreolima.*
- *Drugačije razmišljam i vidim stvari koje prije nisam primjećivala – suptilne načine da se žena drži u pozadini (kao dekor).*

4 Najzanimljivija predavanja – ovdje je izbor bio veoma raznovrstan i pomagao nam da razumijemo preferenciju tema koja je bila u grupi i na koje treba obratiti pažnju.

5 Najkorisnije aktivnosti – radionice su zadržale prioritet, pa predavanja.

6 Suvišne aktivnosti – najčešći odgovori su da ih nije bilo.

7 Ocjena grupe dinamike – od **3,8 do 4,6**

- *Ne mogu dati jednu istu ocjenu za svaku grupu u kojoj sam bila. Grupa mi se na nekim predavanjima činila bolja na nekima lošija.*
- *Jako me ljutila neodgovornost i odustajanje od predavanja, nedolaženje na predavanja zbog pospanosti, neka sitna spletkarenja zbog neznanja, površnih podataka i sl. Sa druge strane neki odnosi sa studentkinjama su se lijepo uobličili i bilo mi je jako prijatno da dijelimo vrijeme i misli na predavanjima, na diskusijama i slobodnom vremenu.*

8 Ocjena organizatorke: od **4,8 do 5**

9 Sugestije za budući rad – nije bilo mnogo sugestija. Ambicioznije su tražile od nas da povećamo odgovornost studentkinja, da obogatimo biblioteku, da imaju više zadataka, da proširimo program na više žena, da utičemo da se program sprovodi na Univerzitetu.

10 Korisnost dobijenog materijala – skoro sve su izjavljivale da im je materijal koristan. Na početku smo im dijelile tekstove koje su nam sugerisale predavačice, a kasnije smo od tih tekstova napravile dvije čitanke koje smo im poklanjale.

11 Motivisanost za dalje usavršavanje – skoro sve su iskazivale motivisanost da proučavaju neku temu o kojoj su slušale na predavanjima, nažalost, to se kasnije u praksi nije potvrđivalo.

12 Planovi – polaznice su imale izuzetno pozitivne planove nakon ženskih studija, ali je malo njih bilo istrajno u tim planovima. Objašnjavale su kako nemaju vremena više da se posvete feminizmu, osim onih koje su u tome bile i nastavile da budu.

13 Sugestije za dalji rad – konkretne sugestije oko organizacije ženskih studija bile su vrlo korisne i trudile smo se da ih realizujemo, što je bilo prepoznato i pozitivno vrednovano.

Od početka do kraja mučile smo se sa prisustvom, inicijativom, realizacijom dogovorenih zadataka.

Vjerovala smo da će sam proces i razmjena znanja i informacija stvoriti veće osećanje odgovornosti i samostalne inicijative kod polaznica, nažalost, to očekivanje se nije ispunilo. Polaznice su često tražile više zadataka sa naše strane, inicijativa kojima bi se one priključile. Jedanput je čak bio uspostavljen i konsenzus da se srijećemo jedanput mjesečno u različitim gradovima. ANIMA se potrudila da to omogući, ali je mali broj polaznica učestvovao u tim aktivnostima. U diskusijama koje smo organizovale povremeno je izgledalo kao da su bile pokrenute, ali se uglavnom sve završavalo odlaskom kući. Taj ozbiljan nesklad između trenutne želje i realizacije stalno je ukazivao na nestimulativnu sredinu i jake otpore: unutrašnje u ograničenoj radoznalosti maloj inicijativi (adaptacija, pasivnost) i vanjske, izazovima svakodnevnog života koji je ograničavajući u svakom pogledu, od materijalnog do duhovnog.

14 Rezultati – kratak rezime procjena učesnica.

Kod svih polaznica koje su uspješno završile program došlo je promjena na ličnom planu (pogled na svijet, samopouzdanje, stavovi, komunikacija) i njihovom uticaju na sredinu. Dobile su znanje koje im je bilo značajno. Mnoge žene su prevazišle strah od javnog prostora učestvovanjem u performansima koji su bile dio studija, a polaznice su učestvovala u njima po slobodnoj volji. Žene iz NVO su obogatila argumentaciju za borbu za ženska ljudska prava. Postojali su završni radovi polaznica kao i izvršeni zadaci (istraživanja, eseji na određene teme, poezija i pismeni komentari situacija u društvu), što je velikim dijelom publikovano u časopisu ŽINEC.

15 Nezavršeni zadaci. Nije obezbijeđena finansijska održivost programa, saradnja sa Univerzitetom nije na zavidnom nivou, nismo na mjestima na koji-

ma se donose odluke o zaštiti prava žena (značajnim dijelom i našom odgovornošću), žene koje su prošle ženske studije nisu u dovoljnoj mjeri prisutne u procesu obrazovanja za rodnu ravnopravnost (nedovoljno afirmacija efekata ženskih studija), nije održana zajednica žena koje su završile ženske studije. Nismo ispunile obećanja Regionalne konferencije. Finansirane smo od Kvinne till Kvinne i Fonda za otvoreno društvo.

Odnos sa drugim centrima u okruženju³³

Na samom početku, kao što je napisano, ostvareni su kontakti za Dašom Duhaček, Svenkom Savić, Mirjanom Dokmanović i Sonjom Drljević i sa Biljanom Kašić u Zagrebu (2002). Teško je bilo saznanje da su u skoro svim ženskim studijama u okruženju inicijatorke i voditeljke alternativnih studija bile žene sa akademskim zvanjima, a da je to u Crnoj Gori izostalo. Naročito u ženskom pokretu, a i na Univerzitetima javno djeluju feminističke i mirovne aktivistkinje (kasnije smo saznale da i u Crnoj Gori na Univerzitetu postoje žene koje u potaji šire znanja iz feminističke teorije), a da ANIMA treba da 'stvori' takve žene i da se svojim idejama nema na koga osloniti u Crnoj Gori.

Bilo je značajno saznanje da se možemo osloniti na Dašu i Svenku i na njihova znanja i zvanja, kasnije se to potvrdilo i sa drugim predavačicama u našem programu, kao i saznanje da granice teritorije ne ograničavaju povezivanje u idejama, ne ograničavaju saradnju. U prvom susretu smo to 'dobile', a uz to i smjernice, obaveznu literaturu, knjige, brošure iz njihovih Centara, ohrabrivanje i prihvatanje. To je bilo važno. Na isti način su nas prihvatile i predavčice iz Centra za ženske studije Zagreb sa kojima je kasnije uspostavljena čvršća saradnja, mada su Tea Škokić i Mica Mladineo značajno doprinijele pravljenju dvogodišnje strategije razvoja ženskog programa u ANIMI.

Sa Ženskim studijama „Žarana Papić“ Sarajevo smo imale dosta sličnosti, ali su one bile bolje integrisane u Univerzitetsku zajednicu. Ušle smo u krug političkih prijateljica, iako ravnopravnost nije uspostavljena, dobijale smo nesebično znanje i podršku, ali i osećanje inferiornosti je ostalo sa ubjeđenjem da ANIMA nema resurse (iako su dvije žene iz ANIME u međuvremenu stekla akademska zvanja) za razmjenu.

Izuzetan je doživljaj i studijska posjeta Centru za ženske studije u Beogradu (prisustvovala smo i ranije njihovim događajima) decembra 2009. kada smo upoznale Jasminu Lukić i Dubravku Ugrišić, a i postavile temelje konkretne saradnje sa Centrom kroz projekat EU.

33 Povezanost je stvarana preko koordinatorki Centara koje su uglavnom bile i predavačice na ženskim studijama u Kotoru.

Uzajamnost smo donekle doživjele sa Centrom za ženske studije i istraživanja Novi Sad kada smo seminar iz nenasilne komunikacije realizovale sa njihovim studenticama (mislim da je bilo 2005.) i kada je Ervina Dabižinović 2008. godine gostovala sa prezentacijom omnibus filma *Stub od soli*, kao koautorka i autorka jednog djela *Nešto između nas*. Autorka je za film *Nešto između nas* dobila Specijalnu nagradu za režiju Press Vitez ANA NJEMOG – KOLAR 2010. Scenario za film *Stub od soli* nastao je na osnovu početne priče o Bezimenoj Lotovoj ženi, biblijskoj starozavjetnoj priči. Autorke su imale zadatak da izvrše feminističke intervencije.

KONFERENCIJA „Od različite ka istoj – od iste ka različitoj“, Kotor, 24-27. avgust 2006.

U ANIMI smo smatrale da smo dovoljno ojačale da možemo da učestvujemo u radu i da imamo dobre rezultate u Crnoj Gori, a u neformalnim razgovorima sa predstavnicama Centara za ženske studije iz regije zaključile smo da bi održavanje regionalne konferencije u Kotoru bilo značajno za sve.

Ciljevi konferencije :

- Saradnja Centara za ženske studije u regionu – produbljivanje i učvršćivanje saradnje kroz konkretne aktivnosti;
- Razmatranje mogućnosti uvođenja ženskih studija na svim Univerzitetima u odgovarajućoj formi za svaku državu;
- Ojačavanje ženskog pokreta u regionu i podsticnje demokratskih procesa;
- Izrada publikacije³⁴ sa konferencije sa biografijama Centara i učesnica Konferencije (bile su pozvane po dvije predstavnice Centara);
- Plan dalje saradnje za period od dvije godine;
- Učesnice Konferencije

34 Publikacija je izdata u decembru 2006. Naslov je naziv konferencije. U Uvodu piše: „Publikacija je rezultat posebnog napora članica Centara za ženske studije da reprodukuju proces kroz koji su prošli njihovi Centri i one lično od početka do sadašnjeg trenutka i da daju viziju daljeg razvoja Centra i sebe“. U publikaciji se nalaze neki podaci dobijeni na Konferenciji, izvještaj sa konferencije, biografije nekih centara i biografije nekih učesnica, kontakti i zaključci. U publikaciji se nalazi mnogo rada i entuzijazma, razočarenja i radosti, promišljanja i domišljanja, nezavršenih poslova i konačnih odluka, bespomoćnosti i nade, pobune i vjere, i mnogo trenutaka potpune usamljenosti žena u svojoj različitosti i isto tako mnogo trenutaka zajedništva i saosećanja žena.

NAZIV CENTRA	UČESNICE
Centar za ženske studije i istraživanja roda, Beograd	Daša Duhaček i Jelisaveta Blagojević
Centar za ženske studije, Zagreb	Jasminka Pešut i Sandra Prlenda
Centar za ženske studije i istraživanja „Mileva Marić Ajnštajn“, Novi Sad	Svenka Savić i Veronika Mitro
GADIC – Gender Alliance for Development Center, Tirana	Bleerta Pecari
Univerzitetski centar za rodne studije, Novi Sad	Svenka Savić
Centar za ženske studije, Subotica	Mirjana Dokmanović
Ženske studije BIH „Žarana Papić“ – Žene ženama, Sarajevo	Nuna Zvizdić
Ženski centar Užice – Program ženske studije (ŽCU i Učiteljski fakultet)	Snežana Marinković, Radmila Gujančić
Centar za žensko i mirovno obrazovanje – ŽINEC i ženske studije, Kotor	Ervin Dabižinović i Ljubomirka Ljupka Kovačević

Konferenciji su prisustvovala i Slađana Petković i Darmila Vojinović iz Anime (prevođiteljice) i predstavnice donatora Kvina Til Kvina (Kvinna till Kvinna Foundation): En Lidstrom (Anna Lidstrom), Kristina Vašolm (Christina Washolm) i Moa Rošanfar (Moa Roshanfar).

Zaključci konferencije:

- 1 Formiranje Internacionalne feminističke škole (Ljetnje škole) u Kotoru koja treba da startuje naredne godine. Personalno je preuzeta odgovornost. – **Nije realizovano.**³⁵
- 2 Obezbeđivanje akreditacije za programe ženskih studija u skladu sa nacionalnim zakonodavstvom. U ovom procesu pružanje uzajamne podrške.
- 3 Razviti vidljivost programa ženskih studija u regionu. Povezati neformalne mreže i napraviti mejling listu – **Nije realizovano.**
- 4 Razvijati zajedničke strategije u radu na istorijskom sjećanju žena. – **Nije realizovano.**

35 U izostanku realizacije ovog zaključka najveću odgovornost snose predstavnice iz Kotora koje su preuzele obavezu – pisanja projekta i organizacije škole. Dio objašnjenja je u promjeni statusa Crne Gore. 2006. godine postala je nezavisna država, pa su se u tom periodu uspostavljale institucije važne za ženska prava u Crnoj Gori i sve smo resurse usmjerile u tom pravcu (usvajanje: Ustava, Zakona o rodnoj ravnopravnosti, Nacionalnog akcionog plana za rodnu ravnopravnost (odgovorne za obrazovanje i medije), pisanje izvještaja u sjenci za CEDAW komitet) inicijativama koje bi obezbijedile bolji status žena i brži razvoj prava u toj državi .

Komentar: Po tome koliko se ciljeva Konferencije realizovalo, po mom dubokom uvjerenju, nije bilo dovoljno resursa, a ne dovoljno motivacije. Žene su se bavile temama koje su bile značajnije za njih u njihovim sredinama, ali su se, zbog specifične finansijske situacije u kojoj su se stalno nalazile (obezbjeđivanje elementarnog finansijskog opstanka) i zbog velikog društvenog otpora njihovim idejama u lokalnim zajednicama, uglavnom zadovoljavale ideološkom podrškom, što nije rezultiralo širim zajedničkom akcijom.

Odnos sa Univerzitetom Crne Gore

Prvenstvena ideja, kada smo pokrenule alternativne ženske studije u Kotoru, bila je da „probijemo led“, pripremimo sredinu za feminizam i izvršimo pritisak na Univerzitet. Prije svega, želele smo da motivišemo žene na Univerzitetu Crna Gora (UCG) da uče sa nama feminističku teoriju kroz naš program i da se u tom procesu pronade najbolji način za njenu implementaciju na Univerzitet.

Desilo se da upravo u trenutku kada smo mi pokretale ženske studije bude pokrenuta inicijativa Centra za istraživanje roda Univerziteta iz Osla da se napravi pilot-projekat „Studije roda na Univerzitetu u Crnoj Gori“, pod njihovim pokroviteljstvom i vođstvom prof. dr Elizabet Rog. Organizovana je konferencija u Budvi početkom godine (4. marta 2002), na kojoj su učestvovali profesori i profesorke crnogorskog Univerziteta, a u nedostatku žena koje su javno prihvatale i zagovarale feminističku perspektivu, pozvana je i Ljupka Kovačević, koordinatorka ŽINEC-a iz ANIME. Ona je prisustvovala i daljim pregovorima i razgovorima na Univerzitetu, iako saradnja sa NVO-ima nije bila u fokusu Univerziteta u Oslu.

Bila je to sjajna prilika. Sa UCG je bilo zainteresovano nekoliko profesorki, među kojima se sjećam dr Sonje Bjeletić (Ekonomski fakultet), dr Mileve Filipović i dr Nevenke Gluščević (Pravni fakultet), kao i Maje Kovačević, koja je radila na saradnji Univerziteta sa drugim univerzitetima. Uključeni su bili i rektor dr Predrag Mišo Obradović, kao i tadašnji asistent mr Miloš Bešić.

Na Univerzitetu nisu ozbiljno shvatili saradnju, a tim zainteresovanih profesorica nije mogao da nađe zajednički jezik. Organizovana je i studijska posjeta Oslu (učestvovala je i predstavnik ŽINEC-a iz ANIME), napravljen je program edukacije (koji je trebalo da se realizuje na UCG), program istraživanja, formirana je biblioteka i štampana je odgovarajuća literatura. Ispostavilo se da je najveći problem na kom će fakultetu knjige biti smještene.

U vrlo konfuznoj atmosferi, nejasnih ingerencija i nedovoljne motivacije, četvorogodišnji projekat je rezultirao (podrazumjeva se studijska posjeta, konferencija i dva sastanka u Podgorici):

- Bibliotekom (ne zna se da li je još uvijek u deopou),
- doktorskim radom Miloša Bešića „**Rodna analiza porodice u postsocijalističkom društvu**“,
- istraživanjem „Žene na univerzitetu“ na engleskom i
- izdavanjem dvije knjige u CID-u sa prevodom dr Mileve Filipović: **Multikulturalnost i nauka**, autorke Sandra Harding i **Ženske studije – iskustva i perspektive iz Norveške od strane** grupe autora.

Nastavak ovog projekta je bio na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Ljupka Kovačević i Ervina Dabižinović su prisustvovala promociji programa (2005) i govorile o iskustvima iz našeg programa ženskih studija. Saradnja Centra za rodna istraživanja iz Osla sa Filozofskim fakultetom u Nikšiću (2004/5) je rezultirala trogodišnjim projektom „Rod, demokratija i nasilje na zapadnom Balkanu“ čija je koordinatorka bila dr Nataša Krivokapić sa studijskog programa sociologije. Prekinuta je uz nezadovoljstvo voditeljice iz Osla.

Nastavile smo da održavamo prijateljske odnose sa Sonjom Bjeletić i Milevom Filipović. Ispostavilo se da Mileva Filipović ima mnogo više znanja o feminizmu i da je dugo godina pokušavala da kroz magistarski „Žene i pravo“ uvede feminizam na Pravni fakultet UCG; opstrukcija je bila prevelika, a ona nije aktivistkinja. Sadašnje stanje nije nam poznato, mada znamo da se neke akademkinje trude da kroz svoje predmete pojedinačno ponude nešto od feminističkih znanja.

Druga „konfliktna“ situacija se desila 2007.³⁶ kada je za predmet Rodne studije na Fakultetu političkih nauka imenovan Miloš Bešić, iako se za taj predmet prijavila dr Sanja Bauk, koja je završila ženske studije u Kotoru i bila na usavršavanju u Americi, kao članica ANIME, na temu Žene i religija – interreligijski aspekt.

Treća situacija se desila nekoliko godina kasnije kada su nam studentice sa političkih nauka iznijele nekoliko patrijarhalnih teza prof dr Sonje Šundić koja takve teze iznosi kao feminističko znanje na izbornom predmetu „rodne studije“ na Fakultetu političkih nauka i javne reakcije grupe iz ŽINEC-a³⁷.

Isključene smo (na neki način smo se same isključile) iz daljih razgovora o ženskim/rodnim studijama, a kako se stvarala politički obojena prijateljska veza između Odбора za rodnu ravnopravnost (Skupština), Odjeljenja za poslove rodne ravnopravnosti (Vlada) i UCG, isključene smo i iz edukacija u institucijama uprkos licenciranom

36 <https://www.pcnen.com/portal/2007/07/05/strategija-unistavanja-intelektualne-i-napredne-misli-u-crnoj-gori/>

37 <https://www.pcnen.com/portal/2010/02/14/nova-travestija-na-univerzitetu-crne-gore/>

programu. Potreba za edukacijom postoji jer je solidan broj zaposlenih na programima rodne ravnopravnosti koji/e ne posjeduju adekvatna znanja.

Navedeni neuspjeh je rezultat sukobljenosti vrijednosnog sistema ANIME i Univerziteta Crne Gore koji su se u dugom procesu sticanja nezavisnosti, pa u ostvarivanju standarda EU sve više razlikovali. ANIMA je istrajavala na feminističkim principima, a Univerzitet Crne Gore je sve više gubio principe i podlijegao unutrašnjim i spoljašnjim pritiscima koji su kreirali obrazovne politike. Unutrašnje pritiske nalazim u nedovoljnoj osviještenosti i korumpiranosti predavačkog osoblja na Univerzitetu CG sa niskim nivoom emancipatorskog potencijala. Spoljašnje pritiske nalazim u partitokratskom sistemu, nepotizmu i zloupotrebi neoliberalnih principa koji su nekritički unošeni u sistem obrazovanja. Dodatno je problemu doprinio izostanak podrške ANIMINOM programu ženskih studija od strane institucionalnih mehanizama za rodnu ravnopravnost (naročito Odjeljenja za pitanja rodne ravnopravnosti), koji su se otvoreno stavili na stranu sprovođenja i zaštite interesa DPS³⁸ politika, a dobru saradnju sa ANIMOM do sticanja nezavisnosti Crne Gore instrumentalizovali su kako bi prikazali napredak u ostvarivanju ženskih ljudskih prava. Svojim aktivnostima značajno su doprinijeli zastoju u feminističkom obrazovanju, jer su podržavali programe na privatnim univerzitetima čija obrazovna matrica nije bila ništa progresivnija od one na UCG, iako im je privatizovani materijalni interes bio isti. Možda smo mogle da pravimo kompromise i poradimo više na saradnji radi „viših interesa“, ali smo smatrale da smo u procesu pisanja prvog Nacionalnog plana za postizanje rodne ravnopravnosti napravile dovoljno kompromisa kako bi taj mehanizam zaživio, te da smo pokazale visok stepen tolerancije prema birokratizovanim strukturama koje nisu pokazivale ni najmanje interesa da nešto mijenjaju.

Možda je zabluda vjerovati da je tu nešto zavisilo i od ANIME, jer možemo pretpostaviti da više nismo bile u prilici da sarađujemo nakon što je ANIMA odbila da zajedno pišemo izvještaj za CEDAW komitet, već je koordinirala pisanje prvog izvještaja u sjenci zajedno sa deset ŽNVO.

Održava se veza sa Filozofskim fakultetom u Nikšiću, Odsjekom za anglistiku preko dr Aleksandre Batričević, koja je pozivala aktivistkinje ANIME kao kompetentne za sadržaje iz feminizma kao i predavljanje programa ženskih studija studentima i studenkinjama njenog predmeta. Organizovane su i MA studije roda na Filozofskom fakultetu u Nikšiću. Unazad dvije godine program je zatvoren, a izgubljena je i akreditacija koju je imao.

38 Demokratska partija socijalista Crne Gore. To je bila najuticajnija politička partija u Crnoj Gori od početka devedesetih do 2020. godine, koju je dugo predvodio Milo Đukanović.

Dr Nataša Krivokapić držala je na studijskom programu sociologije u Nikšiću temu **Rodni balans – jednaka prava za jednako učešće** (2009/10) i **Rod i rodni odnosi** (godinu ili dvije, nije sigurno). Na fakultetu u Nikšiću prije nekoliko godina postojao je akreditovan obrazovni program iz studija roda koji je vodila dr Svetlana Zečević. Nakon izvjesnog vremena program je ugašen i izgubljena je akreditacija. Tu se desio prvi razlaz u očekivanjima.

Na **Fakultetu političkih nauka** u okviru osnovnih studija – Socijalne politike i socijalni rad, postoji obavezan kurs Studije roda i politike rodne ravnopravnosti koje vodi prof. dr Sonja Tomović Šundić (od 2018).

Dugo godina na **Pravnom fakultetu** je prof. dr Mileva Filipović pokušavala da pokrene postdiplomske studije **Žene i pravo**, ali, navodno, nije bilo dovoljno zainteresovanih, pa program nije zaživio. Od 2019. godine na ovom fakultetu NVO CEDEM i NVO ČŽL (Crnogorki ženski lobi) realizuju projekat „**Inicijativa za osnaživanje žena: Edukacija za rodnu ravnopravnost** i u okviru projekta školu: **Rod i bezbjednost**. Školu vode nacionalni i regionalni eksperti i predstavnici crnogorskog bezbjedonosnog sektora, a projekat podržava Ministarstvo za ljudska i manjinska prava.

Na privatnom **Univerzitetu Donja Gorica (UDG)** u okviru Humanističkog studija organizovane su postdiplomske magistarske rodne studije od 2018. godine. Studije vodi dr Daša Duhaček.

Odnos sa medijima

ANIMA je od samog početka rada shvatala izuzetan značaj medija u doprinosu razvoju politika kojima se bavi (razvoj mira i rodne ravnopravnosti) i zbog toga je pridavana velika važnost saradnji sa medijima. Potpuno svjesne uloge koje su mediji odigrali u propagandi ratnohuškaških politika željele smo da napravimo uticaj u smislu promjena politika i percepcije važnih tema za razvoj jednog ranjivog društva kakvo je crnogorsko (tranzicija, učešće u ratu, patrijarhat, kontinuitet ratnog nasilja kroz kriminal i korupciju), tako da smo prve projekte iz nenasilne komunikacije usmjerile na edukaciju medija, a isto tako i prve korake u razvoju ženskih ljudskih prava i rodnih politika. Edukacije smo realizovale iz godine u godinu još od 1998. – Nenasilna komunikacija sa medijima i već 2002. godine o rodnoj ravnopravnosti. U medijima smo imale verbalnu podršku, ali nismo uspjele da motivišemo urednike koji bi željeli biti dosledni u poštovanju ženkih ljudskih prava. Na početku su našim seminarima prisustvovala novinarka koje su zbog svojih stavova trpjele posledice. Međutim, danas se situacija donekle promijenila, usvojen je rodnoosenzitivan jezik (izuzetak je mali broj medija), teme nasilja nad ženama i ženskog preduzetništva su profitabilne teme, tako da su prisutne u medijima, ali ne i teme vezane za obrazo-

vanje i za aktivnosti ŽNVO. Novinari i rukovodstvo medija je ostalo nepromijenjeno. Otvaranjem procesa evropskih integracija, mediji obezbjeđuju projekte sa ovom temom i propagiraju je.

Od 2001. do 2008. ANIMA je radila redovni monitorinig dnevnih novina, preskliping dnevnih novina i mjesečne analize; arhivirani su svi članci.

Izdavale smo bilten *Pressjek* – preskliping dnevne štampe od 1. januara 2004. godine do 1. jula 2009. godine (osam brojeva). Urednica je bila Aleksandra Kovačević.

ŽINEC – ANIMA je učestvovala u projektu Global Media Monitoring, predstavljala Crnu Goru 2005. godine, a od 2003. do 2010. bila je članica Rewind Net mreže pri INDOK Centru. Tih davnih 2005/2006. naše analize su pokazale da se žene u medijima najčešće predstavljaju kao glasnogovornice institucija, voditeljke ili reporterke – dakle, kao one koje najavljuju muškarce i prenose njihove izjave. Žene su vidljive u svakodnevnim crnim hronikama kao žrtve. Žene su vidljive i u kulturnim dešavanjima uglavnom kao „autori“. Glas žena i muškaraca o ženama se ne čuje i ne vidi osim kada je porodično nasilje u pitanju. Značajno je istaći da se samo novinarkе bave „ženskim temama“, što može predstavljati znak marginalizacije tih tema, ali i znak većeg interesovanja žena za „ženske teme“. Danas, iako ne postoji ovakvo praćenje i analiza, situacija je ista ili čak još teža.

Tokom 2005/6. ANIMA je bila uključena u pravljenje prvog NAPRR³⁹, za oblast medija i kulture. Iz istraživanja koje je tada rađeno zaključeno je da je u medijima prisutna:

- Nedovoljna i neadekvatna prisutnost programa namijenjenih ženama;
- Negativna prezentacija žena;
- Stereotipno prikazivanje žena;
- Nedovoljna zastupljenost žena;
- Rodno nesenzitivno i nedosledno pisanje o ženama;
- Seksizam u tekstovima, slikama, programima i reklamama;
- Needukovanost novinara/ki o rodnoj ravnopravnosti i nedovoljna senzitivisanost za rodna pitanja;
- Diskriminatorski odnos prema svemu što je različito po polu/rodu, klasi i nacionalnosti.

U prvom NAPRR-u u čijoj je izradi učestvovala ANIMA definisni su jasni strateški ciljevi.

39 Nacionalni akcioni plan za postizanje rodne ravnopravnosti.

ANIMA je 2006. godine sprovela istraživanje stavova i znanja novinara/ki i urednika/ca o pitanjima rodne ravnopravnosti u crnogorskim medijima. Ispitano je 69 osoba iz *Pobjede, Radio CG, TVCG, Republike, Dana, Vijesti, Antene M.*

Na osnovu analize zaključile smo da „u novinarstvu postoje dobri kapaciteti za učenje i napredovanje. Veliki broj onih koji su učestvovali u istraživanju nije previše dugo u novinarstvu. Postoji otpor i neznanje vezano za teme rodne ravnopravnosti, ali postoji i radoznalost i želja za učenjem kod značajnog broja učesnika/ca.“⁴⁰. U međuvremenu se pokazalo da smo pogriješile. U medijima nisu željeli da uče i naša medijska scena je u kvalitetu lošija nego prije deset godina, a teme rodne ravnopravnosti su sporadično prisutne samo kada se daju izvještaji sa nekih dešavanja.

Krajem 2008. ANIMA je sklopila dogovor sa uredništvom dnevnih novina *Dan* i *Vijesti* da dobija besplatni primjerak novina svakog dana, a da na kraju mjeseca uredniku pošalje analizu koja se odnosila na rodno korektno pisanje. Dogovor je trajao godinama, što je jedan od dobrih retkih iskustava saradnje ženskih organizacija sa medijima.

Nažalost, sugestije iz ANIME nisu uvažavali i skoro da ne postoji napredak u pisanju o ženama i nije *usvojen rodno korektan jezik*. Sa *Vijestima* dogovor još važi, u cjelini su ispoštovali rodno korektan jezik, ali nažalost u sadržaju se odnos prema ženi nije promijenio, rodna ravnopravnost i ženska prava nisu u fokusu interesovanja i ne smatraju se važnima od uredništva medija.

ANIMA od 2008. u forumu *Vijesti* jedanput mjesečno pod nazivom *Konta(per)cepcija* ima kolumnu. Autorke kolumni su Ljupka Kovačević (kratko vrijeme), Ervina Dabižinović i Paula Petričević.

ANIMA je do 2006. godine bila prisutnija u elektronskim medijima (na TV) i imala mogućnosti da zastupa politike rodne ravnopravnosti, ali kritički stavovi aktivistkinja nisu bili u skladu sa medijskim politikama „stalnog iskazivanja napredovanja ka EU“, tako da su isključene sa režimskih medija, a i sa privatnih, koji u ovom dugom periodu tranzicije nisu razvili svijest o potrebi zastupanja ženskih prava.

Komunikacija ANIME sa medijima se uglavnom svodi na objaveštenja i saopštenja koja redovno ne objavljuju pisani mediji a ni elektronski. Lokalni radio ih korektno prenosi, ali nisu motivisani da daju više prostora temama kojima se bavi ANIMA (tranziciona pravda, feminizam, antimilitarizam, rodne politike...).

40 Istraživanje objavljeno u „Feminoskopu medija“, publikaciji *Anime*, objavljena 2006, donirala Kvinna till Kvinna.

U ANIMI je odnos sa medijima često diskutovana tema od samog početka. Najčešće smo se sporile oko stepena intimiziranja sa novinarima/kama. Projekti edukacije NVO koji su dolazili iz vani uveli su parolu „što nije bilo u medijima kao da nije bilo u realnosti“ i metodologiju – nađi „svog prijatelja/icu“ u medijima i ucijeni je prijateljstvom kako bi izvještavala o aktivnostima koje NVO realizuje. I jedno i drugo je za većinu u ANIMI bilo upitno. Sve smo vrlo visoko cijenile značaj i uticaj medija na javno mnjenje, kao i njihov značaj za razvoj svijesti društva. Ipak, cijenile smo i to da je Crna Gora mala sredina, pa je intimiziranje s medijima više ličilo na koruptivnu radnju nego na realnu mogućnost uticaja i promjene ubjeđenja onih koji bi trebalo da podržavaju naše politike. Nismo se intimizirale, a neke su u tome bile vrlo stroge.

ANIMA je, ipak, u kontinuitetu svog djelovanja imala solidnu medijsku podršku u poređenju s drugim NVO-ima (izuzimajući miljenice režima). Naše nezadovoljstvo bilo je više izraz očekivanja da bi, uz snažniju podršku medija, proces promjene patrijarhalnog konteksta mogao da ide brže. Realnost je, međutim, da su medije uglavnom vodili muškarci integrisani u patrijarhalne politike, dok teme vezane za prava žena (osim u slučajevima ekscesa i nasilja) nisu smatrane dovoljno atraktivnim.

Program ženskih studija je u prvoj godini imao izvjestan stepen pažnje (gostovanja na radiju i TV), ali ni približan onome koji je dat inicijativi Centra za rodna istraživanja Oslo (čak tri testa o seminaru u dnevnim novinama, gostovanje na TV). Dnevne novine DAN su izvještavale o nekim seminarima zahvaljujući novinarki koja je pohađala program, ali su stavljene u takav kontekst od strane urednika, da smo morale intervenisati povodom prezentacije knjige o Djevojačkom institutu sa naslovom *Djevojački institut na Cetinju – škola za dobre supruge*.

Uprkos svih našim naporima mediji su pokazali prve godine izvjesno interesovanje, a kasnijih godina ženske studije su bile „tema koja se ponavlja“.

Program ženskih studija završile su tri novinarke, sve su aktivne, ali ne na polju ženskih prava.

Usavršavanje: Ervina Dabižinović – master na Fakultetu političkih nauka u Beogradu (mentorka Daša Duhaček) i doktorat na ACIMSI Centru za rodne studije UNS (mentorka Svenka Savić).

1.5. Ženske studije u Užicu (2000–2005)⁴¹

Krajem devedesetih godina Sonja Drljević je u novoformiranoj ženskoj organizaciji AŽIN dobila donatorsku podršku za širenje mreže ženskih organizacija u drugim gradovima Srbije, van Beograda, a jedan od tih gradova bilo je Užice. U tom gradu je već delovao Ženski centar (koordinatorka Radmila Gujaničić), a deo aktivnosti bio je posvećen i širenju znanja kroz visokoškolski, interdisciplinarni program ženskih studija, u eksperimentalnoj formi, tokom pet godina (2000–2005), uz finansijsku podršku Fonda za otvoreno društvo. Bilo je osnova za ovakav program s obzirom na to da u tom gradu postoje visokoškolske ustanove u kojima većinu čine studentkinje. Program je bio koncipiran u obliku serije predavanja (petkom popodne) i održavao se uglavnom u institucijama – Narodnoj biblioteci i na Učiteljskom fakultetu.

Predavačice u 2000. godini bile su iz ženskih studija iz drugih gradova, ali i uz aktivno učešće domaćih. Slavica Simić, psihološkinja, govorila je o ženskom zdravlju (bolest kao izbor); Snežana Marinković, pedagoškinja, o konfliktima i njihovom konstruktivnom razrešavanju; Ljubica Macura, istoričarka, o istoriji ženskog pokreta u Srbiji u 18. i 19. veku i o Škotskoj bolnici u Srbiji u vreme Prvog svetskog rata, sa osvrtom na sufradžetski pokret. Iz „Ženskih studija i istraživanja“ iz Novog Sada redovno je predavala Svenka Savić, na temu jezika i roda/pola, kao i o odabranim temama iz feminističke teologije.

Polaznice. Na predavanjima su uglavnom prisustvovalе žene iz okolnih gradova, u kojima je grupa, zajedno sa AŽIN-om, pomagala u organizovanju ženskih grupa: Prijepolje, Priboj, Bajina Bašta, Požega i Čajetina. Na predavanjima je redovno bilo prisutno između 20 i 30 žena, zavisno od teme. Najredovnija i najbrojnija bila je grupa iz Prijepolja i Priboja. Taj broj se smanjio na 15 počevši od 15. maja. Žene iz okolnih gradova rado su dolazile petkom, kada su mogle, bez prevelikog opterećenja kućnog budžeta (putovanje i druženje). Najmanje polaznica bilo je iz Užica, gde su postojale još neke grupe koje su se bavile „ženskim pitanjima“, ali ne iz feminističke perspektive. Pozivane su i sudije, kao i žene iz SUP-a. Direktor biblioteke je od početka imao dobru saradnju, dok su bibliotekarke pokazivale određeni otpor.

Ukupno je u 2000. godini održano 18 susreta, a teme su se pretežno odnosile na osnovni kurs.

Teme:

- Ključni pojmovi i feministička teorija (teorijski kurs);

41 Tekst je nastao na osnovu izveštaja sa održanih kurseva, uz pomoć Radmile Gujaničić, koordinatorke Ženskog centra u Užicu iz kojeg su se potm razvili drugi centri u istom gradu i šire.

- O nasilju nad ženama;
- Žensko zdravlje;
- Nenasilna komunikacija;
- Žene u politici;
- Žene u umetnosti.

Ono što je i u Užicu provereno jesu teme koje se odnose na potrebe žena u lokalnoj zajednici, na primer o običajima⁴².

Kao što je bila praksa u drugim gradovima i ovde su predavačice iz drugih centara i gradova donosile knjige, brošure i ostale materijale za biblioteku Centra u Užicu i na taj način preko tekstova davale mogućnost da se znanje širi i među studentkinjama i studentima visokoškolskih škola u Užicu. Savić je i u Užicu motivisala žene da sakupljaju podatke o poznatim ženama u Užicu i kao finalni produkt rada ženskih studija ponude spisak takvih žena za aktivnosti u gradu.

Pitanja za razmatranje:

- 1** Pokušajte da formirate listu žena za koje procenjujete da zaslužuju da se o njima govori i piše kao znamenitim u gradu Užicu, sačinite predlog za oblike sećanja na njihove darove i delovanje u tom gradu.
- 2** Pokušajte da se dogovorite o oblicima promovisanja tih žena – spomenici, ulice, brošure, fotografije – koji bi im se mogli u gradu napraviti i sačinite tekst obrazloženja za taj odabir.
- 3** Pronađite materijal (u lokalnom muzeju, biblioteci, i drugim arhivama) kojim se potvrđuje prisustvo tih znamenitih žena u Užicu: fotografije, različita dokumenta i sl.

42 Da li običaji svojom formom pomažu održavanje patrijarhalne svesti (npr. kod svadbi kada se mlada formalno predaje od brata deveru, kada dever simbolično za nju plaća mladinom bratu). Sada se tom običaju smejućakaju jer je to kao jako simpatično, a niko ne razmišlja koliko je to ponižavajuće. Takođe, običaj nošenja crnine. Taj običaj koji se danas vezuje za čin žaljenja i koji je jedan težak teret za ženu u svojoj osnovi nema nikakve veze sa žaljenjem. On je korišćen još u doba Rima kao institut zaštite posmrćeta. Naime, žena koja je ostala udovica bila je obeležavana crninom za period od 12 meseci koji se zvao *temporum lugandum* (period žaljenja) u kome je bilo zabranjeno da joj prilaze muškarci, a sve za slučaj da je žena bila trudna u trenutku smrti svoga muža, tako da bi se zaštitili interesi deteta jer se zna koliko je bilo važno posedovati imovinu, bez nje si gubio slobodu.

1.6. Ženske studije u Kraljevu (2003, 2005, 2008)⁴³

Ono što uvek imamo na umu jeste da su ženske studije tokom svog akademskog razvoja u svetu prolazile kroz različite faze, koje su se mogle prepoznati i u načinu na koji su ženske studije ulazile u naučnu sferu kod nas, najpre unutar alternativnog akademskog polja. Obično se navodi da su ženske studije, kao posebna oblast modernih nauka, prošle put od proučavanja položaja žena u društvu do interdisciplinarnih promišljanja polnosti, roda, identiteta i seksualnosti. One su se najpre izučavale u Beogradu, u Centru za ženske studije, gde su brojne studentkinje sa raznih fakulteta Univerziteta u Beogradu, najčešće sa Filološkog i Filozofskog fakulteta, ali i iz drugih institucija, sticale sertifikate i znanje.

Marija Petronijević je jedna od studentkinja iz Kraljeva koja je pohađala Centar za ženske studije u Beogradu 1999. godine. Iste godine, zbog nemilog događaja širih razmera (bombardovanja), alternativni program u Beogradu je bio prekinut, a redovne studije takođe, što je značilo da su se studentkinje i studenti koji ne žive u Beogradu vratili u svoja mesta prebivališta.

Nakon povratka u Kraljevo, Marija Petronijević je, uz pomoć predavačica iz Centra za ženske studije u Beogradu, organizovala prvi eksperimentalni program u svom gradu, na sopstvenu inicijativu i uz podršku italijanskih partnera Tavolo Trentino, **2003. godine**. Ovo je, za sada, prvi – možda i jedini – primer da je polaznica ženskih studija u svom mestu pokrenula program ženskih studija pod nazivom „Ženske studije i feminizam“. Program je realizovan u letnjem semestru 2003, kada su tri predavačice iz Centra za ženske studije u Beogradu – Daša Duhaček, Dragana Petrović i Snježana Milivojević – govorile o temama kao što su žene i obrazovanje, nauka i akademija, kao i istorija feminističkog pokreta od antičke filozofije do sajberfeminizma i ekofeminizma. Žene i mediji su takođe važna tema. Mesto izvođenja susreta je bilo po raznim mestima u gradu – Narodnom muzeju, Gradskoj biblioteci, Gimnaziji, Gradskom pozorištu, RTV Kraljevo ili u prostorima nekih nevladinih organizacija. Čini se da je takva odluka dobra jer su različiti prostori mogli imati i različitu publiku.

U 2005. godini usledio je duži niz od 33 predavanja Ženskih studija, uglavnom predavačica iz Centra za ženske studije u Beogradu. Teme su obuhvatale, između ostalog, feminističku lingvistiku i feminističku teologiju. Takođe, Svenka Savić iz „Ženskih studija i istraživanja“ iz Novog Sada redovno je predavala na teme iz svog programa.

43 Podaci korišćeni iz izveštaja Marije Petronijević iz organizacije Fenomena i štampanih flajera.

Nakon ovog serijala predavanja, članice su formirale neformalnu grupu i registrovale je pod nazivom „Udruženje Fenomena“ krajem 2006. godine. Sledeće godine, 8. marta 2007. godine, Fenomena je osnovala SOS službu u okviru Udruženja, odnosno SOS telefon za podršku ženama i devojka koje žive u situaciji nasilja. Sva energija organizacije je usmerena na ostvarivanje ovog dela aktivnosti. Tek tokom letnjeg semestra (maj-jun 2008) „Udruženje Fenomena“ organizuje novi serijal interdisciplinarnih visokoškolskih ženskih studija pod nazivom „Studije ljubavi“ i to su bila samo predavanja iz filozofije koja je vodila Jelisaveta Blagojević, a u okviru sledećih tema:

- Slabost otvorenog srca – koncept ljubavi kroz istoriju zapadnoevropske filozofije (16. maj);
- Ljubav prema jednakom, prema odjeku našeg bića – moderni pojam subjekta (6. juni);
- Distanca najveće blizine i (ni) korak preko toga: pojedinačno biće (7. jun).

Iste godine u okviru projekta „Jednake mogućnosti – pitanje za saradnju zajednica“ održavane su i radionice namenjene (uglavnom) volonterkama SOS grupe u Kraljevu koji je u narednoj godini veoma razvio delatnost i angažovao organizatorke oko pitanja nasilja.

FEBRUAR 2008.

20. februar – radionica za SOS volonterke – „Fenomen *burn-out*-a u feminističkom pokretu“ (voditeljica radionice Aneta Bajović Ilić).

MART 2008.

4. mart – dva interaktivna predavanja za učenike/ce Gimnazije – „Rodna jednakost: šta to znači?“ (predavačica: Aneta Bajović Ilić);

13. mart – dva interaktivna predavanja za učenike/ce Gimnazije – „Rodna jednakost: šta to znači?“ (predavačica: Aneta Bajović Ilić).

APRIL 2008.

5. april – tri radionice za članice Udruženja Fenomena i SOS grupe Kraljevo – „Razvoj veština nenasilne komunikacije – zašto je to bitno za feminističku grupu?“ (voditeljica: Irena Korićanac, Antitrafiking centar Beograd);

6. april – tri radionice za članice Udruženja Fenomena i SOS grupe Kraljevo – „Analiza konflikta i *feed-back* tehnika“ (voditeljica: Irena Korićanac, Antitrafiking centar Beograd).

15. april – dva interaktivna predavanja za SOS grupu Kraljevo – „Strateško planiranje – postoje li specifičnosti za feminističku grupu?“ i „Znanja i vještine koje bi svaka feministička aktivistkinja trebalo da ima – pisanje predloga projekta, osnovi“.

U 2009. godine je bio zemljotres u Kraljevu, kada je većina finansijera i donatora davala prednost novonastaloj situaciji, pa su ženske studije prestale sa organizovanim predavanjima. U Kraljevu je bio kontinuitet nastojanja koji je sprovodila jedna osoba, ali uz diskontinuitet koji se u ovoj lokalnoj zajednici pojavljivao i različitih razloga.

Predlog za razgovor u grupama:

- 1** Pokušajte da razgovarate na temu: koliko je kompleksno pitanje organizovanja predavanja iz interdisciplinarnih ženskih studija u lokalnim zajednicama, u odnosu na tekuća ograničenja (bombardovanje, poplava, zatim u odnosu na dominantnu političku opciju u gradu, ili uz odsustvo brojne univerzitetske studentske i predavačke populacije i dr.). Uočite specifičnosti ženskih studija u Kraljevu i o tome sačinite zajednički kratak tekst (ne duži od jedne stranice).
- 2** Ako biste imale priliku da odlučujete o programu ženskih studija u vašem gradu, kako bi takav program izgledao? Pokušajte da napišete tekst obrazloženja vašeg odabira.
- 3** Uporedite podatke o početku nastave ženskih studija u ovde pominjanim gradovima i zaključite o specifičnostima u svakom od njih.

1.7. Ženske studije u Valjevu (2006)⁴⁴

„Ženske studije i istraživanja“ (ŽSI) iz Novog Sada ponudile su ženama u ženskoj organizaciji HORA iz Valjeva da suorganizuju eksperimentalni program ženskih studija u Valjevu, na osnovu iskustva stečenog u Novom Sadu.

Cilj saradnje bio je da se u Valjevu sistematski i organizovano ostvari obrazovanje žena na visokoškolskom nivou, kroz alternativno, interdisciplinarno osmišljen program u trajanju od jednog semestra – tokom šest nedelja, ukupno 30 susreta po 90 minuta. Program je namenjen zainteresovanim da prošire postojeća i steknu nova znanja o položaju žena, ženskim ljudskim pravima i pitanjima rodne ravnopravnosti, sa uverenjem da će im stečeno znanje biti korisno u daljem individualnom i društvenom angažmanu (lični razvoj i emancipacija, primena znanja radi osnaživanja i edukacije drugih žena).

⁴⁴ Tekst je redigovala S. Savić na osnovu izveštaja o realizaciji projekta Vesne Čitaković, koordinatorke projekta u 2006. godini.

Ciljna grupa obuhvata žene i muškarce koji rade u nevladinom sektoru, profesorka i profesore, studentkinje i studente Više ekonomske škole u Valjevu, prosvetne radnike i radnice u srednjim i osnovnim školama, osoblje u drugim (društveno relevantnim) sektorima, kao i sve druge koji mogu *primeniti* stečeno znanje u neposrednoj praksi u Valjevu.

Susreti su se ostvarili tokom 6 modula (septembar-novembar 2006) – u svakom po 6 predavanja na određenu temu odabranu prema potencijalnoj publici u Valjevu.

Planom je bilo predviđeno učešće 15 polaznica ali je, zbog većeg interesovanja, ovaj interdisciplinarni program „**Ženske studije: Valjevo**“ pohađalo 20 žena srednjeg, višeg i visokog obrazovanja među kojima je najviše bilo iz ekonomije, uz učešće i aktivistkinja nevladine organizacije „HORA – Grupa za emancipaciju žena“⁴⁵.

Eksperimentalni program „Ženske studije: Valjevo“ se odvijao šest nedelja u kontinuitetu (7.10. - 11.11.2006). Prva dva modula održana su u prostorijama OŠ „Žikica Jovanović Španac“, a preostala četiri modula na Višoj ekonomskoj školi – „Prota Matēja Nenadović“ u Valjevu. Na svakom susretu učesnicama je podeljena literatura u vezi sa temama koje će biti obrađene, kao i evaluacione liste na kojima su polaznice ocenjivale strukturu predavanja i sadržaj, kao i način izlaganja, podeljenu literaturu i seminar u celini.

Eksperimentalni program „Ženske studije: Valjevo“ je najavljen u lokalnim medijima: listu „Napred“, Radio Valjevu, Radio Patku, Radio Marsu, kao i lokalnim TV stanicama (TV Marš, TV Cronic, Regionalna TV Valjevo i Vujić Televiziji). Osim toga, svaki modul je posebno najavljivan u pomenutim medijima, oglašavan na oglasnoj tabli Više škole u Valjevu i na oglasnim tablama u samom gradu. Sa prvog modula emitovan je prilog na radio Valjevu – razgovor sa Svenkom Savić, dok je sa petog i šestog modula emitovana reportaža na TV Marš, TV Vujić i Regionalnoj TV Valjevo.

MODUL 1: UVOD U RODNE STUDIJE (7.10.2006)

Predavačica iz ŽSI, Svenka Savić obrađuje sa polaznicama tri teme.

1 Šta su ženske i rodne studije?

Definicije rodni i ženskih studija; kratak istorijski pregled nastanka i razvoja ovih interdisciplinarnih visokoškolskih studija u svetu i u regionu, sa detaljnim podacima iz prostora Srbije (Beograd, Novi Sad, Subotica, Niš, Užice).

⁴⁵ Među polaznicama su bile: 6 ekonomistkinja (od toga 4 diplomiranih), po jedna psihološkinja, novinarka, programerka, turistička tehničarka, viša medicinska sestra i medicinska sestra, advokatkinja i pravnik, dipl. teološkinja, tehnička sekretarka, računovodstvena tehničarka, profesorka engleskog jezika, računovodstvena tehničarka, srednja stručna sprema – gimnazija.

2 Pitanja standardizacije rodno senzitivnog srpskog jezika.

Uloga jezika u diskusiji o rodnoj ravnopravnosti. Obrazloženi su načini standardizacije jezika shodno određenom cilju: homogenizacija nacije ili omogućavanje vidljivosti različitih i u jezičkoj formi. Ukazano je na ideologizaciju jezika u funkciji održavanja moći nad jezikom, zatim na otpore stručnjaka za jezik; onih koji oblikuju medije (urednici, novinari i novinarka...) i date su preporuke za rad na jezičkim pitanjima u različitim institucijama (školi i univerzitetima, sudovima, medijima).

3 Određenje studentske prakse „Ženskih studija: Valjevo“.

Predlog projekta: Znamenite žene Valjeva.

Savić edukuje polaznice za sakupljanje podataka na osnovu iskustava žena u Novom Sadu i Pančevu. Oformljen je zadatak studentkinja da prikupe kratke biografije žena u Valjevu za koje procenjuju da bi trebalo održati sećanje na njih (ukoliko više nisu žive), ili ih više promovisati u javnosti, ukoliko su aktivne. Za finalizaciju projekta studentkinja planiran je štampani poster do kraja februara 2007. godine.

Predavanju je prisustvovalo 15 polaznica. Učesnicama je podeljenja sledeća literatura u obliku knjiga i radova: Rog Elizabet i Mileva Filipović (2005), *Ženske studije: iskustva i perspektive iz Norveške*, CID, Podgorica. Stojaković, Gordana (2000), *Znamenite žene Novog Sada*, Futura publikacije, Novi Sad. Tekstovi S. Savić: *Analiza diskursa – Govor mržnje*, Jezik tekstova iz *Zbirke zadataka iz srpskog jezika za kvalifikacioni ispit za upis u srednje škole*, *Rodna perspektiva jezika – predlog za standardizaciju*.

Prvi modul je ocenjen od strane polaznica sa 4,79.

MODUL 2: ŽENE I OBRAZOVANJE (14.10.2006)

Predavačica Jelena Stefanović (iz Valjeva) obrađuje sa polaznicama tri teme.

1 Obrazovanje žena u Srbiji.

U periodu od 19. veka do danas. Polaznice su pre izlaganja o današnjoj situaciji u obrazovanju dobile zadatak da po grupama popune tabele tako što će odrediti koji je od tri ponuđena podatka tačan. Svaki podatak se odnosio na obrazovanje (npr. na univerzitetu ima 10%, 20% ili 30% žena profesorki).

Literatura: Trgovčević, Ljubinka, *Školovanje devojaka u Srbiji u 19. veku*; podaci (iz radne verzije) državnog izveštaja o sprovođenju CEDAW-a.

2 Rodna analiza čitanki za osnovnu školu u Srbiji.

O rodnoj analizi čitanki je na osnovu regionalnog istraživanja „Gender Sensitive Textbooks and Classroom Practise”. Polaznice su bile iznenađene načinom na koji su prikazani ženski likovi u čitankama.

3 Rod u stripu.

Pažnja je usmerena na feministički strip Diane DiMassa, *Hothead Lives, Watch It, World!* Predavačica je dala kratak uvod o stripu kao produktu masovne kulture i alternativnom ženskom stripu. Zatim je na sredini flip čart papira ispisala sledeće kategorije: ime, izgled, izuzetne moći, inicijacija, neprijatelji. Pored svake od kategorija, sa leve strane ispisala je sve što su polaznice rekle za Supermena (šta znači njegovo ime, kako on izgleda, koje su mu izuzetne moći...), objašnjavajući karakteristike stripa o superheroju. Zatim su polaznice po grupama dobile strip o *Hothead Paisan* i zadatak da u njemu pronađu sve navedene kategorije. Njihove odgovore predavačica je zapisala sa desne strane i, poredeći ih sa onim što je rečeno o Supermenu, objasnila na koji način autorka stripa podriva žanr o superheroju, ukazujući na opresivnost dominantne rodne ideologije.

Projekat studentkinja

Biografije poznatih Valjevki, žene u biznisu iz valjevskog kraja, biografije žena koje su u 19. veku završile Višu žensku školu u Valjevu, analiza stripova valjevskih strip crtačica ili analiza stripova sa izložbe *Žena na delu*, kreiranje stripa o poznatim Valjevka i obrazovanim ženama iz 19. veka.

Predavanju je prisustvovalo 17 polaznica kojima je podeljena sledeća literatura: *Znamenite Novosađanke* (Anica Savić Rebac), *Seksizam u jeziku tekstova za upis u srednje škole*, *Rodni aspekti etike* (Jasenska Kodrnja), *Školovanje devojaka u Srbiji u 19. veku* (Ljubinka Trgovčević), *Žene i vlast u Vizantiji: Prilog političkoj istoriji 11. veka*, Sofka Kveder (Nataša Vittorelli), *Strip Hothead Lives Watch It, World* (Diane DiMassa);

Polaznice su ovo predavanje ocenile sa 4,90.

MODUL 3: METODI RODNIH ISTRAŽIVANJA (21.10.2006)

Predavačica iz ŽSI, Slobodanka Markov obrađuje sa polaznicama tri teme.

Osnovno znanje u vođenje istraživanja: postupak i plan istraživanja, istraživačke metode, obradu prikupljenih podataka i pisanje teksta. Sa fokusom na kritičko razumevanje primenjenih istraživanja u oblasti roda i procenjivanje uloge istraživanja u definisanju politike, planiranju i upravljanju institucijama u čijoj su nadležnosti pitanja

iz korpusa rodni nejednakosti, ženskih ljudskih prava, nasilja nad ženama, zaštite zdravlja žena i drugih.

1 Preliminarna pitanja:

Šta je istraživanje? Zašto se ono sprovodi? Ko ga radi?

2 Početak istraživanja: postupak i plan

Izbor teme – problema za istraživanje, Izbor i pregled relevantne literature, Izbor teorijskog pristupa, Postavljanje hipoteza (osnovnog istraživačkog pitanja)

3 Vrste istraživačkih metoda

Kvalitativne metode: Intervju; Posmatranje sa učestvovanjem, Biografski metod, Analiza teksta, Etnografski metod.

Kvantitativne metode: Posmatranje, Upitnik, Analiza sadržaja, Statistički metodi, Uporedni metod, Analiza slučaja.

4 Sekundarni podaci

Podaci statističkih službi, Popisi stanovništva, Izveštaji vlade i njenih organa, Izveštaji lokalnih vlasti, Izveštaji stručnih institucija, Izveštaji međunarodnih organizacija, Korisćenje sekundarnih podataka.

5 Priprema izveštaja o istraživanju

Obrazac za organizovanje istraživačkog izveštaja: Naslovna strana, Sadržaj, Sažetak, Uvod (okvir za proučavanje, priroda i relevantnost problema, ciljevi, pitanja koja će biti razmotrena). Pregled literature (kritički osvrt na postojeće znanje u oblasti proučavanog problema), Metode, plan i pristup koji su korišćeni, Rezultati – navođenje rezultata, Diskusija; interpretacija i ocena značaja dobijenih rezultata, Sumiranje i zaključci sa implikacijama.

Literatura: Metodi rodni istraživanja – uvod u osnovne metode i njihovu primenu, Problem istraživanja (Priroda i vrste problema, Jezički oblik istraživanja problema, Postavljanje i ocenjivanje problema), Metode istraživanja (Posmatranje, Intervju), Analiza sadržaja, Eksperiment, Uporedna metoda, Uzorkovanje u istraživanju.

Kursu je prisustvovalo 14 polaznica i ocenjen je sa 4,40.

MODUL 4: ŽENE U PREDUZETNIŠTVU I BIZNISU (28.10.2006)

Predavačica iz ŽSI, Slobodanka Markov sa polaznicama prolazi četiri teme.

1 Šta je preduzetništvo?

- a) Istorijat pojma,
- b) Definicija preduzetništva

2 Ko je preduzetnik?

3 Značaj preduzetništva

- a) Prepreke za preduzetništvo

4 Žensko preduzetništvo

Razlozi i motivi za ulazak u preduzetništvo, Važnost ženskog preduzetništva, Glavni problemi žena u preduzetništvu, Žene preduzetnice u Srbiji danas, Upporedna perspektiva.

Literatura: Žene u preduzetništvu i biznisu (Teze za izlaganje), Žene u Srbiji – Preduzetnički izazovi (Slobodanka Markov).

Predavanju su prisustvovala 13 polaznica koje su seminar ocenile sa 4,80.

MODUL 5: PORODIČNO NASILJE: OD PREPOZNAVANJA DO PROCESUIRANJA (4.11.2006).

Nevena Petrušić (Niš) je sa polaznicama problematizovala sledeće teme.

- 1 Nasilje u porodici – karakteristike, rasprostranjenost i oblici ispoljavanja,
- 2 Uzroci nasilja u porodici i predrasude i stereotipi,
- 3 Međunarodni standardi i uporedne strategije u sprečavanju nasilja u porodici sa primerima dobre prakse u uporednom pravu,
- 4 Proces izgradnje integralnog sistema pravne zaštite od nasilja u porodici u Srbiji uz ukazivanje na doprinos ženskih NGO izgradnji sistema zaštite od nasilja u porodici,
- 5 Krivično-pravna regulativa i praksa,
- 6 Porodično-pravna zaštita od nasilja u porodici,
- 7 Nasilje u porodici u Nacrtu Nacionalnog plana akcije za decu (NPA) za ostvarivanje rodne ravnopravnosti i unapređenje položaja žena.

Polaznicama je podeljen izvod iz NPA-a koji se odnosi na nasilje u porodici i kroz diskusiju su analizirane planirane mere i aktivnosti na daljem unapređenju sistema zaštite žena od nasilja u porodici. Predavačica je preporučila polaznicama dug spisak literature.

Predavanju su pored polaznica „Ženske studije: Valjevo“ (20 učesnica) prisustvovala i sudije Okružnog i Opštinskog suda u Valjevu. Ukupno je na predavanju bilo prisutno 25 osoba.

Seminar su zabeležili i valjevski mediji.

Literatura: Analiza slučaja 1 i 2, Nasilje prema ženama kroz brojeve i procenete, Izvodi iz zakona, Kako žrtve nasilja ocenjuju rad policije, Pitanja, Presuda VSS, Stavovi o radu policije na otkrivanju i kažnjavanju nasilnika, Test.

Predavanje je ocenjeno sa 4,96.

MODUL 6: ŽENE U RELIGIJAMA (11.11.2006)

Predavačica Svenka Savić (Novi Sad), razgovara sa polaznicama na tri teme.

- 1 Žene u tekstu Novog zaveta (Isus i Samarjanka; Marta i Marija)
- 2 Šta je feministička teologija?
- 3 Ekumenizam i feministička teologija.

Predavačica je govorila na osnovu knjige koju je uredila: *Feministička teologija* (ur. Savić, 2000), posebno o njenom tekstu: Interpretacija biblijskog teksta iz perspektive feminističke teologije: „Daj mi piti!“ – razgovor Isusa sa ženom iz Samarije. Zatim Marine Blagojević, *Feminizam na kraju veka: Lekcije o različitosti u kojem je osnovna poruka da ima više feminizama*.

Za polaznice su obrađene teme bile sasvim nove i inspirativne. Podeljena je literatura na osnovu koje polaznice mogu nadalje problematizovati teme u svojoj lokalnoj zajednici.

Savić je dala intervju za lokalne medije: Radio Patak, TV Marš, TV Vujić.

Seminaru je prisustvovalo 17 učesnica. Ocenjen je sa 4,96.

Evaluacija

Na osnovu evaluacije 20 polaznica, motivacija za „Ženske studije: Valjevo“ može se svrstati u nekoliko kategorija: sticanje novih znanja (14), proširivanje znanja (6) u cilju edukovanja drugih i osnaživanja žena, eventualno aktivno učešće u radu iz ponudjenih oblasti i daljoj emancipaciji.

Strukturu, sadržaj i način prezentovanja predavanja, polaznice su procenile ocenom 4,80, što može biti očekivan podatak s obzirom na činjenicu da su predavačice iz Novog Sada i iz Niša sa dugogodišnjim, ne samo predavačkim, nego i feminističkim iskustvom, s jedne strane, ali je važno naglasiti da su organizatorke odabrale teme koje interesuje većinu polaznica u gradu.

Zaključak

Smatramo da je ovaj eksperimentalni program bio veoma uspešan iz više razloga. Najpre identifikovane su žene koje nisu članice HORE, koje imaju interesovanja da se bave pitanjima žena, susreti su motivisali žene da se angažuju u okviru same grupe o čemu govori najpre činjenica da su sve polaznice programa uzele aktivno učešće u kampanji 16 dana aktivizma protiv nasilja nad ženama (koji je bio u tom periodu do 10.12.2006), kao i činjenica da je inicirano pripremanje brošure (Valjevo iz ženskog ugla), po uzoru na brošuru iz Novog Sada (Novi Sad iz ženskog ugla) u kojoj bi se pomenule neke od značajnih i uspešnih žena iz Valjeva na koje je sam grad zaboravio. Ideja je da se inicira u opštini grada da neke od ulica u Valjevu (koje nose imena poput „Nova 43“ „Nova 52“ i sl.) dobiju nazive upravo po ovim ženama.

Lista 17 žena o kojima su se polaznice opredelile da pišu, a koje su rođene u Valjevu ili u okolini:

- 1 Persida Karađorđević
- 2 Draginja Babić – prva Valjevka lekarka, diplomirala u Beču
- 3 Milka Antić (Milka slikarka) – prva Valjevka fotografkinja
- 4 Draga Stefanović-Spasić – glumica, rođena u Valjevu
- 5 Slobodanka Markov – profesorka na Ženskim studijama, Valjevka
- 6 Jela Gospavić – direktorka Medicinske škole u Valjevu, u penziji
- 7 Nada Purić – učesnica NOR-a, narodna herojkinja
- 8 Sestre Ilić – učesnice NOR-a, narodne herojkinje
- 9 Draga Ilić-Jonaš – voditeljka na TV
- 10 Gordana Đorđević Babić
- 11 Snežana Radić
- 12 Zora Dudić
- 13 Ruža Popović – dugogodišnja predsednica AFŽ-a Valjevo
- 14 Ljilja Milenković

15 Ružica Đinđić

16 Verica Tanasković

17 kao i nekoliko Valjevki uspešnih arhitektkinja.

Mislimo da je važno napomenuti da su nakon završetka programa proistekle i inicijative polaznica poput osnivanja ženskog centra u kome bi žene mogle da uče strane jezike, rad na računaru (konstatovano je da mali broj žena u Valjevu zna da koristi kompjutere o čemu govori i podatak da su nam svoje radove o znamenitim ženama Valjeva uglavnom predavale u rukom pisanoj verziji ili u najboljem slučaju kucane na mašini).

Dalje, iskazana je potreba za kontinuiranim održavanjem tribina koje obrađuju problematiku žena, kao što je predloženo da se da inicijativa organizacijama koje vode program Ženskih studija i osmisli održavanje programa ženskih studija na daljinu – preko interneta.

Dosta se diskutovalo o dobijanju diploma o pohađanju ovog eksperimentalnog programa, ali smo na kraju sve zajedno, i rukovoditeljke programa i učesnice, došle do zaključka da je kroz šest modula dobijeno samo osnovno znanje o nekim od tema značajnim za žene te da se ukoliko postoji mogućnost ovaj program nastavi, da se potom organizuje polaganje završnog ispita i tek nakon toga možemo pričati o dodeli diploma.

Nažalost, nismo uspele da zainteresujemo profesore i profesorke Više ekonomske škole da se aktivnije uključe u realizaciju programa, te osim formalne podrške i dozvole korišćenja prostorija Više ekonomske škole, nije bilo bitnije saradnje niti interesovanja. Razlog za to vidimo između ostalog najpre u možda loše odabranom tajmingu za realizaciju programa (tokom septembarskih i oktobarskih ispitnih rokova kada nastavno osoblje nije u školi), što vidimo kao svoj propust u planiranju projekta, ali kao jedan od razloga za ovo vidimo i činjenicu da je Valjevo ipak još uvek veoma patrijarhalna sredina gde tema rodne ravnopravnosti i položaja žena još uvek nije došla na red. U vreme realizacije projekta opštinsku vlast činila je koalicija Nova Srbija, SRS, PSS i SPS, što samo za sebe govori dovoljno u prilog gore navedenom.

Razgovor u timovima

- 1** Napravite listu aktivnosti u Valjevu i uporedite sa listom aktivnosti u Subotici. Uočite razlike vezane za lokalni kontekst.

1.8. Ženske studije u Novom Pazaru (2020)⁴⁶

Novi Pazar je univerzitetski grad u kojem postoji značajan potencijal upravo žena upisanih na različite fakultete i više škole. Istovremeno u ovom gradu nedostaje intenzivan i kontinuiran rad ženskih nevladinih organizacija, mada postoji izrazit potencijal mladih koji problematizuju različita pitanja povezana sa demokratizacijom društva i priključivanjem Srbije EU. Zato je inicijativa za jednosemestralne onlajn ženske studije (u situaciji pandemije covid-19) bio dobar povod da se proceni u kojem smeru bi mogao ići ženski aktivizam u ovom gradu, ako se ponudi uvod, osnovni kurs iz ženskih studija.

Finansije. Švedska ambasada imala je razumevanje za ovaj eksperimentalni program tokom 2020. godine i obezbedila sredstva za njegovo sprovođenje. Program „Onlajn ženske studije” realizovan je u saradnji Udruženja „Ženske studije i istraživanja” iz Novog Sada i Akademske inicijative „Forum 10” iz Novog Pazara, u periodu od 1. oktobra do 15. decembra 2020. godine, kao jednosemestralni eksperimentalni uvodni program sa sedištem u Novom Pazaru. Cilj programa bio je podrška i unapređenje teorijskih modela koji afirmišu razlike, kao i teorijsko ispitivanje mogućnosti otpora i političkog delovanja protiv društvenih praksi i diskriminacije, te unapređivanje feminističke metodologije, sa posebnim akcentom na kritičkom promišljanju.

Ciljna grupa. su studentkinje i studenti Univerziteta iz Novog Pazara, aktivistkinje iz organizacija civilnog društva, predstavnice političkih stranaka, prosvetne radnice i ostale. Za onlajn ženske studije prijavilo se ukupno 78 osoba različitog profila obrazovanja i starosti.

Projektni tim. U rukovođenju projektom bio je angažovan tim u sledećem sastavu: **Fahrudin Kladničanin**, koordinator projekta zadužen za kompletnu realizaciju, predstavljanje i promociju projekta u medijima, finansijsko i narativno izveštavanje; **Teo Taraniš**, asistent na projektu zadužen za logističko-tehničke poslove na društvenim mrežama; **Svenka Savić**, zadužena za izradu obrazovnog programa kursa „Onlajn ženske studije”, pripremu literature i pratećeg materijala za polaznice kursa i konsultacije i komunikaciju sa polaznicama kursa.

Pripremne aktivnosti (1. 10. – 31. 10. 2020):

- izrada vremenskog plana realizacije projekta;

⁴⁶ Tekst nastao na osnovu izveštaja koordinatora projekta Fahrudina Kladničanina i predavačice Margarete Bašaragin.

- raspisivanje konkursa za upis (tokom oktobra);
- sprovođenje kampanje na društvenim mrežama i promocija programa u lokalnim medijima;
- formiranje nastavničkog odbora/tima.

Nastavnički tim činilo je ukupno deset angažovanih predavačica i jedan predavač, iz akademske i aktivističke zajednice regiona: **iz Srbije** (Svenka Savić, Margareta Bašaragin, Fahrudin Kladničanin, Misala Pramenković, Staša Zajović, Alma Juris, Bani-na Muderizović), **iz Bosne i Hercegovine** (Zilka Spahić Šiljak), **iz Hrvatske** (Rebeka Anić) i iz **Crne Gore** (Sabina Talović).

Odabir polaznica je prvobitno bio namenjen onima iz gradova u Sandžaku (Novi Pazar, Tutin, Sjenica, Nova Varoš, Prijepolje, Priboj, Kraljevo i Raška), ali se prijavio znatan broj polaznica i iz drugih gradova i regiona i iz Srbije. Od ukupno 72 pristigle prijave na konkursu iz 12 gradova, prihvaćene su 47 prijave: Novi Pazar (5), Tutin (2), Nova Varoš (jedna prijava), Prijepolje (dve prijave), Priboj (jedna prijava), Kraljevo (devet prijave), Raška (jedna prijava), Beograd (deset prijave), Novi Sad (tri prijave), Sombor (jedna prijava), Paraćin (jedna prijava), Jagodina (jedna prijava), Žabalj (jedna prijava), Topola (jedna prijava), Kragujevac (tri prijave). Prijavljene polaznice su iz društvenih nauka, aktivistkinje u organizacijama civilnog društva, prosvetne radnice, novinarke i političke aktivistkinje.

Realizacija predavanja (tokom subote u periodu od 07. do 28. novembra 2020. tokom 3 sata). Ukupno je održano deset različitih predavanja, stukturisana kroz uvodno izlaganje, diskusiju učesnica i predavača i izvođenje zaključaka.

NAZIV TEME	PREDAVAČICA
History of women's studies in the Republic of Serbia: 1991-2020.	Svenka Savić
The basics of the feminist method	Margareta Bašaragin
Gender sensitive language in its official use: the intersectionality method	Margareta Bašaragin
Testimony as a form of the feminist method – The Feminist (Women's) Justice Courts (UN SC Resolution 1325 – Women, Peace and Security)	Staša Zajović
Women in the Old and New Testament and Islam	Rebeka Anić Misala Pramenković
Women and Religions	Zila Spahić Šiljak
The Participation of Women in the Political and Social Life: Activism at the Local Level	Banina Muderizović Sabina Talović
The Famous Women of Novi Pazar/ the book "Peca" (Burka)	Alma Junis Fahrudin Kladničanin

Kurs je obuhvatao ukupno sedam predavanja.

Prve subote, 7. novembra 2020. godine, program su svečano otvorili švedski ambasador Jan Lundin, Fahrudin Kladničanin u ime AI „Forum 10“ i Svenka Savić u ime ŽSI. Nakon toga, Svenka Savić i Margareta Bašaragin održale su uvodno predavanje pod naslovom „Istorija ženskih studija u Republici Srbiji: 1991–2020 (Osnovne feminističke metode)“. Predavanje je objedinjavalo postojeće podatke o ženskim i rodnim studijama u Srbiji, s fokusom na kontinuitet znanja, i predstavljalo projekat ŽSI „Znamenite žene“, kao i metod životne priče namenjen primeni u neposrednoj praksi.

Druge subote, 14. novembra 2020. godine, Margareta Bašaragin je predavanjem „Rodno osetljiv jezik u službenoj upotrebi: metod intersekcionalnosti“ ukazala na razne oblike diskriminacije koje se jezikom čine i dala konkretne predloge za njihovo prevazilaženje. Zatim je Staša Zajović (Žene u crnom) održala predavanje „Svedočenje kao oblik feminističkog metoda“ sa posebnim osvrtom na pitanje bezbednosti u kontekstu ženskih i mirovnih studija.

Treća subota je bila tematski posvećena feminističkoj teologiji. Jadranka Rebeka Anić i Misala Pramenković su 21. novembra 2020. godine zajedno vodile predavanje „Žena u Starom i Novom zavetu i Kur'anu“ u kom su, između ostalog, ukazale da rodni stereotipi o podređenoj ulozi žene u našem savremenom društvu potiču iz starih religijskih spisa koje su tumačili muškarci. Zilka Spahić-Šiljak imala je predavanje „Žena i religija“ u kome je ukazala na strategije isključivanja žena, ali i afirmisala primere pozitivne prakse u različitim religijskim zajednicama (hrišćanskim, islamskim i jevrejskim) kod nas i u svetu.

Poslednju subotu 28. novembra 2020. godine otvorile su Sabina Talović (Otvoreni centar „Bona Fide“, Pljevlja, Crna Gora) i Banina Muderizović (odbornica Skupštine Novog Pazara) predavanjem „Učešće žena u političkom i društvenom životu: aktivizam na lokalnom nivou“ koje su posvetile političkoj participaciji i aktivizmu žena u lokalnoj zajednici. Alma Junis (Udruženje samohranih roditelja „Zajedno“) je potom u izlaganju „Znamenite žene Novog Pazara“ prikazala rezultate projekata „Ženska istorija Novog Pazara otrgnuta od zaborava“ u cilju afirmacije ženskog rada i postojanja kroz istraživanje o znamenitim ženama. Fahrudin Kladničanin predstavio je svoju knjigu „Peča“ sa životnim pričama žena iz Novog Pazara i okoline sa fokusom na sprovođenje Zakona o zabrani nošenja zara i feredže 1951. godine u Novom Pazaru.

Evaluacija pojedinačnih predavanja i ukupnog onlajn programa pokazuje da je u budućem periodu neophodno dalje razvijati i podržavati program onlajn ženskih studija, koji posebno targetira žene iz lokalne zajednice. Teme koje su obuhvaćene programom posebno su interesantne i većina polaznica obuke ističe važnost obra-

đenih tema. Poebno interesovanje izazvale su teme koje problematizuju sagledavanje prava i položaja žena u religiji (hrišćanstvo i islam). Veliko interesovanje polaznica kursa za ovu temu, angažovanost tokom predavanja, diskusija koja je usledila sa predavačima i naknadna prepiska polaznica kursa sa projektnim timom i povezivanjem za predavačicama ukazuju na potrebu osmišljavanja posebnog programa koji bi se bavio temama iz oblasti feminističke teologije.

Komentari polaznica iz evaluacije su ohrabrujući:

„Hvala na edukativnom, zanimljivom i vrlo korisnom kursu koji nam je, verujem, svima otvorio neka nova polja za razmišljanje i istraživanje, sve pomno pratila i uživala u temama i pričama predavačica, kao i tvom moderatorskom radu.“ (Biljana)

„Oduševljena sam prilikom da pročitam knjigu Peča. Još jednom se zahvaljujem na divnom iskustvu koje su mi Onlajn ženske studije pružile, na svojoj literaturi koju ste podelili sa nama, a najviše na svim predavanjima i diskusijama. Bilo je zaista i više nego informativno – bilo je i osnažujuće i motivišuće, posebno u vreme pandemije koja nam, verujem, svima teško pada. Drago mi je što sam učestvovala u ovom kursu i zaista se nadam da će ih biti još.“ (Branka)

„Oduševljena sam Onlajn ženskim studijama koje ste organizovali, uživala sam u zanimljivim i nadahnjujućim predavanjima i diskusijama. Uspeli ste vešto da obradite i povežete toliko bitnih tema, vaše reči i reči vaših sagovornica pružaju znanje, nadu i načine da svaka od nas može da se razvija i doprinosi rodnoj i svim ravnopravnostima. Nadam se da ćemo opet sarađivati i radujem se tome, i buduća postignuća delimo sa vama, ostajemo u kontaktu. Puno zahvalnosti Ambasadi Švedske, s ponosom ću primiti sertifikat i širiti znanja i dobru energiju u osveščivanju žena, manjina, ugroženih i zanemarenih.“ (Biljana)

„Hvala Vam na zanimljivom programu i na divnim predavačima koje ste uspeli da nam obezbedite. Posebno bih izdvojila predavanje o religiji i položaju žene u islamu i hrišćanstvu, bilo je fantastično.“ (Arabela)

„Ženske studije su mi pomogle da sagledame neke procese u zajednici iz jedne drugačije perspektive. Program jeste bio intenzivan i mislim da je dobro što je organizovan onlajn.“ (Danijela)

„Super je ideja da se pokrene program ženskih studija. Meni je posebno važno što je teme o ženskim pravima, feminizmu, religiji, tretirao iz jednog drugačijeg ugla. Predavači su bili izuzetno snažni i kompetentni.“ (Amela)

Produkcija video-klipova:

Sva održana predavanja snimljena su i dostupna na Jutjub stranici Akademске inicijative „Forum 10“. Ovi snimci mogu poslužiti kao materijal za dalji rad u oblasti neformalnog obrazovanja, kao i za realizaciju različitih aktivnosti organizacija civilnog društva, medija i akademske zajednice.

U okviru promotivnih aktivnosti izrađeno je devet promotivnih klipova, koji su dostupni na Jutjub stranici i korišćeni za potrebe promocije projekta na društvenim mrežama. Klipovi obuhvataju predstavljanje programa i pojedinačnih tema realizovanih tokom kursa.

Kreiran je i klip pod nazivom „Retrospektiva – Onlajn ženske studije“, sastavljen od izjava učesnica programa. Svi klipovi dostupni su na zvaničnom Jutjub kanalu Akademске inicijative „Forum 10“.

Literatura. Udruženje „Ženske studije i istraživanja“ (ŽSI) obezbedilo je polaznicima svu neophodnu literaturu za potrebe ovog eksperimentalnog kursa. Svenka Savić odabrala je bogat izbor obavezne i izborne literature za ponuđena predavanja, uključujući knjige i različite radove u elektronskoj formi. Akademska inicijativa „Forum 10“ dobila je na poklon niz knjiga i publikacija koje sada predstavljaju osnovu za formiranje sopstvene biblioteke posvećene pitanjima ženskih studija, uz nadu da će ovaj eksperimentalni program prerasti u stalni.

U okviru programa predstavljena je i knjiga „Peča – životne priče žena iz Novog Pazara“ (2020), čiji je koordinator bio autor projekta. O knjizi su prikaz u naučnim časopisima dale saradnice iz Ženskih studija i istraživanja u Novom Sadu (Dragana Pejović, 2021, Glasnik Etnografskog instituta SANU, 68(3), 783–786).

Sertifikat. Polaznice koje su prisustvovalе polovini predavanja i aktivno učestvovalе u diskusijama dobile su sertifikate (vidi u Prilogu 1).

Promotivne aktivnosti. Realizacija projekta otpočela je konferencijom za novinare koja je održana 05. novembra 2020. godine u Medija centru u Novom Pazaru. Na zajedničkoj konferenciji prisustvovali su: Jan Lundin, ambasador Švedske, Micaela Turman, Misija OEBS u Srbiji, Fahrudin Kladničanin, Akademska inicijativa „Forum 10“ i Banina Muderizović, Savet za rodnu ravnopravnost i jednake mogućnosti. Takođe, u toku realizacije projekta održano i predstavljanje ciljeva projekta u jutarnjem programu Radio Beograda, 15. novembra 2020. godine.

Prilog 1: Sertifikat o „Onlajn ženskim studijama“

Zaključna razmatranja

Edukativni program pod nazivom „Ženske studije“ započeo je u Srbiji početkom devedesetih godina i traje do danas. Najpre je pokrenut u Beogradu (1992), potom u Novom Sadu (1997), a kasnije se proširio i na druge univerzitetske centre u zemlji. Program je od početka bio zamišljen kao visokoškolski interdisciplinarni obrazovni program, alternativan zvaničnim akademskim strukturama, i opstao je do danas – nakon više od tri decenije povremenog, ali aktivnog prisustva u različitim gradovima Srbije.

Način na koji se program širio bio je različit u pojedinim sredinama, što predstavlja značajan podatak za razmatranje pitanja o tački njegovog početka, kao i o daljem razvoju – od centra (prestonice) ka periferiji, odnosno gradovima širom zemlje. U Beogradu i Novom Sadu koordinatorke su i danas one koje su ujedno bile i osnivačice programa, što ukazuje da je upravo kontinuitet u rukovođenju imao presudnu ulogu u njegovom dugoročnom opstanku.

Situacije van velikih univerzitetskih centara u drugim gradovima Srbije pokazale su različite modele i mogućnosti početka ženskih studija.

U **Subotici** je koordinatorka novosadskih ženskih studija inicirala i motivisala lokalne žene da se uključe u ovu temu. U **Užicu** je jedna od osnivačica beogradskih ženskih studija širila mrežu različitih ženskih organizacija, uključujući i program ženskih studija, za koji su se posebno zainteresovale članice Ženskog centra Užice (osnovan 1998). Ključnu ulogu imala je koordinatorka Radmila Gujaničić, koja je tokom tri decenije povremeno organizovala program ženskih studija (2001-2005), u kojem su učestvovala predavačice iz Srbije i iz drugih centara ženskih studija. U **Kraljevu** je jedna studentkinja beogradskih ženskih studija, uz podršku predavačica iz tog centra, pokrenula lokalni program i ostala mu posvećena tokom više godina (2003, 2005, 2008). U **Nišu** su profesorke Pravnog fakulteta organizovale program ženskih studija (1998-2001), uz gostovanja predavačica iz drugih univerzitetskih centara. Kasnije su oformile i program pravnih studija sa fokusom na rodnu ravnopravnost.

Na početku treće decenije postojanja u Srbiji, ove studije, kao i mnoge druge, prelaze u digitalnu formu. U Novom Pazaru je jedna već formirana nevladina organizacija Akademska inicijativa Forum 10, u saradnji sa novosadskim ženskim studijama, ostvarila onlajn program (2020).

Ovo je dokaz da su centri tokom celog perioda saradivali u obliku neformalne mreže, zasnovane na određenom inventaru tema i timu predavačica koje su se specijalizovale za pojedine oblasti i te teme širile u druge centre. Važno je naglasiti da je većina predavačica bila zaposlena u stalnom radnom odnosu na nekom od univerzitetskih fakulteta (Univerzitet u Beogradu, Univerzitet u Novom Sadu, Univerzitet u Nišu), gde uglavnom nisu predavale teme po kojima su bile poznate unutar mreže ženskih studija. Te su teme realizovane u okviru alternativnog programa, odnosno u domenu alternativno-akadenskog obrazovanja, često kroz nevladine organizacije.

Ostaje pitanje na koji način je ovo alternativno znanje ulazilo u akademsko okruženje i u kojoj meri ga je podrivalo i dekonstruisalo. O tome možemo saznati kroz razgovore sa studentkinjama, koje su ovo znanje dalje prenosile i primenjivale u svojim aktivnostima.

Postoje mnogi načini na koje se alternativno znanje uključivalo u akademski okvir, a osnovni način bio je taj da su predavačice u okviru svojih predmeta i kurseva na svim nivoima visokog obrazovanja unosile ideje iz ženskih i rodnih studija, pre svega u humanističkim disciplinama. Ono što je nedostajalo jesu stalni sastanci predavačica u okviru alternativnog programa, na kojima bi razmenjivale iskustva i znanja i time dodatno osnaživale rad same mreže. Na ovom programu afirmisale su se opštepriputne teorijske teme, ali je takođe činjenica da su, uz opšte teme koje ženske studije

pokrivaju (npr. „Šta su ženske/rodne studije“), realizovane i teme koje su bile aktuelne u lokalnim zajednicama, kao što je otvaranje SOS telefona za žene žrtve nasilja. Činjenica je da su se ženske studije u svetu tokom vremena neprestano menjale i razvijale, istovremeno sa razvojem lokalnih programa.

Opšta literatura:

- Babić-Avdispahić, Jasminka i sar. (2013), *Ka transformativnom i odgovornom znanju: rodne studije u Bosni i Hercegovini*, Centar za interdisciplinarnu studije Univerziteta, Sarajevo: ISBN 978-9958-704-32-1.
- Ćeriman, Jelena (2010), Transkript intervjua sa profesorkom Svenkom Savić (neobjavljen tekst ovde priložen).
- Ćeriman, Jelena, Sanja Milutinović Bojanić i Gazela Pudar (2011), *Serbia at the Crossroads: Gender Inclusivness in Higher Education: Rea or Just Wishful Thinking*, Laura Grunberg (ur.), *From Gender Studies to Gender IN Studies or Gender-Inclusive Curriculum in Higher Education*, UNESCO-CEPES, Bucharest, 185-207.
- Dojčinović Nešić, Biljana i Dragana Popović (2002), *Centar za ženske studije: 1992-2002*. Centar za ženske studije, Beograd.
- Duhaček, Daša (2019), *Izazovi u praksama institucionalizacije i izvođenja ženskih studija*, Dragica Vujadinović i Zorana Antonijević, ur. (2019), *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju*. Akademska knjiga, Novi Sad.
- Grunberg, Lauera ed. (2011), *From Gender Studies to Gender in Studies: Case Studies on Gender-Inclusive Curriculum in Higher Education*, CEPUS, Bucharest.
- Iršević, Sandra (2014), „Ženske studije u Srbiji: od aktivizma do univerziteta“, odbranjen master rad, odsek Kultura globalnih medija FMK Singidunum, Beograd.
- Isakov, Mirjana i Gordana Stojaković (2000), *Novi Sad iz ženskog ugla*, turistička mapa, Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
- Jarić, Isidora, (2019), *Javni i skriveni kurikulumi rodni studija u Srbiji (1978-2018) i njihovo integrisanje u sistem visokoškolskog obrazovanja*, Dragica Vujadinović i Zorana Antonijević, ur. *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju*. Novi Sad: Akademska knjiga, Novi Sad, 235-250.
- Kiš Buterer, Marta (2007), Izložba *Ženski pokret u Vojvodini*, Muzej Vojvodine, Novi Sad, 8-20. mart 2007. Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.

- Konstantinović Vilić Slobodanka, Petrušić Nevena, Žunić Natalija (2007), *Ženske/rodne studije – integracija u nastavni plan i program osnovnih pravnih studija*, *Pravne studije roda*, Zbirka radova, Pravni fakultet u Nišu, Niš.
- Popović, Dragana i Daša Duhaček (2009), *Od ciriškog kruga do studija roda: rodna ravnopravnost i visoko obrazovanje*, *Godišnjak FPN*, 2009, III/3, 2009, 697–713.
- Savić, Svenka (1997), „Ženski pokret u Vojvodini“, *Feminističke sveske* 9-10, <https://www.womenngo.org.rs/fs-9-10>
- Svenka Savić, (1999), prikaz: Ženski pokret u Beogradu, *Dnevnik*, 17. mart 1999, str. 18.
- Savić, Svenka (2006), „Žene i obrazovanje: razvoj ženskih studija u Vojvodini“ Zorana Šijački ur. *Pet godina posle*, Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad, 37-50.
- Savić, Svenka; Šijački, Vesna i Krajnović Katarina (2014). *Deset godina Godišnjeg priznanja u oblasti ravnopravnosti polova (2003-2013): životne priče nagrađenih*, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova i Ženske studije i istraživanja.
- Savić, Svenka (2007), Udruženje građana Ženske studije i istraživanja: 1997-2007, Ženski pokret u Vojvodini, izložba povodom desetogodišnjeg rada Udruženja građana Ženske studije i istraživanja, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad, str. 4-5.
- Savić, Svenka i sar. (2008), *Životne priče žena „A šta ću ti ja jadna pričat“*, Novi Sad: Futura publikacije, Zavod za ravnopravnost polova i Ženske studije i istraživanja.
- Savić, Svenka (2014), *ACIMSI Centar za rodne studije UNS: deset godina posle*, Novi Sad: Futura publikacije.
- Sekulić, Nada ur. (2001), *Žene, religija, obrazovanje između duhovnosti i politike*, Umetničko-istraživačka stanica NANDI, Beograd.
- Sekulić, Nada (2012), *Osnivanje studija roda na Filozofskom fakultetu u Beogradu: razgovor sa prof. Anđelkom Milić*, *Sociološki pregled* (posebno izdanje), Beograd, str. 783-796.
- Vujadinović, Dragica i Zorana Antonijević ur. (2019), *Rodna ravnopravnost u visokom obrazovanju*. Novi Sad: Akademska knjiga, Novi Sad.

Literatura: Savić, Svenka

- Savić, Svenka (1997), „Ženski pokret u Vojvodini“, *Feminističke sveske*, Beograd, 9-10.
- Savić, Svenka (2006), Žene i obrazovanje: razvoj ženskih studija u Vojvodini“, Zorana Šijački ur. Savić, Svenka (2006), „Žene i obrazovanje: razvoj ženskih studija u Vojvodini“ Zorana Šijački ur. *Pet godina posle*, Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad, 37-50.
- Savić, Svenka (2007), „Udruženje građana Ženske studije i istraživanja: 1997-2007“, *Ženski pokret u Vojvodini*, izložba povodom desetogodišnjeg rada Udruženja građana Ženske studije i istraživanja, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad, str. 4-5.
- Savić, Svenka (2014), *ACIMSI Centar za rodne studije UNS: deset godina posle*, Novi Sad: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja.
- Savić, Svenka (2020), „Centar za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu doktorske studije.“ U: Lada Stevanović, Mladena Prelić, Miroslava Lukić Krstanić (ur.), *Naučnice u društvu*, Institut za etnološka istraživanja, SANU, Beograd, 191-209

II DEO

2. CENTAR ZA RODNE STUDIJE UNIVERZITETA U NOVOM SADU: doktorske studije⁴⁷

Centar za rodne studije osnovale smo na Univerzitetu u Novom Sadu (UNS) u okviru Asocijacije centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja (ACIMSI) u školskoj godini 2003/2004.

Cilj osnivanja bio je da se u okviru drugih interdisciplinarnih studija na UNS afirmišu i Rodne studije kao novi oblik znanja za pokretačku snagu u promeni društva, kao deo promene svesti o postojećem neravnopravnom položaju žena u odnosu na muškarce (ne samo u Srbiji).

Nakon skoro dve decenije postojanja kvantitativni podaci pokazuju da je na ovom programu prijavljeno i odbranjeno: 30 doktorskih, 28 master, 6 magistarskih i 2 specijalistička rada. Nastavu su izvodili više od pedeset različitih predavačica (i nekoliko predavača), a u komisijama za odbranu radova učestvovalo je preko dvesta akademskih poslenika sa različitih univerziteta i naučnih instituta (iz zemlje i sveta), koji/e su radove čitali/e, komentarisali/e, kritikovali/e i u isto vreme saznavali/e o Rodnim studijama kao interdisciplinarnom akademskom polju, u odnosu na druge naučne discipline. Na Centru su otuda obrazovani kadrovi koji su potom nastavili da predaju svoje znanje drugima i tako šire znanje o rodnosti u današnjim uslovima i iz istorijske perspektive.

47 Zahvaljujem učesnicama i učesnicima anketnog procesa, posebno Margareti Bašaragin i Uglješi Beliću na korisnim primedbama na prethodnu verziju ovog teksta; koordinatorkama, predavačicama i predavačima sa kojima sam saradivala; osoblju iz administracije Rektorata, posebno upravnicu Centralne biblioteke dr Mirjani Brković i upravnicu Biblioteke Filozofskog fakulteta UNS mr Nataši Belić. Takođe zahvaljujem recenzentkinjama na korisnim sugestijama na prethodnu verziju teksta.

U radu koristim ženski rod kao opšti za titule i zanimanja žena (budući da su na programu od ukupno tri upisana doktoranda, i dvojica dobila diplome doktora rodnih studija).

To je jedini program u Srbiji čije diplome se odnose na Rodne studije, a čije su polaznice iz različitih jugoslovenskih centara, pa se ovaj program može smatrati regionalnim.

Pregled istorijata osnivanja i razvoja Centra za rodne studije UNS u Novom Sadu pokazuje i teškoće sa kojima se susreće jedan novi interdisciplinarni program umešten u jedan relativno stabilan (teško promenljiv) već uigran akademski program.

Ključne reči: Centar za rodne studije UNS, neravnopravnost, nastavni program, promene.

2.1. Uvod

Centar za rodne studije (CRS) osnovan je na Univerzitetu u Novom Sadu (UNS) u okviru Asocijacije centara za interdisciplinarnu i multidisciplinarnu studiju i istraživanja (ACIMSI) u školskoj godini 2003/2004. Cilj osnivanja CRS na Univerzitetu u Novom Sadu bio je da se u okviru interdisciplinarnih i multidisciplinarnih studija – u to vreme još uvek samo specijalističkih i magistarskih postdiplomskih studija – afirmišu Rodne studije kao novi oblik već nagomilanog znanja u svetu i kod nas, doprinoseći promeni svesti o postojećem nedovoljno ravnopravnom položaju žena u odnosu na muškarce (ne samo u Srbiji). Program studija bio je interdisciplinarni, uz uvažavanje kontekstualnih okvira prostora u kojem se odvija – sa naglaskom na interkulturalnim temama karakterističnim za Vojvodinu.

2.2. Rezultati rada (na osnovu dokumentacije CRS)

Na kraju prve školske godine rada koordinatorka CRS Svenka Savić uputila je Predlog Senatu UNS da se pored magistarskih i specijalističkih otvore trogodišnje doktorske studije u okviru iste Asocijacije na Univerzitetu u Novom Sadu, sa obrazloženjem da

većina studentkinja želi da nastavi studije na doktorskom nivou.⁴⁸ Senat je 5. 7. 2004. godine odobrio predloženi plan i program obaveznih i izbornih kurseva i prva generacija upisuje se na trogodišnje doktorske studije u jesen školske 2004/2005. godine. U periodu od septembra 2004. do septembra 2008. godine funkcioniše ukupna struktura nove naučne interdiscipline u okviru postdiplomskog programa: specijalističke, magistarske i doktorske studije.

Akreditacija programa prema Bolonjskom procesu (zahvaljujući velikom zalaganju Vere Vasić) bila je obavljena tokom 2008. godine kada se objedinjuju jednogodišnje diplomске akademske studije (master) i trogodišnje doktorske. Akreditovani program predviđa odbranu završnog rada i sticanje diplome: master ili doktor nauka interdisciplinarne – rodne studije.

Trebalo je obezbediti uslove za dobar studijski rad, kako to inače postoji i za druge naučne discipline koje su ustanovljene ranijih godina, i istovremeno prevazilaziti ove izazove.

2.2.1. Centar za rodne studije iz perspektive organizacije

Budući da smo uspostavljale sasvim nov program na UNS, bilo je potrebno 'umestiti' ga u ukupnu, već zadanu akademsku strukturu. Nažalost, Centar nije imao svoj **stalni prostor**, niti **stalno zaposlen** predavački kadar (angažovani su uz honorar), nije funkcionisao kao samostalno pravno lice, nego kao deo ukupne rektorske administracije.

Postojao je Savet u okviru kojeg je koordinatorka (birana na određeno vreme) organizovala rad Centra.⁴⁹

48 U tom dopisu stoji sledeće: „Postdiplomске (specijalističke i magistarske) studije počele su na Univerzitetu u Novom Sadu otvaranjem Centra za rodne studije. Prve diplome su planirane za kraj školske 2004/2005. godine. Studentkinje koje su završile jednogodišnje specijalističke studije imaju želju da nastave naučno usavršavanje. Zato je Programsko veće uputilo predlog za uvođenje trogodišnjeg programa doktorskih studija. Na sednici Saveta Centra za rodne studije (juna 2004) zadužuje se prof. dr Svenka Savić da pokrene inicijativu pred Nastavno-naučnim većem UNS za otvaranje doktorskih studija na školskoj 2004/2005. godini (predviđeno usvojenim planom i programom postdiplomskih studija na ASIMCI programu jula 2003. godine). Uz predlog se dostavlja i izveštaj o radu postdiplomskih (specijalističkih i magistarskih) studija Centra za rodne studije UNS u tekućoj godini. U 2008. godini sledi akreditacija programa (koju je uradila Vera Vasić). Dokumentacija za akreditaciju diplomskih akademskih studija – master Rodne studije dostavljena je Komisiji za akreditaciju i proveru kvaliteta 30.9.2009. godine, a dokumentacija za akreditaciju doktorskih akademskih studija Rodne studije dostavljena je Komisiji za akreditaciju i proveru kvaliteta 7.10.2010. godine. Pozitivan odgovor dobijen je 2012. godine“ (Subotički Miletić 2016).

49 Funkciju koordinatorki su obavljale Svenka Savić, potom Slobodanka Markov (1945-2021) i Vera Vasić, Vladislava Gordić Petković.

2.2.1.1. Prostor za izvođenje nastave u prvim godinama sve do useljenja u novu zgradu UNS, bio je u prostorima nekoliko raznih fakulteta (najčešće Filozofskog ili Prirodno-matematičkog), zahvaljujući tome što su predavačice koje su inače radile na tim fakultetima, mogle, shodno svojim ingerencijama, da obezbede besplatno korišćenje prostora fakulteta, uz dozvolu prema odluci dekanske garniture).

2.2.1.2. Nastavu su izvodile profesorke i profesori za obavezne i izborne kurseve sa raznih fakulteta UNS (najviše sa Filozofskog fakulteta). Izostanak jednog stalnog tima nastavnog osoblja ima svoje dobre i loše strane (generalno, pokazalo se kao slabija tačka u ukupnoj organizaciji programa od samog početka). U toku školske 2015/2016. godine dekanka Filozofskog fakulteta primenila je (a i drugi fakulteti na UNS) novu meru u angažovanju nastavnog osoblja prema kojoj nastavnici obavljaju nastavu na svom matičnom fakultetu s punim brojem časova, a ako taj broj nije dovoljan, mogu raditi i van Fakulteta (prema odluci tela tog Fakulteta). U trenutku kada je odluka postala delatna, predavačice uglavnom nisu odabrale rad na CRS nego na drugim fakultetima na kojima su odranije saradivale. U tom razvojnom periodu uspona celog programa na Univerzitetu, u polovini školske godine smo ostale bez šest predavačica. Program se morao nastaviti uz pomoć predavačica iz regiona i iz inostranstva, što se pokazalo kao dobra strana programa jer su studentkinje imale prilike da se upoznaju sa situacijom u drugim delovima regiona i sveta kada je u pitanju rodna ravnopravnost i literatura o njoj u akademskoj sredini.⁵⁰

50 Činjenica je da nije bilo udžbeničke literature za Rodne studije na srpskom jeziku u vreme kada je nastava počinjala, ali su predavačice na ovom programu nadomestile tu potrebu, na osnovu plana i programa studija, svog ličnog iskustva u nastavi i onoga što su bile novine na svetskoj sceni. U 2011. godini predavačice Ivane Milojević i Slobodanke Markov uredile su *Uvod u rodne studije*, štampan na Univerzitetu u Novom Sadu u ACIMSI Centru za rodne studije, a deceniju kasnije, kada je program na UNS već utihnuo, Daša Duhaček štampa 2014. Studije roda: od deklaracije o pravima žene i građanke do drugog pola. Ukupno je 30 različitih autorki tekstova podeljenih u tri osnovna dela: 1. Feministički talasi i orijentacije; 2. Feminizmi: pregled pojedinačnih orijentacija; 3. Aktuelne rodne teme i teorijske primene u kojem su objedinjene teme iz Plana i programa Rodnih studija na UNS. Predavačica u programu, Daša Duhaček, koncipira udžbenik za kurs koji predaje već duže vreme (Teorije rodnosti), s osvrtnom na istorijat feminističkih ideja, događaja i ličnosti u okviru studija roda – od Deklaracije o pravima žena i građanki do Drugog pola (2014), u periodu kada Centar za rodne studije na Univerzitetu u Novom Sadu upisuje poslednju generaciju doktorskih studija i do danas nije reakreditovao ceo program. U ovom udžbeniku autorka daje podatke za predmodernu doba iz grčke filozofije i iz srednjeg veka, shodno disciplini iz koje dolazi – filozofije. Od feminističkih teorija detaljnije obrađuje teorije liberalnog feminizma 18. i 19. veka (Olimp de Gruž, Meri Vulstonkraft, Herijet Tejlor Mil i Džon Stjuart Mil), zatim marksističke i socijalističke feminističke teorije (19. i 20. veka.) (posebno anarhizam Eme Goldman Aleksandre Kolontaj i Simon de Bovoar).

Oba udžbenika, pored dobre metodološke koncepcije, sadrže i indeks pojmova na osnovu kojeg se mogu nadalje praviti spiskovi ponuđenih termina za razgovor o otvorenim terminološkim pitanjima danas u ovoj interdisciplini kod nas.

2.2.1.3. Terminologija. Deo nastavnog procesa je i ovladavanje terminologijom specifičnom za interdisciplinarnu rodnu studiju. U oba udžbenika predložena je terminologija koja je jednim dobrim delom i zaživela u akademskoj zajednici, a dobar deo takve nove terminologije trebalo bi usaglasiti i sa onima koji se posebno bave pitanjima terminologija i ustanoviti u kojim sve slučajevima već postoje rešenja koja bi valjalo standardizirati, a u kojim slučajevima postoji mogućnost inovacija. Uzmimo i sam naziv predmeta studije roda ili rodne studije, rodne/ženske studije ili rodne i ženske studije itd. Predavački tim, zajedno sa polaznicama je uočio ovu potrebu, pa su u 2011. formirale 'pomogalo' u ovoj temi. Jelena Milinović i Svenka Savić (2011) objavile su *Misterije rodne ravnopravnosti i još ponešto*, u kojoj objašnjavaju aktuelnu problematiku roda u širem političkom i akcionom kontekstu u regionu.⁵¹

2.2.1.4. Finansiranje programa je bilo iz školarina upisanih studentkinja, a broj upisanih je bio ograničen na svega jednu deseticu. To znači da je slaba finansijska osnova bila jedan od glavnih uzroka nemogućnosti širenja broja predavačica iz drugih regiona, i inostranstva.⁵²

2.2.1.5. Osnovni postulati feminističkih radionica (p)ostaju osnovni oblik izvođenja nastave i u ovom slučaju, kao novina u načinu organizovanja u univerzitetnoj nastavi. To je zapravo samo bio produžetak onoga što smo godinama primenjivale u edukativnom radu u alternativnom programu u Udruženju „Ženske studije i istraživanja“, gde je većina predavačica već predavala. Taj kontinuitet od ženskih ka rod-nim studijama u načinu predavanja znanja studentkinjama, važan je i delotvoran u nastojanju da se što više utisne u program rodni studija ono što je već bilo postojeće iskustvo u drugim vanakademske programima.

2.2.1.6. Ustanovljena je interna evidencija (pored one u administraciji Univerziteta) o obavezama svake pojedinačne studentkinje, u obliku tabele postignuća, u koju su zabeleženi zadaci i ostvarenja za svaku školsku godinu, za svaki semestar i za svaki kurs, svake pojedinačne studentkinje i sve njihove ispunjene (predispitne) obaveze tokom tri godine studija, uz upisan podatak kako su te obaveze kasnije zaživele u javnosti (u nekom objavljenom tekstu, ili u završenom radu studentkinja). U osnovi je zamisao bila da obavezni seminarski radovi budu delovi završnog (diplomskog) rada. (Primer jedne od tabela M. Bašaragin, nalazi se u prilogu)

51 Jelena Milinović je stekla titulu doktora Rodnih studija na UNS, odbranivši doktorski rad pod nazivom *Žene u svetu liderstva – karakteristike i perspektive u Bosni i Hercegovini* pod mentorskim vođenjem Slobodanke Markov 2015.

52 Rekonstrukcija ženski fond, koji su osnovale dve ženske nevladine organizacije (Udruženje „Ženske studije i istraživanja“, Žene u Crnom“) i Fond za otvoreno društvo, redovno je finansirao nekoliko upisanih studentkinja uplatom školarine, ili za odbranu doktorskeg rada. Ta vrsta finansijske potpore bila je presudna za okončanje studija većine studentkinja.

2.2.1.7. Negovanje kontinuiteta i povezivanje profesorki iz regiona i inostranstva sa upisanim polaznicama programa, jedna je od važnih komponenti ostvarivanja programa. U okviru te koncepcije, program WUS Austria Brain Gain Program (Right to Education) je u početku kontinuirano finansirao boravak stranih (ali i domaćih) profesorki koje danas ostvaruju svoju profesionalnu delatnost u inostranstvu – među njima i „naših“, koje su tamo izgradile uspešne karijere. Ideja je bila da se uspostavi saradnja sa profesorkama koje su i u inostranstvu angažovane na rodним temama, kako bi nam prenosile znanja i iskustva stečena „tamo“ u našu sredinu, „ovde“ (npr. Vesna Dragojlov, Ivana Milojević, Ana Dević⁵³). Koordinatorica program je koristila svaku već postojeću mogućnost, da i ovaj program na Univerzitetu u Novom Sadu (p)ostane redovni tok akademske razmene.

2.2.1.8. Udruživanjem tri nevladine organizacije i aktivističkom snagom njihovih akterki (Žene u crnom iz Beograda: Staša Zajević; Udruženje „Ženske studije i istraživanja“ iz Novog Sada: Svenka Savić; Fond za otvoreno društvo; Slavica Stojanović), osnovale smo gotovo istovremeno sa početkom rada Saveta rodних studija (SRS) (2004) agenciju Rekonstrukcija ženski fond (RŽF), koja je u program rada uključila stipendije za studentkinje upisane na rodним studija, na UNS i UB.

Ova finansijska pomoć studentkinjama je na ime uplate školarine i/ili odbrane doktorskih, master i magistarskih radova studentkinja stizala direktno u administraciju Univerziteta. Tačnije, ta ženska agencija pomagala je državnu instituciju (univerzitet) da bi studentkinjama omogućila sticanje visokoškolske diplome iz nove naučne interdiscipline koja obezbeđuje najviše znanje iz oblasti roda (ukupni podaci su dati u Tabeli 1, pod oznakom +). Ovakva mogućnost za napredovanje jedne akademske grane i stvaranje akademske rodne zajednice bila je neophodna u uslovima u kojima same državne institucije nisu pokazivale dovoljno interesovanja (i razumevanja) za posebnost širenja znanja i istraživanja rodne (ne)jednakosti kao važnog društvenog fenomena i u akademskom programu.

Činjenica je, nažalost, da u okviru sistematizacije radnih mesta u institucijama izostaje jasno iskazana potreba za osobama sa diplomom rodnih studija. Da je situacija drugačija, motivacija za upis na ovaj program bila bi znatno veća. Unutar postojećeg spiska različitih naučnih struka trebalo je uvrstiti i rodne studije. Tačnije, na svakoj stepenici ulaska u akademski sistem bilo je neophodno da same akterke programa (Savet za rodne studije) krče put novoj disciplini. Ovoga puta kao važna potpora ja-

53 Takođe smo od početka razmenjivale iskustva sa već iskusnim programima i predavačicama u jugoslovenskom regionu, na primer sa Evom Bahovec, kasnije Milicom Antić Gaber iz Ljubljane (tada već samostalna država u Sloveniji), preko međuuniverzitetskih sporazuma o saradnji, koju je CRS inicirao, a potpisan između dvaju univerziteta – u Novom Sadu i u Ljubljani.

vija se saradnja sa Udruženjem „Ženske studije i istraživanja“, u kojem je već prikupljeno dovoljno različitih iskustava o načinima na koje je potrebno menjati postojeću praksu u pogledu znanja o rodu i polu.

2.2.1.9. Izostanak mogućnosti finansiranih istraživačkih projekata Ministarstva

Jedna je od slabosti ovog programa. ACIMSI Centar za rodne studije nije imao mogućnost prijavljivanja naučnih projekata kod Ministarstva za nauku na kojem bi sarađivale polaznice doktorskih studija i na taj način ulazile u feminističku naučnu metodologiju kroz istraživački rad i mentorsku podršku profesorki.

Da bi prevazišle postojeću situaciju u kojoj nije bilo moguće formalno organizovati istraživački projekat, koordinatorka CRS je istraživački rad sa studentkinjama organizovala u okviru studentskog projekta *Rodno osetljiv jezik*. Studentkinje su istražile koliko se i kako upotrebljava rodno osetljiv jezik na sajtovima raznih fakulteta Univerziteta u Novom Sadu (detaljnije u Bašaragin i dr, 2016).⁵⁴ U Udruženju „Ženske studije i istraživanja“ koje je iniciralo stvaranje CRS na Univerzitetu, u 2000. godini studentkinje sarađuju u okviru dva projekta: *Životne priče žena* i na projektu *Znamenite žene Novog Sada*. Znanje dobijeno na ovim projektima, ponele su u svoje matične gradove gde je tokom sledeće dekade nastao čitav niz brošura sa novim podacima o znamenitim ženama (Bašaragin 2020, 2021a, 2021b, 2025).

2.2.1.10. Udruženje ŽSI je štampalo **turističku mapu Novi Sad iz ženskog ugla** (zanimljive plakate na kojima su podaci o različitim grupama znamenitih žena sa jugoslovenskog prostora: partizanke, dobrotvorke, umetnice) kako bi pripremili edukativni materijal o prošlosti i sećanju a žene u našem regionu. Ta literatura je istovremeno dostupna i široj javnosti, pa je otvorena mogućnost studentkinjama da sa javnošću razmenjuje iskustva i ideje o onome što se dogodilo u bliskoj prošlosti (naročito u periodu nakon drugog svetskog rata).

⁵⁴ Cilj ovog timskog rada bio je da studentkinje ustanove da li se prilikom imenovanja titula i zanimanja na ovim sajtovima, koristi ROJ. Rezultati su pokazali da su: 1. za naučna zvanja korišćene (najčešće) skraćenice za titule žena (dr, prof. dr, van. prof. i dr.) u kojima se ne vidi pol; 2. osobe zadužene za održavanje i kreiranje internet sajtova svih fakulteta UNS nisu posebno edukovane za važnost ROJ, nego su prepuštene u imenovanju titula i zvanja nastavnog i nenastavnog osoblja sopstvenoj intuiciji, ili ustaljenoj praksi na datoj instituciji – samo upotrebu muškog oblika; 3. ali zanimanja koja su pozicionirana niže u hijerarhiji moći fakulteta ne podležu istom „pravilu“ (čistačica, spremačica, kafe kuvarica i radnice za održavanje čistoće), posebno zanimanje „kurir/čistačica“ (na sajtu Građevinskog fakulteta, Subotica). U ovom timskom radu primer pozitivne prakse pronašle su na sajtu Medijskih studija na Filozofskom fakultetu UNS koji dosledno koristi ROJ (vanredna profesorka, šefica Katedre, asistentkinja, stručna saradnica, bibliotekarka), kao i na sajtu Katedre za romanistiku (lektorka za španski jezik) i studentskog Parlamenta (predsednica Parlamenta, potpredsednica Parlamenta).

U 2016. godini je, u okviru Turističke organizacije Novog Sada uspostavljena turistička tura kroz grad (pod istim nazivom) i štampana nova brošura koju je osmislila Gordana Stojaković, jedna među prvim diplomiranim doktorantkinjama Rodnih studija na UNS. Insistiranje na povezivanju Rodnih studija sa istorijom žena u gradu Novom Sadu, ali i u regionu, deo je ukupne programske politike na CRS i nekih nevladinih organizacija u gradovima. Nadalje, cilj nastave je bio da podeljeno znanje studentkinjama postane ne samo vidljivo nego i delatno u okruženju. Tako je turističko znanje o zaslužnim ženama postalo opšte znanje građanki i građana, i turista koji obilaze grad. Mnogo više, postalo je model kako da i drugi gradovi slične alate pripreme i u svojim sredinama – Niš, Valjevo, Kraljevo, Subotica, Novi Pazar, Užice....

2.2.1.11. Da bi studentkinje imale mogućnost sticanja praktičnog istraživačkog iskustva, koordinatorka je organizovala kratkoročne istraživačke projekte sa određenom grupom studentkinja (na primer, istraživanje rodno osetljivog jezika na internet stranicama fakulteta UNS (up. fusnotu br. 51) ili medijsko obeležavanje 8. marta u 2017. godini).

2.2.1.12. Javna predavanja za širu, ne samo akademsku, publiku, organizovale smo i držale ih na nedeljnom nivou, na kojima su svoje znanje pokazale domaće predavačice i one iz inostranstva (uglavnom u prostoru Filozofskog fakulteta), a redovno smo i detaljno objavljivale takve vesti o našem radu i na sajtu UNS, što je značajno proširilo i interesovanje za naše aktivnosti u akademskoj zajednici. Dolaskom novog rektora, i reorganizovanjem sajta UNS, ovakve vesti su se izgubile. Još jedan podatak da jednom ustanovljena praksa oglašavanja o rodnim temama nije garancija da je to i stalno uspostavljena praksa. Sve vreme smo u prilici da se zalažemo da osvojeno opstane i da nove mogućnosti nastanu.

2.2.1.13. Literatura za ostvarivanje kurseva značajan je element edukativnog programa. Prema Planu i programu doktorskih studija nije postojala posebna biblioteka na jednom mestu u okviru fakulteta ili UNS. Zato je Udruženje „Ženske studije i istraživanja“ stavilo na raspolaganje sopstvenu biblioteku, koja je zatim kao legat od 2009. godine prešla u vlasništvo Centralne biblioteke UNS.

Profesorke i dalje volonterski dopunjuju biblioteku, budući da ne postoje posebna budžetska sredstva za nabavku novih knjiga namenjenih Centru za rodne studije (koja sada sadrži više od 2.500 knjiga, brošura i drugog edukativnog materijala).

2.2.1.14. Međunarodne konferencije posvećene rodnim studijama u svetu i regionu bile su neophodan širi akademski kontekst za rad na CRS. Prvu konferenciju organizovale smo i održale na početku pripreme za otvaranje programa (februara 2003, uz finansijsku pomoć Fonda za otvoreno društvo i posebnog zalaganja Sonje Liht da ovaj program uđe u akademsku zajednicu). Druga je posvećena službenoj

upotrebi rodno osetljivog jezika (godine 2006, uz finansijsku podršku Fondacije Friedrich Ebert), a na trećoj konferenciji, pod nazivom Budućnost rodnih studija na državnim univerzitetima (2013), organizovane uz saradnju Zavoda za ravnopravnost polova Vojvodine, akademskoj i široj javnosti su se predstavile studentkinje sa temama svojih doktorskih radova (koji su u toku ili već odbranjeni) s namerom da se javnost obavesti o tome šta da očekuje od programa koji je u toku.

Tada smo javno govorile i o teškoćama, uprkos kojima se program ipak realizovao. Konferencije smo organizovale zahvaljujući sopstvenom entuzijazmu i uverenju da moramo neprestano dokazivati široj akademskoj javnosti kvalitet sopstvenog rada, ali i ukazivati na značaj novog akademskog programa i smisao njegovog osnivanja na Univerzitetu u Novom Sadu. Ideja je bila da taj program, s jedne strane, preraste u opšti program na različitim fakultetima, a s druge, u regionalni program.

Kriteriji prepoznavanja, vrednovanja i procenjivanja proizvedenog znanja nisu bili na našoj strani. Omalovažavanje i slaba procena pre su bili realnost nego sporadični slučajevi.

2.2.1.15. Štampanje odbranih teza uspešno je realizovano svake godine, u saradnji sa Pokrajinskim zavodom za ravnopravnost polova, koji je pokrenuo ediciju pod nazivom „Roza Luksemburg“. Omogućavanje objavljivanja odbranih disertacija pokazalo se kao dobar način da se ove knjige nađu u različitim bibliotekama širom zemlje (Gordana Stojaković, Mirjana Dokmanović, Slavica Denić, Smiljana Milinkov, Jelena Stefanović, Dragana Pejović, Kristina Jorgić Stepanović, Nataša Kostadinović, Valentina Đekić). Tako su štampane doktorske teze danas deo ukupne literature na raznim kursovima, ne samo na Rodnim studijama.⁵⁵

2.2.1.16. Mogućnost studijskog usavršavanja u inostranstvu postoji, ali studentkinje tu mogućnost nisu redovno koristile na doktorskim studijama: jedna studentkinja, Margareta Bašaragin, provodi školsku 2015/2016. godinu kao stipendistkinja Evropske komisije u okviru projekta Erasmus Mundus Sigma Agile (Erasmus Mundus Action 2 – SIGMA Agile) u Centru za transdisciplinarnu rodnu studiju (Zentrum für transdisziplinäre Geschlechterstudien) na Humboldtovom univerzitetu u Berlinu (Humboldt Universität zu Berlin) u Nemačkoj, pod mentorstvom profesorke dr Lan Hornšajt (Lann Hornscheidt). Druga, Zorana Antonijević, koristila je stipendiju na Katedri za rodnu studiju i sociologiju Univerziteta Oebro (University Oebro) u Švedskoj (januar – jun 2016) uz mentorsku pomoć prof. dr Lisi Husu (Liisi Husu) i prof. dr Jef Hern (Jeff Hearn). Treća – Dijana Subotički, koristila je istraživačku stipendiju Eku-

⁵⁵ Na sajtu Zavoda za ravnopravnost polova je potpun spisak izdanja <https://ravnopravnost.org.rs/>.

menške inicijative žena (Omiš, Hrvatska), a četvrta, Karolina Kabok Lendak, primala je trogodišnju stipendiju vlade Mađarske Collegium Talentum (2013–2016).

2.2.1.17. Saradnja sa mehanizmima za rodnu ravnopravnost teče od 2004. godine, kada je Vlada APV uspostavila nekoliko mehanizama za rodnu ravnopravnost u kojima su učestvovala i predavačice angažovane i na Rodnim studijama, prenošeći profesionalno znanje u praksu. U telu Vlade APV (tačnije Sekretarijata za rad, zapošljavanje i rodnu ravnopravnost) formiran je Savet u kojem najpre aktivno učestvuju Marijana Pajvančić i Svenka Savić, a potom i druge predavačice – Dubravka Valić Nedeljković i rektorka Radmila Marinković Nedučin (2 mandata), kao i članice rukovodstva Udruženja „Ženske studije i istraživanja“ (Ana Bu). Na taj način one su doprinosile povezanim akcijama akademske i neakademske i političke sfere preko konkretnih praksi (jedna od tih je i Međunarodna konferencija o rodno osetljivom jeziku na UNS, održana u vreme rektorskog mandata Radmile Marinković Nedučin). **Ovo telo postoji i danas, ali u njemu nema profesorki sa Rodnih studija.**

2.2.1.18. Godišnje priznanje i nagrade. Jedna od novina u tom Sekretarijatu je i konstituisanje *Nagrade Vlade APV* za doprinos razvoju ravnopravnosti polova i emancipacije žena (detaljnije u knjizi *Deset godina Godišnjeg priznanja*, Savić i sar. 2014). Godišnje priznanje su dobile predavačice sa Rodnih studija u periodu 2003–2013, ali je u 2018. ovo priznanje preformulisano, što se vidi i po nazivu nagrade – *Milica Tomić*.

2.2.1.19. Najveći doprinos. Svakako je najveći doprinos bio izrada predloga Zakona o rodnoj ravnopravnosti (koji je potekao od dobre saradnje Marijane Pajvančić i Jelice Rajačić Čapaković). Zakon je dugo čekao na usvajanje u republičkom Parlamentu, da bi konačno bio usvojen. Prvi zakon donet je 2009. godine, da bi nov i moderniji bio donet u maju 2021. godine⁵⁶.

2.2.1.20. Saradnja sa medijima je od samog početka bila dobra (danas posedujemo skoro potpunu dokumentaciju tekstova o vidljivosti u medijima, zatim video-zapisima na YouTube kanalu, delimično i zahvaljujući agilnosti sekretarke Jelice Rajačić Čapaković (v. detaljnije u tekstu Miloša Pankova 2019, 46–60).⁵⁷

2.2.1.21. Saradnja sa drugima u Srbiji i u regionu je kontinuirana: sa Ženskim studijama i master programom Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu (od osnivanja programa do danas sa Dašom Duhaček – jednom od profesorki u Programu), sa Filozofskim fakultetom u Ljubljani (sa Evom Bahovec i Milicom Antić Ga-

56 Zakon o rodnoj ravnopravnosti Republike Srbije, usvojen 20. maja 2021. godine i objavljen u Službenom glasniku RS, broj 52/2021.

57 Činjenica je da su neki pisani mediji u kojima su bili tekstovi o studijama, danas ugašeni.

ber, takođe profesorki u Programu), sa Interdisciplinarnim postdiplomskim programom Ženske studije i Religijske studije u Sarajevu (sa Zilkom Spahić-Šiljak – jednom od prvih doktorantkinja na ACIMSI Rodnim studijama), zatim sa Centralnoevropskim univerzitetom (CEU) u Budimpešti (sa Andreom Peto i drugim predavačicama na CEU).⁵⁸

2.2.1.22. Povezivanje akademskog i aktivističkog delovanja jedan je od zadataka programa. Aktivizmu se uči, kao i svakoj drugoj aktivnosti u društvu, pa je koordinatorica insistirala na povezivanju akademskog programa sa onim što rade pojedina ženska udruženja i udruženja građana, pre svega izrazite pojedinke u regionu kako bi otvorila vidike studentkinjama šta je sve moguće činiti stečenim znanjem na programu (tako je Staša Zajović iz Žena u crnom predstavila njihov projekat o ženskom sudu, zatim Lepa Mladenović sopstveno viđenje promene stava javnosti u odnosu na istopolne bračne veze, Nada Ler Sofronić iz Sarajeva o Konferenciji „Drugar/ca“, u kojoj je sedamdesetih godina učestvovala, a sada kao redovna profesorka predaje iz oblasti istorije feminizma kod nas). Akademizam i aktivizam jesu dve strane istog procesa u programu Rodnih studija.

2.2.1.23. Osnivanjem udruženja Alumnistkinje rodni studija stvorena je još jedna sistemska mogućnost za okupljanje diplomiranih studentkinja, po ustaljenoj praksi drugih naučnih disciplina na UNS. Prva generacija diplomiranih je dovršila akademsko uobličavanje nove naučne discipline (2012), pa s ciljem da stečeno i akumulirano znanje pojedinki na visokoškolskom programu, postane aktivistički delatno u široj zajednici kao timski program usmeren širenju u društvu (nažalost, nakon uspešno ofomljenog perioda, Alumnistkinje rodni studija zamiru u aktivnostima).

2.3. Kako meriti učinak nove naučne interdiscipline?

Kriteriji mogu biti prepoznavanje, vrednovanje, procenjivanje proizvedenog znanja, ali i nužni kvantitativni podaci onoga što je ovom visokoškolskom programu bilo potrebno da se uspostavi i onome šta je on doneo akademskoj zajednici, ali i u široj javnosti (u kratkoj akademskoj prisutnosti).

⁵⁸ Andrea Peto je napisala predgovor u knjizi *Životne priče Mađarica* (Savić, Svenka, Veronika Mitro (ur.) 2006. *Vajdasági Magyar nők élettörténetei*. Novi Sad: Futura publikacije i Udruženje „Ženske studije i istraživanja“).

2.3.1. Kvantitativni podaci

Podaci pokazuju da su na ovom programu učestvovala **studentkinje** koje u akademsku zajednicu ulaze, zajedno sa onima koje u njoj već rade, u okviru različitih disciplina, na različitim fakultetima. To je bilo polje u kojem su se susretale predavačice iz generacija i raznih akademskih tradicija; tačnije interdisciplinarnost se ostvarivala u diskusijama, raspravama, predloženoj literaturi za čitanje, a pre svega u načinu na koji se oblikuje naučni tekst.

Više puta je naglašavano da je naučni tekst s jedne strane kulturno uslovljen (Savić 2014), a sa druge strane je uslovljen naučnom disciplinom kojoj pripada autor/ka, te da rodne studije treba da izgrade svoju, prepoznatljivu strukturu teksta, zatim naučnu terminologiju, način pisanja naučnog teksta i, svakako, sopstvene publikacije (zbornike radova, časopise, monografije).

U okviru Metodologije obavezno je znanje o rodno osetljivom jeziku u službenoj upotrebi i u okviru te teme i o akademskom rodno osetljivom diskursu, pisanom i govorenom, koji bi mogao biti zajednički za sve radove sa rodni studija. Sam program je omogućavao interdisciplinarnost, kojoj su se svi/e podjednako učili/e, budući da na studijama pojedinačnih fakulteta ovom pristupu nije posvećena dužna pažnja, ove teme su bile centralne u metodologiji naučnog rada.

Zato su kvantitativni podaci samo jedan deo ostvarenog učinka, dok je njihovo delovanje u široj javnosti za sada manje poznato. Ipak ih ovde navodimo.

U toku rada CRS-a ukupno je odbranjeno 60 akademskih radova: 2 specijalistička; 6 magistarskih; 28 master; 30 doktorskih, (podaci u Tabeli 1 u Dodatku).

Nadalje, u svakom semestru su tri obavezna i tri izborna kursa, uz obavezu pisanja seminarskog rada kao prvog naučnog pokušaja (uz pomoć mentorki). Svaka studentkinja i student imali su u proseku 18 takvih tekstova tokom trogodišnjih studija, za koje smo se starale da prerastu u objavljene tekstove. Za 25 studentkinja ukupno je objavljeno preko 300 tekstova. Imamo samo delimične podatke o objavljenim tekstovima, budući da su objavljeni po raznim časopisima i publikacijama (u zemlji i svetu), ili su saopšteni na skupovima, nekada i bez naznake da su deo, ili u celini, seminarski radovi vođeni pod mentorstvom na nekom od kurseva. Nedostaje nam akademska navika obeležavanja takvih podataka u samom objavljenom tekstu (što jeste obaveza u akademskoj zajednici).

U nastavi je učestvovalo 40 predavačica (i nekoliko predavača), a u komisijama za odbranu radova preko 200 profesorki i profesora ne samo sa UNS (u proseku po tri osobe, neke i po više puta). To je broj koji govori da je kroz Rodne studije oformljena značajna grupa rodno senzibilisanih mentorki i studentkinja, danas raspoređe-

nih na raznim pozicijama u društvu izvan Rodnih studija. U nastavi su radove čitale, komentarisale, kritikovale i u isto vreme saznavali/e o rodnim studijama, o raznim karakteristikama roda u odnosu na druge naučne (najčešće mono) discipline iz kojih dolaze. Tako su kroz taj proces tokom 15 godina postojanja programa, gradili/e novu akademsku elitu i prolazili/e kroz individualnu promenu.

Imamo delimične kvalitativne podatke o tome kako diplomirane doktorantkinje svoje znanje primenjuju u svojim sredinama. Neke su na profesionalnim i društvenim pozicijama u kojima se to znanje podrazumeva, nekima je ono sada samo hobi dok su zaposlene na drugim poslovima, a neke se u kontinuitetu bave rodним pitanjima i kao deo svakodnevnog posla, ali i kao deo svakodnevnog aktivizma u udruženjima u kojima rade ili koja su osnovalе.

2.4. Rezultati rada iz ugla diplomiranih studentkinja i studenata

Slede odgovori na 10 pitanja polovine od 13 anketiranih studentkinja i studenata (osnovni podaci diplomiranih studentkinja su u Dodatku 1, Tabela 1). Osnovne rezultate dajemo prema redosledu postavljenih pitanja.

- 1** Objavljeni odbranjeni radovi: većina autorki su objavile odbranjenu doktorsku tezu u celini kao monografiju ili u pojedinačnim radovima i to na jezicima regiona, ili na stranom (engleskom) jeziku. Objavljivanje je uglavnom omogućio Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova (dostupne za preuzimanje na njihovom sajtu⁵⁹ u elektronskoj formi).
- 2** Promocije objavljenih teza deo su ukupne vidljivosti u javnosti i organizovane su u odgovarajućim institucijama.
- 3** Prikazi objavljenih knjiga objavljeni su u relevantnim časopisima.
- 4** Stečeno znanje se deli tako što većina koristi znanje i podatke iz teze u istraživačkom i/ili pedagoškom radu (naročito u alternativnim formama, kao što su seminari, kursevi i dr.).
- 5** U akademskoj nastavi iz rodних studija, nažalost, mali broj učestvuje u organizovanju i sprovođenju nastave, ali bi sve želele da iz oblasti rodne problematike podele svoje znanje.

59 <https://ravnopravnost.org.rs/izdavacka-delatnost/>

- 6** U naučna istraživanja su uključene, bilo da nastavljaju svoje projekte u okviru nevladinih organizacija, ili u okviru institucija, ali su oni uglavnom kratkoročni.
- 7** Većina onih koje su stekle doktorat, ne održavaju kontakte sa Centrom nakon sticanja diplome (očekivan podatak).
- 8** Većina nema podršku Centra za dalji rad u istraživanjima i podršku ne očekuje.
- 9** Većina nije učlanjena u alternativne, ženske organizacije (sem onih koje su već bile članice pre upisa na studije).
- 10** Na pitanje: Da li vas nešto onemogućava da bolje i uspješnije promovirate vaše ideje iz rodne problematike? – odgovori studentkinja potvrđuju nezainteresovanost akademske i naučne zajednice za rodna pitanja i prisustvo obilja stereotipa i predrasuda u vezi sa tom temom. Taj podatak dovode u vezi sa nemogućnošću zaposlenja na univerzitetskom nivou i nemogućnošću da stečeno znanje dalje šire mladima, čak ni u institucijama u kojima je takvo znanje potrebno (na primer, u telima za rodnu ravnopravnost, za koje je potrebna i politička podobnost).
- 11** Na pitanje o daljim planovima u domenu problematike rodni studija (istraživački, pedagoški) većina odgovara pozitivno, na postdoktorskom programu negde u inostranstvu, bilo da nastavljaju svoje započete teme, bilo da se priključuju novim, u zemlji ili u inostranstvu.
- 12** Iznenađuje podatak da velika većina nisu članice svog strukovnog Udruženja alumnistkinja rodni studija, a kao razlog navode da ih niko nije pozvao na članstvo.⁶⁰

⁶⁰ Udruženje je osnovano 15. 11. 2012. godine sa sedištem u Novom Sadu, radi ostvarivanja ciljeva u oblasti promocije i zaštite ženskih ljudskih prava i edukacije u oblasti rodni studija. Ciljevi udruženja su: praćenje i objavljivanje publikacija u oblasti rodni studija, naučno i stručno istraživanje u oblasti rodni studija, edukacija u oblasti rodni studija, razvijanje svesti o sadržini rodni studija, promocija studenata, mastera, magistara i doktora nauka iz interdisciplinarne oblasti rodni studija, podrška i jačanje kapaciteta univerzitetskih centara za rodne studije, udruženja građana koja se bave ženskim ljudskim pravima i institucionalnih mehanizama za ravnopravnost polova. Studentkinje osnivačice bile su aktivne i u Udruženju Ženske studije i istraživanja (osnovano u aprilu 1997. godine), alternativni, interdisciplinarni visokoškolski obrazovni program namenjen ženama (i muškarcima) kako bi bolje razumeli sadašnju podelu prema polu u domenu obrazovanja, nauke, umetnosti, kulture, religije, tehnologije.

- 13** Pokazalo se da su neke studentkinje nagrađivane za svoj feministički rad, mada u Anketi nije bilo posebnog pitanja za tu vrstu društvenog priznanja (Margareta Bašaragin⁶¹, Smiljana Milinkov,⁶² Mirjana Dokmanović⁶³).

2.5. Šta je doktorskim programom propušteno?

- 1** Kao rezultat edukativnog programa, postoje brojni seminarski, diplomski, doktorski radovi, sa novim istraživačkim podacima, ali još nisu publikovani i to znanje ostalo je samo unutar male akademske zajednice Centra za rodne studije, a ne i šire akademske zajednice.
- 2** Nismo imale mogućnosti da formiramo sopstvenu lobi grupu koja bi podupirala program u telima UNS, jer nismo imale sopstveni nastavnički kolektiv.
- 3** Centar formalno nije postao regionalan, iako su na njemu studirale studentkinje iz različitih gradova regiona, te je u praksi tu ulogu i imao. Na nacionalnom nivou bio je jedini program na kojem su se sticale diplome i zvanje doktora rodnih studija (kasnije modifikovano u doktora interdisciplinarnih rodnih studija).
- 4** Centar nije postao deo međunarodne mreže rodnih studija, jer nije bilo sredstava za uplatu članarine, otuda u širim strukovnim razmerama ostaje poznat samo pojedinkama.
- 5** Centar nije bio samostalno pravno lice (tj. nije imao svoj račun u banci i pečat) iz čega su proizlazile razne (ne)mogućnosti. On je sve vreme bio deo rektorske administracije UNS, i otuda nije mogao imati samostalne istraživačke projekte i druge aktivnosti koje omogućava takva pozicija.

61 Nagrada „Anđelka Milić“ Sekcije za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta (Se-Fem) u kategoriji za podršku razvoju stvaranja znanja iz oblasti feminističkih i rodnih studija u Srbiji (teorija i istraživanja) (2022); Priznanje za feminističku i žensku borbu „Bring The Noise“ Feminističkog kulturnog centra BeFem, Beograd „za doprinos očuvanju sećanja, za feminističko znanje i obrazovanje“ (2023).

62 Nagrada „Anđelka Milić“ Sekcije za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta (Se-Fem) u kategoriji za podršku razvoju stvaranja znanja iz oblasti feminističkih i rodnih studija u Srbiji (teorija i istraživanja) (2024).

63 Nagrada „Anđelka Milić“ Sekcije za feministička istraživanja i kritičke studije maskuliniteta (Se-Fem) u kategoriji za izuzetan ili životni doprinos koji su pojedinci ili pojedinke ostvarile u stvaranju znanja iz oblasti rodnih i feminističkih studija i njihove primene u ženskom pokretu, kao i afirmaciji politika rodne ravnopravnosti u Srbiji (2022).

- 6 Do dolaska novog rektorskog tima 2015. godine, na sajtu UNS objavljivale smo aktivnosti i tako postale vidljive u široj akademskoj sredini, da bi ova mogućnost potom bila ukinuta kada je sajt redefinisao.
- 7 Na sednici Senata Univerziteta u Novom Sadu 30. decembra 2019. godine donet je novi Pravilnik koji je stupio na snagu januara 2020, a prema kojem je prvobitni ACIMSI centar (Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije) preimenovan u UCIMSI (Univerzitetski centar za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja) u kome izostaje precizna odrednica za doktorski program na Centru za rodne studije (jedini takav program koji je postojao u okviru 14 raznih ACIMSI centara za postdiplomske (master) studije). Od tada nije raspisivan konkurs za upis na master i doktorske rodne studije prema postojećem akreditovanom programu kojem je istekao rok trajanja.⁶⁴ Jedino što je omogućeno je da studentkinje upisane ranijih godina na doktorski program ACIMSI Centar za rodne studije dovrše započete studije.

2.6. Šta je doktorskim programom postignuto?

- 1 Ukratko, tokom kratkog vremenskog perioda postojanja, zaokružile smo ukupnu strukturu jedne nove naučne interdiscipline na UNS – rodne studije, kojoj je nedostajala još i dobra i stalna politička, akademska, društvena i finansijska potpora unutar strukture UNS da bi ta disciplina bila jedna od onih po kojoj bi se UNS prepoznao u regionu i svetu. Program je ukinut, pre nego što je dobio potpunu prepoznatljivost, vrednovanje i procenu proizvedenog znanja.
- 2 No, bez obzira na ogroman posao, zavidan broj osoba koje su dobile diplome za rodne studije, i velikog broja uključenih profesorki i nekoliko profesora koji su, pored svojih osnovnih disciplina sticali i novo znanje iz rodni studija, bilo je nedovoljno da se promeni način razmišljanja o onome čemu je sam program posvećen, **a to je promena uloga i statusa žena**. Naročito su rasle predrasude i stereotipi o ženama uopšte, o pojedinim kursivima i o načinu na koji se nastava odvija, posebno kod onih koji sede u telima odlučivanja (šefovi

64 Novi master program Rodnih studija započeo je u akademskoj 2024/2025. godini po novom akreditovanom programu na kojem je upisan samo jedan student. <https://www.uns.ac.rs/index.php/clanice/centri/ucimsi/mas-rodne-studije>

katedara, odseka, fakulteta), koji znaju dobro kako se lobira za ili protiv neke stvari u akademskoj sredini.

- 3 Prepoznati smo po jednom metodu – *životne priče*, i po jednom aktivističkom dugoročnom projektu (*rodno osetljivom jeziku u službenoj upotrebi*) da bi u 2019. godini šira (i ne samo akademska) javnost počela da vrednuje sećanje žena, da mediji snimaju životne priče pojedinki i da nas citiraju. To bi značilo da su neki delovi ukupnog doktorskog programa prednjačili u odnosu na kurikulume drugih disciplina na raznim fakultetima UNS, bilo da se odnosi na sadržaje, ili na metode predavanja, ili na samu problematiku rodnosti i roda, na teorijskom, ali i na aplikativnom planu. Ovaj vid uticaja je sada teško merititi i trebalo bi posebno istraživati.

2.7. Predlog za promenu postojećeg stanja

Plan i program doktorskih studija na ACIMSI Centru za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu usvojen u 2004. godini, akreditovan je i modifikovan, a bilo je neophodno da se zatim reakredituje, shodno novinama, što podrazumeva i novi način prenošenja znanja – učenje na daljinu. Predlog Programskom (potom i Koordinacionom veću) koordinatorke da se takva nastava uvede već u 2015. godini ostao je neostvaren na UNS. Za to vreme su se u takvom formatu ustalili drugi programi u okruženju.

Inicijative drugih ACIMSI centara na UNS da se formira samostalan departman za interdisciplinarnu studiju (a ne da ostane samo deo administracije Rektorata), takođe nije imao podršku rektorske garniture. Umesto promene nabolje (u organizacionom i teorijskom smislu) usledilo je postepeno ukidanje programa krajem decembra 2019. godine kada je donet i novi Pravilnik (2020) i nova organizacija ukupnog programa. Do danas, nije bilo novih upisa na doktorski program, nego samo odbrana već prijavljenih i odobrenih tema.

2.8. Gde se može dobiti informacija o programu u celini za 15 godina postojanja?

Informacije o petnaestogodišnjem postojanju programa ne mogu se dobiti sveobuhvatno ni u jednoj instituciji, već samo sporadično, iz nekoliko različitih izvora (Savić, 2006; Ćeriman i sar. 2011; Subotički Miletić, 2016). Nažalost, ono što je rađe-

no i urađeno u akademskoj instituciji – na UNS, uglavnom je izbrisano sa sajta, a u dokumentaciji ACIMSI centara nalaze se podaci od trenutka kada je uspostavljena kompjuterska obrada podataka (2008). Međutim, podaci se nalaze u doktorskim disertacijama, pre svega Uglješe Belića (2018), koji daje enciklopedijske odrednice triju rektorki, zatim dveju dekanica (Filozofskog fakulteta i Prirodno-matematičkog fakulteta), prve sekretarke u Vladi AP Vojvodine Jelice Rajačić Čapaković, ali i nekoliko doktorantkinja sa Rodnih studija.

Dragoceni podaci su i u knjizi *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu* (Savić, 2008) gde su životne priče predavačica sa CRS koje govore i o radu na Rodnim studijama (Marijane Pajvančić, Slobodanke Markov, Dubravke Valić Nedeljković i Svenke Savić). Ostaje potreba da se o ovom programu nanovo razgovara u novonastaloj akademskoj i kulturnoj situaciji.

2.9. Literatura

- Bašaragin, Margareta (2020), *Znamenite Jevrejke Subotice*, Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije, Novi Sad.
- Bašaragin, Margareta (ur.) (2021a), *Znamenite Jevrejke Subotice: Sonja Licht – životna priča*, Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije, Novi Sad.
- Bašaragin, Margareta (2021b), *Antifašistkinje Subotice: skojevke, partizanke i afežeovke*, Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije, Novi Sad.
- Bašaragin, Margareta (ur.) i Nela Tonković (ur.) (2025), *Životne priče savremenih vizuelnih umetnica Subotice* (u pripremi).
- Bašaragin, Margareta et al. (2016). „Upotreba rodno osetljivog jezika na sajto-vima fakulteta Univerziteta u Novom Sadu“ u: Perišić, Iva (ur.), Zbornik radova s Međunarodne studentske konferencije „Jezik: uputstva za upotrebu“, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Pula, 20–34.
- Belić, Uglješa. 2018. *Rodna dimenzija enciklopedijskog teksta: ideologizacija i interkulturalnost*. Novi Sad: Fondacija akademika Bogumila Hrabaka za štampanje doktorskih disertacija, VANU.
- Čeriman, Jelena, Sanja Milutinović Bojanić i Gazela Pudar. 2011. “Serbia at the Crossroads: Gender Inclusivness in Higher Education: Real or Just Wishful Thinking”. In *From Gender Studies to Gender IN Studies or Gender-Inclusive Curriculum in Higher Education*, ed. Laura Grunberg, 185–207. Bucharest: UNESCO – CEPES.

- Duhaček, Daša (2014), *Studije roda: od deklaracije o pravima žene i građanke do drugog pola*, Centar za studije roda i politike, Fakultet političkih nauka.
- Milinović, Jelena i Svenka Savić (2011), *Misterije rodne ravnopravnosti... i još ponešto*, Helsinški parlament građana, Banja Luka.
- Milojević, Ivana (ur.) i Slobodnaka Markov (ur.), *Uvod u rodne teorije*, Centar za rodne studije, Univerzitet u Novom Sadu i Mediterran Publishing, Novi Sad.
- Pankov, Miloš. 2019. „Političarke u medijima: Jelica Rajačić Čapaković“. U *Politikon: časopis za istraživanje politike* 22, 46–60. Novi Sad: Vojvođanska političkološka asocijacija (VPA).
- Savić, Svenka. 2006. „Žene i obrazovanje: razvoj ženskih studija u Vojvodini“. U *Pet godina posle*, ur. Zorana Šijački, 37–50. Novi Sad: Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova.
- Savić, Svenka ur. 2008. *Jelica Rajačić Čapaković*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja, Zavod za ravnopravnost polova, Futura publikacije.
- Savić, Svenka, Vesna Šijači i Katarina Krajnović ur. 2014. *Deset godina Godišnjeg priznanja u oblasti ravnopravnosti polova (2003–2013): životne priče nagrađenih*. Novi Sad: Ženske studije i istraživanja i Zavod za ravnopravnost polova.
- Savić, Svenka ur. 2014. *ACIMSI Centar za rodne studije UNS: deset godina posle: izveštaj o radu u školskoj 2013-2014*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu, Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja: ACIMSI, Centar za rodne studije.
- Savić, Svenka, Veronika Mitro (ur.) (2006), *Vajdasági Magyar nők élettörténetei*. Novi Sad: Futura publikacije i Udruženje „Ženske studije i istraživanja“.
- Subotički, Dijana. 2014. *Društveni aktivizam ženskih civilnih organizacija (ne) uključuje verski dijalog*. Omiš: Ekumenska inicijativa žena.
- Subotički Miletić, Dijana. 2016. "Sustainability of Gender Studies at the University of Novi Sad: 2003–2013". In *Why Still Education?*, ed. Petrovic-Trifunovic, Tamara; Draško, Gazela Pudar; Krstic, Predrag (ed), 115–130. Cambridge Scholars Publishing <http://www.myilibrary.com?ID=949344>
- Univerzitet u Novom Sadu. 2020. *Pravilnik o upisu studenata na studentske programe u koje realizuje Univerzitet u Novom Sadu okviru Univerzitetskog centra za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije i istraživanja – UCIMSI*. <https://www.uns.ac.rs/index.php/univerzitet/dokumenti/send/35-pravilnici/335-pravila-upis-ucimsi>, pristupljeno 6.5.2020.

2.10. Dodaci

2.10.1. Dodatak 1.

Tabela 1: ODBRANJENE I ODOBRENE DOKTORSKE DISERTACIJE na CRS UNS: 2007–2025.⁶⁵

Napomena:

Znakom + obeležene su studentkinje koje su dobile finansijsku pomoć organizacije Rekonstrukcija ženski fond;

znakom * su obeležene objavljene doktorske teza na srpskom ili stranom jeziku;

znakom ** označene su studentkinje i studenti koji su u postupku prijavljivanja, odbrane doktorske disertacije ili dobijanja mentorske podrške.

Kandidat/kinja	Naziv doktorske disertacije	Mentor/ka	Odbrana
1. Jelisaveta Blagojević	Teorijski doprinos rodnim studijama: diskursi o identitetu, razlici i drugosti roda	Svenka Savić Daša Duhaček	2007.
2. Zilka Spahić Šiljak*	Žene, religija i politika: analiza uticaja interpretativnih religijskih tradicija na angažman žene u javnom životu u Bosni i Hercegovini	Zorica Kuburić	2007.
3. mr Mirjana Dokmanović*	Globalizacija i razvoj zasnovani na ljudskim pravima iz rodne perspektive	Fuada Stanković	2007.
4. Gordana Stojaković +*	Rodna perspektiva u novinama Antifašističkog fronta žena u periodu 1945-1953. godine	Vera Vasić	2011.

65 Za ukupno 35 odbranjanih i nekoliko prijavljenih doktorskih teza (32 studentkinja i 3 studenta) koje čekaju odbranu (u Tabeli poslednja kolona) tokom 20 godina postojanja dokorskog programa na ACIMSI Centru za rodne studije, ukupno je bilo angažovane 16 raznih mentorke sa UNS, UB, UN i iz sveta (od kojih neke više puta): Milica Andevski, Milica Antić Gaber: Ljubljana (2), Mirjana Dokmanović, Daša Duhaček: Beograd (2), Jelena Đermanov, Zorica Kuburić (2), Karolina Kabok Landek, Slobodanka Markov, Ivana Milojević: Australija, Andreja Peto: Budimpešta, Nevena Petrušić: Niš, Lidija Radulović Beograd (2), Svenka Savić (9), Dubravka Valić Nedeljković, Marija Zotović, Ivana Živančević Sekeruš (2), Dejan Pralica. U komisijama za odbranu su u proseku bile 3 osobe, što čini više od 40 različitih saradnica i saradnika (neke i više puta) učesnika u procesu izrade i odbrane radova (prema propozicijama definisanim Pravilnikom). To znači da su neposredno sarađivale u razmeni znanja o rodnim pitanjima onih koji/e se formiraju kao buduće akademski rodno kompetentne osobe, zatim oni/one koje takvo znanje već poseduju (mentorke), kao i oni/e koji će takvo znanje tek steći.

5. mr Silvija Dražić +*	Stvarni i imaginarni svetovi Judite Šalgo	Ivana Živančević Sekeruš	2013.
6. mr Jelena Milinović*	Žene u svetu liderstva – karakteristike i perspektive u Bosni i Hercegovini	Slobodanka Markov	2015.
7. mr Natalija Petrić	Uporedna analiza nacionalnih politika Srbije, Bosne i Hercegovine i Hrvatske za suzbijanje rodno zasnovanog nasilja u porodici	Mirjana Dokmanović	2012.
8. Jelena Stefanović +*	Rodni stereotipi u romanima iz lektire za osnovnu školu	Ivana Živančević Sekeruš	2016.
9. mr Nina Bosankić*	Žene vehabije u Bosni i Hercegovini: psihosocijalni i rodni aspekti pridruživanja vehabijskoj zajednici	Zorica Kuburić	2013.
10. mr Nataša Kostadinović +	Rodna analiza tekstova u pisanim medijima o kompozitorkama Srbije krajem 20. i početkom 21. veka	Svenka Savić	2014.
11. mr Jelena Višnjić +	Rodna analiza teksta u onlajn štampanim medijima u Srbiji	Dubravka Valić-Nedeljković	2016.
12. mr Vera Obradović Ljubinković *+	Koreodrama u Srbiji u 20. i 21. veku: rodna perspektiva	Svenka Savić	2016.
13. Ervina Dabižinović	Diskurs o ženama Boke Kotorske: rodni identiteti (1815–2015)	Svenka Savić	2017.
14. Slobodan Vasić	Rodni identiteti u intersekciji sa etničkim i religijskim: na primeru istraživanja Banatskih Bugarki u Srbiji, Rumuniji i Bugarskoj	Lidija Radulović	2016.
15. mr Slavica Denić *+	Rodni identiteti i interkulturalnost: kritička analiza afirmativnih mera na visokoškolskim institucijama u Srbiji: 2000-2013.	Svenka Savić; Daša (Gordana) Duhaček	2015.
16. mr Maja Sedlarević** +	Diskursi o rodu, identitetu i profesiji: životne priče žena iz Srbije u akademskoj dijaspori	Daša (Gordana) Duhaček, Svenka Savić	prijavljen
17. Branko Velov**	Predstavljanje ženskog tela u javnoj sferi, seksualnost i samoobjektivizacija žena u Srbiji	Marija Zotović	prijavljena 2014.
18. Smiljana Milinkov *+	Formalno i neformalno obrazovanje i profesionalni status novinarki u Vojvodini – rodna perspektiva	Milica Andevski	2016.

19. Kosana Beker +	Višestruka diskriminacija žena u Srbiji i odabranim državama EU: uporedna analiza	Daša (Gordana) Duhaček	2020.
20. mr Ana Klem Aksentijević**	Rod i profesija u umetnosti: diplomirane izvođačice na gudačkim instrumentima na akademijama umetnosti u Novom Sadu, Banja Luci i Zagrebu (1990–2014)	Svenka Savić	prijavljen
21. mr Uglješa Belić*	Rodna dimenzija enciklopedijskog teksta: interdisciplinarni pristup	Svenka Savić	2016.
22. Zorana Antonijević	Urođnjavanje javnih politika u Srbiji 2000-2014: politike podrške porodici u kontekstu evropskih integracija	Ivana Milojević	2018.
23. Karolina Landek Kabok	Status of Women from National Minorities in the Serbian Higher Education System – Focus on Women from the Hungarian National Minority	Andrea Peto	2019.
24. Marijana Mišić Andrić**	Rodni aspekti karakteristika lidera i liderskih iskustava na Univerzitetu u Novom Sadu i Ljubljani	Jelena Đermanov	odobrena tema 2017.
25. Margareta Bašaragin*	Interakcija roda, jezika i kulture u formiranju identiteta učenica osmog razreda osnovne škole u procesu dvojezične nastave u Vojvodini	Svenka Savić	2017.
26. Dijana Subotički +**	Životne priče političarki u Srbiji	Milica Antić Gaber	prijavljena 2014.
27. Sanja Kojić Mladenov*	Diskursi o rodu u umetnosti: konstrukcija profesionalnog identiteta umetnica u oblasti novih medija u Vojvodini krajem 20. i početkom 21. veka	Lidija Radulović Svenka Savić	2018.
28. Dragana Pejović+	Pravni položaj žene u prostituciji u Republici Srbiji	Nataša Petrušić	odbranjen 2020.
29. Kristina Jorgić+	Pitanje emancipacije žena u Jugoslaviji (1918-1948)	Adrijana Zaharijević	2021.
30. Nevena Savić	Problemi obrazovanja romske dece u osnovnim školama na teritoriji opštine Ub iz rodne perspektive i sagledavanje mogućih rešenja	Biljana Sikimić	2021.
31. Valentina Đekić+	Kritička analiza likova u dečjim crtanim filmovima sa fokusom na rodne stereotipe	Dejan Pralica	odbranjen 2022.
32. Iskra Vuksanović	Antikolonijalizam i rod: analiza dela romskih književnica Gordane Đurić, Desanke Ranđelović, Jelene Savić, Hedine Tahirović Sijerčić	Vladimir Gvozden	2022.
33. Jelica Matović**		Artur Bjelica	U postupku prijavljivanja

34. Zorana Joksimović Šabes	Diskurs izveštavanja u informativnim emisijama javnog servisa Vojvodine o predizbornoj kampanji 2016. godine iz rodne perspektive	Karolina Landek Kabok	2023.
35. Tatjana Perić**			U postupku prijavljivanja

2.10.2. Dodatak 2.

PODACI O ŠTAMPANIM MATERIJALIMA

Udruženje „Ženske studije i istraživanja“, u saradnji sa Futura publikacije, Zavodom za ravnopravnost polova, Zavodom za kulturu Slovaka, do sada je objavilo niz publikacija životnih priča žena, približno 200 različitih.

- 1 Savić, Svenka (ur.) (1999), **Feministička teologija**, Futura publikacije, Novi Sad.
- 2 Savić, Svenka (2000), **Vera Šosberger (1927-1972)**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 3 Stojaković, Gordana (2000), **Novi Sad iz ženskog ugla**, Futura publikacije, Novi Sad.
- 4 Stojaković, Gordana (2001), **Znamenite žene Novog Sada**, Futura publikacije, Novi Sad.
- 5 Savić, Svenka (ur.) (2001), **Vojvođanke (1917–1931): životne priče**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 6 Savić, Svenka, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović i dr. (2001), **Romkinje: biografije starih Romkinja u Vojvodini**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 7 Markov, Slobodanka sa studentkinjama Ženskih studija (2001). **Kandidatkinje DOS-a iz Vojvodine**. Novi Sad: ŽSI.
- 8 Svenka Savić, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović (2002), **Romani Women**, Futura publikacije, Novi Sad.
- 9 Berček, Eržebet (2002), **Ester (Börcsök Erzsébet Eszter)**, (prevod sa mađarskog Lidija Dmitrijeva), Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 10 Kestli, Elizabet (2002), **Žene sa Kosova: životne priče Albanci**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 11 Savić, Svenka, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović (2002), **Romnja**, Futura publikacije, Novi Sad.

- 12 Stojaković, Gordana (2002), **NEDA: jedna biografija**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 13 Đurić Kuzmanović, Tatjana (ur.) (2002), **Rodnost i razvoj u tranziciji u Srbiji – od dirigovanog nerazvoja do tranzicije**, Budućnost i ŽSI, Novi Sad.
- 14 Ferkova, Antonija, Jarmila Hodoličova, Anna Jaškova i Veronika Mitro ur. (2003), **Slovenky: životne príbehy Slovencov vo Vojvodine**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad (Prošireno izdanje 2014).
- 15 Tot, Marija i Veronika Mitro (ur.) sa Irinom Hardi-Kovačević, Slavicom Sendrak i Karolinom Džudžar. (2003), **Рускині: животни приповедки**, Futura publikacije ŽSI, Novi Sad.
- 16 Vasić, Vera (ur.) (2004), **Pusti „Ventil“ Radija 021**, Futura publikacije, Novi Sad.
- 17 Mitro, Veronika (ur.) i dr. (2004), **Nevidljive: ljudska prava Romkinja u Vojvodini**, Futura publikacije, Novi Sad.
- 18 Kestli, Elizabet (2005), **Jazovi i mostovi** (prevod sa nemačkog L. Dmitrijev), ŽSI i Futura publikacije, Novi Sad.
- 19 Jankov, Edita (2006), **Jevrejke: Životne priče žena iz Vojvodine**, ŽSI i Jevrejska opština, Novi Sad.
- 20 Mitro, Veronika, Vesna Krčmar, Marijana Čanak (ur.) (2006), **Pogled u nazad – Svenka Savić o igri i baletu**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 21 Savić, Svenka (2006), **Woman's Identities in Vojvodina: 1920-1930**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 22 Savić, Svenka i Veronika Mitro (ur.) (2006a), **Vajdasági Magyar nők élettörténete (Životne priče Mađarica u Vojvodini)**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 23 Savić, Svenka i Veronika Mitro (ur.) (2006b), **Škola romologije**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 24 Đurić Kuzmanović, Tatjana i sar. (2007), **Ka rodnom budžetiranju: vodič**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 25 Savić, Svenka (ur.) (2007a), **Romkinje 2**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 26 Savić, Svenka et al. (ur.) (2007b), **Hrvatice, Bunjevke, Šokice (1919-1955)**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.

- 27 Savić, Svenka (ur.) (2008), **Jelica Rajačić Čapaković**, Futura publikacije, Zavod za ravnopravnost polova i ŽSI, Novi Sad.
- 28 Savić, Svenka, Veronika Mitro, Sara Savić, Marijana Čanak (2008), **Životne priče žena – 'A što ću ti ja jedna pričat...'**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 29 Savić, Svenka i Milana Grbić (ur.) (2008), **Akademskim obrazovanjem do romske elite**, Univerzitet u Novom Sadu, ŽSI i Futura publikacije, Novi Sad.
- 30 Bracić, Milica, Milica Mima Ružičić-Novaković (ur.) i Svenka Savić (ur.) (2009), **Životne priče žena sa invaliditetom u Vojvodini**, Centar Živeti uspravno, Zavod za ravnopravnost polova, ŽSI i Futura publikacije, Novi Sad.
- 31 Savić, Svenka i Rebeka Jadranka Anić (ur.) (2009), **Rodna perspektiva u međureligijskom dijalogu u XXI veku**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 32 Savić, Svenka, Marijana Čanak, Veronika Mitro, Gordana Štasni (ur.) (2009), **Rod i jezik**, ŽSI i Futura publikacije, Novi Sad.
- 33 Simin Bošan, Magda i Nevena Simin (2009), **Zašto su ćutale: majka i ćerka o istom ratu**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 34 Belić, Nataša (ur.) (2011), **Stvaranje akademske zajednice: bibliografija radova Svenke Savić: 1963-2011**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 35 Spariousu Laura i Svenka Savić (ur.) (2011), **Životne priče žena u Vojvodini – Rumunke (1921-1974)**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 36 Savić, Svenka (2013), **Iskustva mentorskog programa sa učenicima: više-struko podzastupljene grupe**, Zavod za kulturu Vojvodine.
- 37 Savić, Svenka (ur.), Vesna Šijački i Katarina Krajnović (ur.) (2014), **Deset godina Godišnjeg priznanja u oblasti ravnopravnosti polova (2003-2013): životne priče nagrađenih**, Zavod za ravnopravnost polova i ŽSI, Novi Sad.
- 38 Savić, Svenka (2014), **ACIMSI Centar za rodne studije na UNS: deset godina posle** (izveštaj o radu u školskoj 2013-2014), ŽSI, Novi Sad.
- 39 Savić, Svenka (ur.) (2015), **Profesorke Univerziteta u Novom Sadu**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 40 Savić, Svenka (ur.) (2016), **Kako je muški rod od devica? Visokoobrazovana romska ženska elita u Vojvodini**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 41 Ružičić Novković, Milica Mima (ur.) (2017), **Izboriti se za izbor: životna priča Gordane Rajkov**, Centar Živeti uspravno, Centar za samostalni život sa invaliditetom Srbije, Futura publikacije, ŽSI, Novi Sad.

- 42 Savić, Svenka (2017), **Doprinos izgradnji mira protestantskih sveštenica u Vojvodini**, ŽSI i Futura publikacije, Novi Sad.
- 43 Savić, Svenka (2018), **Erika Marjaš**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 44 Savić, Svenka (2019), **Žarko Milenković i Mirjana Matić**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 45 Antonić, Ivana (ur.) (2020), **Svenka Savić: između baletske i jezičke igre**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 46 Bašaragin, Margareta (2020), **Znamenite Jevrejke Subotice**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 47 Bašaragin, Margareta (ur.) (2021), **Znamenite Jevrejke Subotice – životna priča Sonje Licht**. Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 48 Bašaragin, Margareta (ur.) (2021), **Starost u vremenu i prostoru: Šta starije žene (ne)mogu u Srbiji danas**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 49 Bašaragin, Margareta (2021), **Antifašistkinje Subotice: skojevke, partizanke i afežeovke**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 50 Bašaragin, Margareta i Svenka Savić (ur.) (2022), **Ženske studije posle 25 godina u Subotici**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 51 Bašaragin, Margareta (ur.) (2022), **Ženske studije u Subotici**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 52 Bašaragin, Margareta (ur.) (2023), **Ženske studije 2023. u Subotici: maj-juli 2023**, Futura publikacije i ŽSI, Novi Sad.
- 53 Savić, Svenka i Kristina Zarić (2023), **Rastislav Varga: Prvak Baleta Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu (1955-2021)**, ŽSI i Futura publikacije, Novi Sad.
- 54 Bašaragin, Margareta (2023). **Prilog istoriji ženskih studija u Vojvodini: ženske studije u Subotici**. Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad.
- 55 Bašaragin, Margareta (ur.) (2024), **Znamenite Subotičanke 20. veka – feministkinje, umetnice, mirovnjakinje, dobrotvorke**, Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije, Novi Sad.
- 56 Bašaragin, Margareta (ur.) (2025), **„Lepota je u svemu“: životne priče savremenih vizuelnih umetnica Subotice**, Fut. publikacije i ŽSI, Novi Sad.

2.10.3. Dodatak 3.

Primer tabele postignuća na doktorskim rodnim studijama

UNS ACIMSI Centar za rodne studije: DS: Tabela seminarskih radova: Margareta Bašaragin

Br.	Naslovi seminarskih radova	Datum ispita	Naziv kursa	Prezime i ime predavačice	Ukoliko je objavljen navesti podatke
1.	Zadatak: METODA ANALIZE SADRŽAJA NA PRIMERU NOVINSKOG ČLANKA K. Voigt (2012), Seminarski: Prikaz: Savić, 2007), <i>Životne priče žena u Vojvodini: Hrvatice, Bunjevke, Šokice (1919-1955)</i>	9.2.2013.	Metodologija rodnih istraživanja O-1	Svenka Savić	
2.	Zadatak: Kiberfeminizam (Milojević i Markov, 2010) Seminarski: Obeležavanje dekade postojanja CRS UNS: ŽSI i CRS	30.3.2013.	Savremene teorije roda O-2	Svenka Savić	

<p>Razgovor nastavnica-učenica u razredu u osmom razredu osnovne škole sa nastavom na srpskom i mađarskom jeziku: rodne, jezičke i kulturne osobine (Kasnije se naslov menja u: Interakcija roda, jezika i kulture u formiranju identiteta učenica osmog razreda osnovne škole u procesu dvojezične nastave u Vojvodini)</p>	<p>28.9.2013.</p> <p>Doktorska disertacija: izbor teme i pregled literature O-3</p> <p>Svenka Savić</p>	<p>Valić Nedeljkić, Dubravka; Pralica, Dejan. (ur.) (2013). <i>Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene 3</i>. Novi Sad: Filozofski fakultet, 281-292. (UDK: 81'42:316.774 316.774:305-055.2 Originalni naučni rad)</p>
<p>Seminarski: TV reklama kao ogledalo stereotipne mizoginije – kritička analiza reklamnog TV diskursa iz rodne perspektive (učesće na konferenciji Mostovi medijskog obrazovanja 2013)</p>	<p>11.5.2013.</p> <p>Žena u medijskom diskursu I-1</p> <p>Dubravka Valić Nedeljkić</p>	
<p>Prikaz: Haag, H. et al. (1997). Grosse Frauen der Bibel: In Bild und Text</p>	<p>25.5.2013.</p> <p>Žene i religija I-2</p> <p>Svenka Savić</p>	
<p>Interakcija roda, jezika i kulture u formiranju identiteta učenica osmog razreda osnovne škole u procesu dvojezične nastave u Vojvodini</p>	<p>28.09.2013.</p> <p>DS: Izrada projekta istraživanje i prijava disertacije O-4</p> <p>Svenka Savić</p>	

II godina

Zadatak: Savić, 1993; Diskurs analiza, poglavlje 4: Teorije u diskurs analizi
Prikaz knjige: Savić, 2007: *Životne priče žena u Vojvodini: Hrvatice, Bunjevke, Šokice (1919–1955)*, 235 str.
Seminarski: Detinjstvo Katalin: životne priče profesionalnih žena
Beleške sa predavanja 1-4

(6.7.2013.)
januar 2014.
evidentiran

Interkulturalni i rodni
aspekti naracije
I-3

Svenka Savić

Seminarski: Upotreba rodno osetljivog jezika na internet sajtovim fakulteta Univerziteta u Novom Sadu (Bašaragin, Margareta; Beker, Kosana; Dević, Ljubica; Kabok Lendak, Karolina; Pejović, Dragana; Velov, Branko)

14.12.2013.

Žene i jezik
I-4

Svenka Savić

Bašaragin, Margareta et al. (2016). „Upotreba rodno osetljivog jezika na sajtovim fakulteta Univerziteta u Novom Sadu”, u: Pešić, Iva (ur.), *Zbornik radova s Međunarodne studentske konferencije „Jezik: uputstva za upotrebu”*. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 20–34.

Valić Nedeljković, Dubravka; Pralica, Dejan. (ur.) (2013). *Digitalne medijske tehnologije i društveno-obrazovne promene 3*. Novi Sad: Filozofski fakultet, 281–292. (UDK: 81'42:316.774 316.774:305-055.2 Originalni naučni rad)

TV reklama kao ogledalo stereotipne mizoginije – kritička analiza reklamnog TV diskursa iz rodne perspektive

7.12.2014.

Izrada i objavljivanje
prvog naučnog rada
O-5

- Zadatak 1: Prikaz pet referenci Stepanović-Zaharijevski, Dragana et al. (2010). *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost. Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*. Beograd: UNDP
- Đorić, Gordana et al. (2010). *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost. Analiza nastavnog materijala za Građansko vaspitanje*. Beograd: UNDP
- Savić, Svenka (2010), *Rodno osetljiv jezik udžbenika: Udžbenik biologije (Vesna Mijljius i Zorica Radišić, 2008. BIOLOGIJA za 5. razred osnovne škole; BIOLOGIJA za 6. razred osnovne škole, Klett, Beograd), Novi Sad*. (neobjavljen rukopis).
- Srdan, Puhalo, Milinović Jelena (2007). Kog su roda čitanke? Banja Luka: Gender centar: Centar za jednakost i ravnopravnost polova Republike Srpske.
- Milinković, Mileša (2009) *Rodna senzitivnost kao kriterijum kvaliteta osnovno-školskih udžbenika*, Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet, Odsek za pedagogiju (neobjavljeno – diplomski rad)
- Baranović, Branislava et al.(2010). Jesu li čitanke književnosti za osnovnoškolsko obrazovanje u Hrvatskoj rodno osjetljive? U: Svirčić Gotovac, Anđelina (ur.) (2010). Sociologija i prostor 48 (2010) 187 (2). Zagreb: Institut za znanstvena istraživanja, 349-374
- Puhalo, Srdan, i Milinović Jelena (2007). Kog su roda čitanke? Banja Luka: Gender centar: Centar za jednakost i ravnopravnost polova Republike Srpske.

Zadatak 2: Prevod odabranog teksta sa engleskog: The Forum for African Women Educationalists (FAWE) (2006). *Gender Responsive Pedagogy*. Paris: Association for the Development of Education in Africa (ADEA). International Institute for Educational Planning
 Rodino osetljiva pedagogija (Bašaragin, Margareta; Dević, Ljubica; Marić, Slađana; Velov, Branko)
 Seminarski: Rodni stereotipi u udžbenicima za osnovnu školu – perspektiva nastavnika/ca (Bašaragin, Margareta; Dević, Ljubica; Marić, Slađana; Velov, Branko)

11.	Interakcija roda, jezika i kulture u formiranju identiteta učenica osmog razreda osnovne škole u procesu dvojezične nastave u Vojvodini	30.08.2014.	DS-istraživanje na temi O-6	Svenka Savić
12.	Međunarodna konferencija „Mostovi medijskog obrazovanja 2013“, Novi Sad, Filozofski fakultet Međunarodna konferencija „Mostovi medijskog obrazovanja 2014“, Novi Sad, Filozofski fakultet Studentska konferencija Why Discourse Matters? Graduate Conference on Theoretical and Methodological Practices of Discourse Approaches April 25-26, 2014. Goethe University, Frankfurt, Germany	4-5.10.2013. 23-24.05.2014. 25-26.04.2014. ispit: 7.12.2014.	Učešće na naučnom skupu ili projektu O-7	Tema izlaganja: TV reklama kao ogledalo stereotipne mizoginije – kritička analiza reklamnog TV diskursa iz rodne perspektive Tema izlaganja: Seksizam u antičejdž oglasima – šta nam obećavaju? non-presenting participant Svenka Savić, Dubravka Valić- Nedejlković

III godina

Interakcija roda, jezika i kulture u formiranju identiteta učenica osmog razreda osnovne škole u procesu dvojezične nastave u Vojvodini	4.07.2015.	DS: studijski istraživački rad O-8	Svenka Savić	Bašaragin, Margareta (2015). „Intekulturalnost osnovnoškolske obrazovne prakse – primer školskih priredbi“, u: Tematski zbornik sa Četvrte međunarodne konferencije „Kompetencije vaspitača za društvo znanja“, 30. maj 2015, Kikinda, 417–426.
Četvrta međunarodna konferencija „Kompetencije vaspitača za društvo znanja“, 30. maj 2015. Kikinda	4.07.2015.	Izrada i objavljivanje drugog naučnog rada O-9	Svenka Savić	Konferencije:
Studijski boravak 1.09.2015. - 30.06.2016. kao stipendistkinja Evropske komisije u okviru Erasmus Mundus Sigma Agile (Erasmus Mundus Action 2 – SIGMA Agile) projekta na Centru za transdisciplinarne rodne studije (Zentrum für transdisziplinäre Geschlechterstudien) na Humboldtovom univerzitetu u Berlinu (Humboldt Universität zu Berlin) u Nemačkoj	1.09.2015. -30.06.2016.	studijski boravak	lann hornscheidt, Svenka Savić	Bašaragin, Margareta; Savić, Svenka (2016). "Overlapping in Classroom Talk: Interplay of Gender and Language", <i>9th International Gender and Language Association Conference IGALA "Time and Transition: Gender, sexuality discourse and language"</i> , 19-21.05.2016, City University, Hong Kong, China. Bašaragin, Margareta; Savić, Svenka (2016). "Gender perspective on teacher-pupils classroom interaction: feedback and evaluation", <i>7th International</i>

Conference on Intercultural Pragmatics and Communication- INPRA 2016, 10-12.06.2016. god. Sveučilište u Splitu, Hrvatska.
„14. Arbeitstagung der Konferenz der Einrichtungen für Frauen- und Geschlechterstudien im deutschsprachigen Raum (KEG)“, 11-12.02.2016. god. Zentrum für transdisziplinäre Geschlechterstudien, Humboldt Universität zu Berlin, Deutschland.

Svenka
Savić, Bijana
Sikimić, Ivana
Antonić,
Dušanka
Zvekić-
Dušanović

Interakcija roda, jezika i kulture u formiranju identiteta učenica osmog razreda osnovne škole u procesu dvojezične nastave u Vojvodini

20.07.2017.

DS: izrada i odbrana doktorske disertacije
O-10

2.10.4. Dodatak 4: Primer doktorske diplome rodnih studija

РЕПУБЛИКА СРБИЈА

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ
АСОЦИЈАЦИЈА ЦЕНТРА ЗА ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЕ
И МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНЕ СТУДИЈЕ И ИСТРАЖИВАЊА, НОВИ САД

Општина: Република Србија
Аутономна Покрајина Војводина
Дозволу за рад 106-022-200/2011-02 од 30. 03. 2011. године је издала
Аутономна Покрајина Војводина, Покрајински секретаријат за образовање

ДИПЛОМА

Маргарета (Војин) Башарагин

рођена 15. 09. 1978. године, у месту Суботина, општина Суботина, Република Србија,
уписана школске 2012/13. године, а дана 20. 07. 2017. године завршила је докторске
академске студије трећег степена на студијском програму РОДНЕ СТУДИЈЕ обима 180
(сто осамдесет) бодова ЕСПБ са просечном оценом 9,8 (девет и 80/100).

Наслов докторске дисертације је: „Интеракција рола, језика и културе у формирању
идентитета ученица осмог разреда основне школе у процесу двојезичне наставе у
Војводини“

На основу тога издаје се ова диплома о стеченом научном називу

ДОКТОР НАУКА - РОДНЕ СТУДИЈЕ

Број дипломе: 6-D-5/RS, 08. 08. 2017. године
У Новом Саду

РЕКТОР
Проф. др Душан Николић

00821FD00011

РЕПУБЛИКА СРБИЈА

УНИВЕРЗИТЕТ У НОВОМ САДУ

ДИПЛОМА

О СТЕЧЕНОМ НАУЧНОМ СТЕПЕНУ ДОКТОРА НАУКА

РОЂЕН 07. АПРИЛА 1968. ГОДИНЕ У НОВОМ САДУ, ОПШТИНА НОВИ САД, РЕПУБЛИКА СРБИЈА,
15. ФЕБРУАРА 2000. ГОДИНЕ СТЕКАО ЈЕ АКАДЕМСКИ НАЗИВ МАГИСТРА НАУКА, А 12. СЕПТЕМБРА
2016. ГОДИНЕ ОДБРАНИО ЈЕ ДОКТОРСКУ ДИСЕРТАЦИЈУ НА УНИВЕРЗИТЕТУ У НОВОМ САДУ ПОД
НАЗИВОМ:

„РОДНА ДИМЕНЗИЈА ЕНЦИКЛОПЕДИЈСКОГ ТЕКСТА:
ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ПРИСТУП “

НА ОСНОВУ ТОГА ИЗДАЈЕ МУ СЕ ДИПЛОМА О НАУЧНОМ СТЕПЕНУ

ДОКТОР НАУКА ИЗ ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЕ ОБЛАСТИ
РОДНЕ СТУДИЈЕ

РЕДНИ БРОЈ ИЗ ЕВИДЕНЦИЈЕ О ИЗДАТИМ ДИПЛОМАМА: 312/2017.

У НОВОМ САДУ, 09. МАЈА 2017. ГОДИНЕ

РЕКТОР
УНИВЕРЗИТЕТА У НОВОМ САДУ

Проф. др Душан Николић

3. DOKUMENTACIJA

3.1. Plakati kojima se najavljuju Ženske studije u Novom Sadu u pripremnom periodu, pre registracije.

PREDAVANJE

**CENTAR ZA
ŽENSKÉ STUDIJE**

SREDA

21.02.1996. u 17 časova
deveto u nizu predavanja
u Novom Sadu
predavačica

SVENKA SAVIĆ

tema:
žene jezikom
masmedija

JEVREJSKA 1/1
pokrovitelj Soros fond Jugoslavija

PREDAVANJE

**CENTAR ZA
ŽENSKÉ STUDIJE**

SREDA

**24.01.1996. u 17 časova
peto u nizu predavanja
u Novom Sadu**

gost predavač

JASMINA LUKIĆ

**tema:
narrativne strategije
ženske proze**

**JEVREJSKA 1/1
pokrovitelj Soros fond Jugosl'**

PREDAVANJE

**CENTAR ZA
ŽENSKÉ STUDIJE**

SREDA

07.02.1996. u 17 časova
sedmo u nizu predavanja
u Novom Sadu

predavačica

MARINA BLAGOJEVIĆ

tema:

privatnost kao stara/nova
ženska strategija

JEVREJSKA 1/1

ookrovitelj Soros fond Jugoslavija

3.2. Evropski ženski koledž (European Women's College) u Boldernu kod Ziriha, u Švajcarskoj (2001)

Na fotografiji su polaznice iz Srbije: Biljana Sikimić, Erdős György Kavečan, Sara Savić, Zorana Antonijević, Ankica Dragin i Veronika Mitro. Slavica Mamužić (nije na fotografiji) takođe je bila među polaznicama (generacija 2001/2002) koje su dobile diplome.

Za tu priliku Ana Bu i Svenka Savić napisale su rad „Osnivanje ženskih studija u Novom Sadu (1996–1999)”.

3.3. Dodaci o istoriji Ženskih studija

3.3.1. Ženske studije, Novi Sad – Plan i program za letnji semestar školske 2003/04.

I GODINA

Predavanja se održavaju sredom u 18.00 sati u Ženskim studijama (Kralja Aleksandra 8). Prisustvo na predavanjima, radionicama i tribinama je obavezno (Kulturni centar, prvi ponedjeljak u mesecu, videti program). Tokom letnjeg semestra studentkinje I godine učestvuju na istraživačkim projektima, prema dogovoru sa mentorkama.

*Radionice su označene zvezdicom.

februar 2004. – ciklus predavanja i radionica: **Feministička teologija** (vodi Svenka Savić)

04.02. *Žena u starozavetnom biblijskom tekstu*

11.02. *Žena u novozavetnom biblijskom tekstu: Razgovor Isusa sa Samarjankom, Marta i Marija, proročica Ana...*

14.02. *O odgovornosti: filozofske teorije XX veka – Hana Arent*, Daša Duhaček (Beograd) predavanje organizovano u povodu Godišnje skupštine Ženskih studija i istraživanja

18.02. *Hana Arent* + video-zapis intervju sa Hanom Arent, Veronika Mitro (Novi Sad)

25.02. **Kako možemo promeniti položaj žene u religijama?*, Svenka Savić (Novi Sad)

28.02. *Virdžinija Vulf*, Slavica Stojanović (Beograd)

mart 2004. – ciklus predavanja: **Žene i literatura**

03.03. *Jezik i mediji*, Svenka Savić, Dragan Koković, Dubravka Valić Nedeljković (Psiholingvistički kolokvijumi)

03.03. *Rodne perspektive istorije književnosti*, Ivana Sekeruš

10.03. *Rodna perspektiva književne kritike kod nas*, Vladislava Gordić

17.03. *Pojedinac, društvo, religija*, Mišo Kulić, Marko Oršolić, Lazar Vrkatić (Psiholingvistički kolokvijumi)

17.03. *Žensko pismo spisateljica u Srbiji*, Vladislava Gordić

19.03. *Feministička teologija: Sveta Klara*, Čarna Ćosić

24.03. *Rod, literatura, jezik, kultura*, Vladislava Felbabov, Aleksandra Izgarjan, Ljiljana Pešikan Ljuštanović, Svetlana Tomin, Svenka Savić (Psiholingvistički kolokvijumi)

24.03. *Feministička teologija*, Svenka Savić

31.03. *Biblija kao literatura: pitanje prevoda*, Verena Jeger (Bazel)

april 2004. – ciklus radionica: **Žene i ekonomija**

07.04. *Žene i ekonomija*, Tatjana Đurić Kuzmanović

14.04. *Žene na tržištu rada*, Tatjana Đurić Kuzmanović

21.04. *Porodnjena starost*, Tatjana Đurić Kuzmanović

28.04. **Rodno budžetiranje*, Tatjana Đurić Kuzmanović

maj 2004. – ciklus radionica: **Oblici ženskog aktivizma u Srbiji (1920-2004)**

05.05. *Ženski aktivizam na početku XX veka*, Gordana Stojaković

12.05. *Neda Božinović – iskustvo ženskog pokreta u socijalističkom periodu*, Gordana Stojaković

15.05. *Filozofkinje XX veka: Julija Kristeva i Lus Irigaraj*, Jelisaveta Blagojević (Beograd)

19.05. *Ka jednakosti u javnom govoru, u povodu knjige „Rečnik invalidnosti“*, Milica Mima Ružičić, Svenka Savić, Vera Vasić (Psiholingvistički kolokvijumi)

jun 2004.

16.06. – Dodela diploma II godini

25.06.2004. – *Budućnost grada: feministička perspektiva*, Ivana Milojević (Australija)

II GODINA

Predavanja i radionice se održavaju četvrtkom u 18.00 sati u Ženskim studijama (Kralja Aleksandra 8), trajanje 90 minuta.

Tokom letnjeg semestra studentkinje II godine rade na istraživačkim projektima koje će finalizirati u obliku diplomskih radova. Projektima rukovode mentorke. Studentkinje II godine obavezno prisustvuju tribinama (prvi ponedjeljak u mesecu, videti raspored), a prema sopstvenom izboru prisustvuju predavanjima I godine. Takođe, prema sopstvenom izboru mogu prisustvovati predavanjima (subotom pre podne) Univerzitetskog centra za rodne studije (Filozofski fakultet, sala 41 i 42 na I spratu od 9.00 do 14.00 sati).

februar 2004.

05.02. *Lezbejska stvarnost*, Lepa Mladenović (Beograd)

12.02. *Dogovor o istraživačkim projektima*, Svenka Savić

14.02. *O odgovornosti: filozofske teorije XX veka – Hana Arendt*, Daša Duhaček (Beograd) predavanje organizovano u povodu Godišnje skupštine Ženskih studija i istraživanja

19.02. *Rad na istraživačkim projektima + projekcija filma „Borovi i jele“*, Svenka Savić

26.02. *Rad na istraživačkim projektima po grupama: 1. Feministička teologija*, Svenka Savić; 2. *Žene i mediji*, Dubravka Valić Nedeljković i Veronika Mitro

28.02. *Virdžinija Vulf*, Slavica Stojanović (Beograd)

mart 2004.

03.03. *Jezik i mediji*, Svenka Savić, Dragan Koković, Dubravka Valić Nedeljković (Psiholingvistički kolokvijumi)

04.03. Rad u grupama sa mentorkama i njihovim asistentkinjama na istraživačkim projektima

11.03. Rad u grupama sa mentorkama i njihovim asistentkinjama na istraživačkim projektima

17.03. *Pojedinac, društvo, religija*, Mišo Kulić, Marko Oršolić, Lazar Vrkatić (Psiholingvistički kolokvijumi)

18.03. Rad u grupama sa mentorkama i njihovim asistentkinjama na istraživačkim projektima

19.03. *Feministička teologija: Sveta Klara*, Čarna Ćosić

24.03. *Rod, literatura, jezik, kultura*, Vladislava Felbabov, Aleksandra Izgarjan, Ljiljana Pešikan Ljuštanović, Svetlana Tomin, Svenka Savić (Psiholingvistički kolokvijumi)

25.03. Rad u grupama sa mentorkama i njihovim asistentkinjama na istraživačkim projektima

april 2004.

01.04. *Teme u biblijskom tekstu koje podstiču antisemitizam*, Verena Jeger (Bazel)

08.04. Rad u grupama sa mentorkama i njihovim asistentkinjama na istraživačkim projektima

15.04. Rad u grupama sa mentorkama i njihovim asistentkinjama na istraživačkim projektima

22.04. Rad u grupama sa mentorkama i njihovim asistentkinjama na istraživačkim projektima

29.04. Rad u grupama sa mentorkama i njihovim asistentkinjama na istraživačkim projektima

maj 2004.

06.05. Priprema sažetka za diplomski rad, grupni rad

Tokom maja su individualne konsultacije studentkinja za diplomske radove sa mentorkama (S. Savić, D. Valić, S. Markov)

15.05. *Filozofkinje XX veka: Julija Kristeva i Lus Irigaraj*, Jelisaveta Blagojević (Beograd)

19.05. *Ka jednakosti u javnom govoru, u povodu knjige „Rečnik invalidnosti“*, Milica Mima Ružičić, Svenka Savić, Vera Vasić (Psiholingvistički kolokvijumi)

jun 2004.

16.06. – Dodela diploma II godini

25.06. – *Budućnost grada: feministička perspektiva*, Ivana Milojević (Australija) u saradnji sa Kulturnim centrom Novog Sada

TRIBINE – I i II godina

2. februar 2004. – *Katarina de Pizan, Grad žena, prikaz knjige*, govori Slavica Stojanović, tekstove čita Maja Brukner

1. mart 2004. – *Žene i mediji*, Dubravka Valić Nedeljković

8. mart 2004. – *Mediji i žene: TV sapunice: uživanje ili nešto drugo*, Maja Bogojević (Podgorica)

5. april 2004. – *Nušićeva „Gospođa ministarka“ – žena na vlasti*, Ljiljana Pešikan Ljuštanović, tekstove čita Maja Brukner

19. april 2004. – *Promocija knjige „Slovakinje – životne priče Slovačkinja u Vojvodini“*, Ana Bu, Relja Dražić, Jarmila Hodolić, Ana Jaško, Veronika Mitro, tekstove čita Maja Brukner.

10. maj 2004. – *Reditelj i glumice*, Voja Soldatović

17. maj 2004. – *Kuda ide ženski pokret danas?*, moderatorke Svenka Savić i Marija Gajicki (u saradnji sa Novosadskom ženskom mrežom)

3.3.2. Dodatak: Primer zapisnika u Ženskim studijama i istraživanja

Zapisnik sa sastanka Saveta Ženskih studija i istraživanja: „Mileva Marić Ajnštajn“

29.10.2004, 18.00 – 19.30 u prostorijama Studija (Kralja Aleksandra 8)

Prisutne: Edita Jankov, Veronika Mitro, Slobodanka Markov, Jasna Rajić, Svenka Savić, Vera Vasić. Odsutne Tanja Đurić Kuzmanović i Jelica Rajačić Čapaković

Sastanak vodi: prof. dr Svenka Savić

Dnevni red:

- 1** Usvajanje zapisnika sa prošlog sastanka;
- 2** Rezultati upisa u I i II godinu i usvajanje programa (S. Savić);
- 3** *Istraživački projekti koji se nude II godini u školskoj 2004/05;*
- 4** *Učešće u Mreži ženskih organizacija u Novom Sadu (V. Mitro);*
- 5** *Pitanje prostora;*
- 6** *Razno.*

1. *Jednoglasno je uvojen je Zapisnik sa prošlog sastanka.*

2. *U II godinu upisane su 32 polaznice i počele sa radom uvodnim predavanjem Tatjane Đurić Kuzmanović iz oblasti feministička ekonomija.*

S. Savić je sačinila preliminarni program koji karakteriše više aktivizma od teorije, shodno odluci sa prošlog sastanka da se diplomirane studentkinje moraju uključivati u praktičan rad sa ženama. Studentkinje II godine su obavezne da učestvuju u projektu Novosadske ženske mreže – Ženski ritam grada, da idu na događaje i vezuju se za ženske organizacije članice mreže koje rade i žele da sarađuju sa studentkinjama.

Usvojen je predlog programa za II godinu.

U I godinu su se prijavile 29 polaznica. S. Savić je sačinila preliminarni program koji obuhvata po tri predavanja četiri predavačice i po jedno predavanje gošći (iz Švajcarske, Verene Jeger). Studentkinje I godine, takođe, su obavezne da prate javne tribine u Kulturnom centru, Psiholingvističke kolokvijume na Filozofskom fakultetu i događaje u okviru projekta Novosadske ženske mreže – Ženski ritam grada. Prvi susret sa studentkinjama I godine zakazan je za 06.10.2004. u 18.00 sati na Filozofskom fakultetu. Usvojen je predlog programa za I godinu (videti prilog).

3. *Usvojen predlog da u zimskom semestru 2004/2005. godine i I i II godina učestvuju u istraživačkom projektu Novosadske ženske mreže – Ženski ritam grada.*

4. *Ženske studije i istraživanja učestvuju u realizaciji projekta Novosadske ženske mreže – Ženski ritam grada. Projekat podrazumeva:*

- *ulične akcije u kojima se promovišu znamenite žene čija imena nose ulice Novog Sada. Uličnim akcijama koordinira Vojvođanka – Regionalna ženska inicijativa. Do sada su realizovane tri akcije i to u ulici Mileve Marić Ajnštajn, u ulici Drage Spasić i na Trgu Marije Trandafil;*
- *radionice u mesnim zajednicama koje imaju za cilj da u mesnim zajednicama predstave Komisiju za ostvarivanje ravnopravnosti polova Skupštine grada, organizacije članice Novosadske ženske mreže i na radionici obrade neku od tema aktuelnu za pojedinu mesnu zajednicu. Radionicama u MZ koordinira Asocijacija poslovnih žena (PAŽ). Do sada su realizovane tri radionice i to u MZ 'Sonja Marinković', MZ 'Begeč' i MZ 'Vidovdansko naselje'.*
- *diskusione tribine koje promovišu ženski aktivizam, a koje koordiniraju Ženske studije i istraživanja. Do sada je realizovana jedna tribina.*

5. *Stanodavka prodaje stan i velika je verovatnoća da će ga prodati. Imamo problem prostora za koji nemamo rešenje. Pozivaju se sve članice da shodno svojim mogućnostima razmisle o rešenju za ovaj problem.*

6. *Razno.*

- *Predlaže se da se novac koji će se uštedeti od obrazovnog programa upotrebi za štampanje knjige 'Ventil' koju je pripremila Vera Vasić sa studentkinjam II godine školske 2002/2003. godine. Naime, na osnovu ugovora Ženskih studija i istraživanja i Radija 021 utvrđeno je da će 021 da iznađe sredstva za štampanje knjige. Budući da se posao nije realizovao u dogovorenom ritmu, a Ženske studije su iznašle sredstva za štampanje publikacije, predlaže se raskidanje ugovora sa 021 i samostalno štampanje publikacije 'Ventil'. Usvojen je predlog da Ženske studije i istraživanja samostalno izdaju publikaciju 'Ventil' svojim sredstvima.*
- *Usvojen je predlog da se uvede članarina za Ženske studije i istraživanja u visini od 500,00 dinara mesečno.*
- *Ženske studije i istraživanja su u saradnji sa Pedagoškim zavodom Vojvodine i Kancelarijom ombudsmana organizovale obeležavanje Evropskog dana jezika.*
- *Na inicijativu Ženskih studija i istraživanja, Univerzitetski centar za rodne studije je podneo predlog Univerzitetu u Novom Sadu za realizaciju Škole romologije. Univerzitet u Novom Sadu će u zimskom semestru školske 2004/2005. imati jednosemestralnu Školu romologije: književnost, jezik, istorija i kultura. Intere-*

sovanje je veliko kako među romskim studentima tako i među stručnjacima koji rade sa romskom populacijom.

- Predlaže se da Ženske studije izdaju dva poslednja rukopisa Magde Simin i da u saradnji sa Sekcijom žena Jevrejske opštine organizuju komemoraciju i u tom povodu zajednički izdaju biografiju Magde Simin.
- Saradnja sa drugima: Upućuje se na redovnu proceduru za upis na rodne studije studenti i saradnici Odri Kartag, zainteresovani za saradnju koji je podneo predlog predavanja o sociologiji polova će biti uključen u program kada se ukaže prilika za to.
- Zahtev da se obrazovni program Ženskih studija prati onlajn se odbija pre svega jer je najveći broj aktivnosti zasnovan na usmenim predavanjima bez pripremljenog materijala, zatim radioničarski i aktivistički rad. Takođe, u Studijama nema klasičnog ispitivanja i akademskog učenja i sada nismo u mogućnosti da naš rad pretočimo u elektronsku formu.

Zapisnik sačinila Veronika Mitro

Novi Sad, 04.10.2004.

3.3.3. Dodatak: Nazivi završnih radova polaznica II godine u ŽSI (2000)

(okvirni naslovi tema onih koji će diplomirati juna 2000)

- 1 Aleksandrović Marija i Jelena Jovanović: *Mladi Romi u Staroj Pazovi*, mentorka Svenka Savić
- 2 Bjelica Nevenka: *Sportistkinje u Novom Sadu*, mentorka Zorica Mršević
- 3 Jevđenić-Savić Sara: *Sećanje žena na socijalizam*, mentorka Svenka Savić
- 4 Mandžo Dajana: *Sećanje žena na socijalizam*, Svenka Savić
- 5 Plečaš Dragica: *Shvatanje jednog srpskog političara o ženskom pitanju*, Marijana Pajvančić
- 6 Tomin Sabo Valerija: *Reproduktivna ženska prava*, mentorka Slobodanka Markov
- 7 Vlaisavljević Božo: *Žensko muzičko udruženje u Novom Sadu (ŽMUR)*, mentorka Gordana Stojaković
- 8 Vulić Branislava: *Seljanke na Čeneju: njihovo znanje o pravima na imovinu*, mentorka Slobodanka Markov.

Napomena: Za mentorski rad sa studentkinjama i studentima nije predviđena finansijska nadoknada u ovom projektu.

3.3.4. Dodatak: Svenka Savić: Metodologija u ženskim studijama

Samo je u Novom Sadu u Ženskim studijama u kontinuitetu držana obuka o feminističkim metodama i praktikovao neposredan istraživački rad, zahvaljujući kompetentnosti tima: Veronika Mitro, diplomirana psihološkinja, Svenka Savić, profesorka psiholingvistike i višegodišnja istraživačica, Vera Vasić, lingvistkinja, Slobodanka Markov, sociološkinja. Nastava i istraživački rad su podrazumevali 60 sati nastave, ukupno 6 susreta po 4 časa (90 + 90), uglavnom za projekat „Životne priče žena iz manjinskih grupa“ uz kontinuirano koordiniranje Veronike Mitro.

Metod životne priče

„Životne priče žena iz manjinskih grupa“ je dugoročni projekat Ženskih studija i istraživanja, Novi Sad⁶⁶ kojim rukovodi prof. dr Svenka Savić, asistentkinje su Sara Savić Jevđenić i Veronika Mitro i saradnice projekta su studentkinje obrazovnog programa Ženskih studija i istraživanja⁶⁷. Počeo je da se realizuje 1998. godine u okviru međunarodnog projekta „Sećanje žena na socijalizam“⁶⁸.

Projekat *Životne priče žena iz manjinskih grupa* u osnovi ima historiografsko – dokumentaristički karakter. Osnovni cilj je da se životi žena (običnih i znamenitih, iz manjinskih grupa⁶⁹) koje žive u Vojvodini od prve polovine XX veka do danas

66 Ženske studije i istraživanja, Novi Sad je udruženje građana osnovano 1997. godine sa ciljem da obrazuje, istražuje, dokumentuje i informiše žene i muškarce u pravcu boljeg razumevanja društvene podele prema rodu. Više o Ženskim studijama i istraživanjima vidi na internet prezentaciji <http://www.zenskestudije.org.rs>

67 Studentkinje i studenti su različitog obrazovnog profila (minimalno srednja škola) i uzrasta (18-74).

68 Međunarodni projekat se pod nazivom 'Sećanje žena na socijalizam' i danas realizuje pod rukovodstvom Pavle Fridlove u Rodnim studijama u Pragu, gde se nalazi i arhiv projekta. Više u Rodnim studijama u Pragu vidi na internet prezentaciji <http://www.en.genderstudies.cz/> i o projektu *Sećanje žena na socijalizam* u Tepčarević, 2010.

69 Manjina = oni koji imaju manju moć (rasnu, etničku, nacionalnu, polnu, političku, strukovnu, i drugo) u određenom društvenom i političkom trenutku. U odnosu na muškarce, žene u društvu imaju manju moć, dakle svaka priča žene je priča osobe koja u društvu ima manju moć. Pripadnost nekoj nacionalnoj zajednici u Vojvodini i Srbiji (Albanke, Slovakinke, Mađarice, Rumunke, Rusinke, Romkinje, Jevrejke, Hrvatice, Bunjevke, Vlahinje), ili nekoj grupi koja ima zajednički status (izbegle i raseljene osobe, kolonistkinje nakon II svetskog rata), seksualnu orijentaciju (lezbijke), zdravstveni status (žene sa invaliditetom), angažman (političarke), političku pripadnost (opozicione žene), ili neku drugu karakteristiku određuje manjinu unutar manjine.

kontinuirano dokumentuju kroz razrađenu metodologiju prikupljanja podataka i dokumentovanja.

Osnovna pretpostavka projekta je da je životna priča bogat izvor podataka o mestu žene u društvu, kao i instrukcija kako učiniti život žena boljim i da će kontinuirano prikupljeni sistematski i naučno-organizovani podaci omogućiti uporedna istraživanja položaja žena na različitim nivoima: u okviru istog društva (Vojvodina) i u različitim društvima koja pripadaju istom istorijskom tipu (np. zemlje Istočne Evrope).

Projekat ima i dva praktična cilja:

- da se životi žena u Vojvodini učine vidljivim u široj društvenoj zajednici;
- da se muškarci i žene obučavaju istraživačkom radu⁷⁰.

Metodologija prikupljanja, dokumentovanja i objavljivanja životnih priča žena u Ženskim studijama i istraživanjima u Novom Sadu

Metodologiju prikupljanja i dokumentovanja životnih priča razvila je Svenka Savić (up. Savić 2001, 2007; Savić Jevđenić i Mitro 2002). *'Životna priča'* odnosi se 'i na proizvod – objavljenu priču; i na metod – određeni način prikupljanja životne priče u kojem učestvuje ceo tim'. U značenju – objavljena životna priča, podrazumeva se fragment životne istorije, autobiografsko sećanje na sopstveni život ispričano na zahtev istraživačice. U značenju metod, životna priča je način prikupljanja životne priče kao proizvoda.

Termin *životna priča* kako ga definiše Svenka Savić, odgovara terminu oral history, jednom od feminističkih metoda u društvenim naukama, kako ga opisuju Šulamit Rajnhars (Shulamit Reinharz) i Lin Dejvidman (Lynn Davidman) (1992)⁷¹. Šulamit Rajnhars i Lin Dejvidman (1992) ukazuju na terminološku raznorodnost kako u nazivu samog metoda (studije slučaja, životna istorija putem dubinskog intervjua, biografski intervjui, životne istorije, lični narativi), tako i u nazivima koje različite istraživači/ce upotrebljavaju za (sa)govornice u situaciji govorenja životne priče (ženu koja životnu priču priča i ženu kojoj životnu priču priča, intervjuisana i intervjuerka) i

70 Trening trenera (Fond za otvoreno društvo) – studentkinje iz različitih manjinskih grupa učile su o svim fazama istraživačkog metoda, kako bi, ovladavši njime, znanje prenele na svoje (najmanje) tri nove saradnice (tzv. metoda trening trenera). Nakon toga što je svaka ovladala metodom, formiraju korpus životnih priča unutar svoje manjinske grupe. Studenti/kinje obrazovnog programa *Ženskih studija i istraživanja* imaju mogućnost da se uključe u istraživački rad projekta što podrazumeva obuku za rad.

71 Reinharz, Shulamit, Davidman, Lynn (1992). *Feminist Methods in Social Research*. New York, Oxford: Oxford University Press. 18-46.

u terminološkim neslaganjima u razlikovanju metoda oral history od drugih metoda (kao što su intervjui, autobiografije i biografije).

Životna priča se dobija intervjuom.

Istraživačica se pre intervjua upoznaje sa tehničkom opremom za snimanje razgovora i uči kako da postavi mikrofona, da proveri baterije i kasetu, da podesi diktafon za snimanje, da pripremi beležnicu. Dobro je savladala uputstvo za vođenje intervjua i ciljeve i zadatke projekta.

Istraživačica uspostavlja kontakt sa ženom koja se intervjuiše. Istraživačica nije u srodničkim odnosima sa osobom koju intervjuiše (osim u posebnim slučajevima), ali najčešće je to poznata osoba iz okruženja, ili potpuno nepoznata osoba sa kojom se prvi put istraživačica sreće. Obe pripadaju istoj manjinskoj grupi i imaju isti maternji jezik. Svaka višjejezična žena tako ima mogućnost da izabere jezik na kojem želi da priča: maternji ili jezik sredine (srpski). Potrebno je mnogo obostranog zalaganja da se neka žena poveri (nekada sasvim nepoznatoj i vrlo mladoj) istraživačici. Ali najčešće kada se žena uveri u značaj sopstvene životne priče, značaja da ista bude sačuvana od zaborava, da joj metodološki pristup omogućuje da ima kontrolu nad svojom životnom pričom, ona rado pristaje na intervju. Ženi je omogućeno da pravi skraćivanja i dopune na svojoj životnoj priči, pa čak i da potpuno povuče svoju životnu priču.

Poseban rezultat ovakvog metodološkog pristupa je i da se kroz brojne susrete žene i istraživačice one zbližavaju, čime istraživački metod postaje deo njihovog prijateljskog odnosa: istraživački rad prerasta u stvarni život.

Intervju se obavlja u stanu osobe koja se intervjuiše u opuštenoj, poverljivoj i prijateljskoj atmosferi, bez prisustva drugih osoba. Intervju počinje zahtevom intervjuerke intervjuisanoj da priča o svom detinjstvu. Ne postoji lista pitanja nego se ženi pruža mogućnost da spontano priča o svom životu sa što manje prekidanja i da obuhvati sledeće oblasti života:

- 1** porodica iz koje žena potiče: detinjstvo, vaspitanje, odnosi sa srodnicima u porodici;
- 2** školovanje, profesija,
- 3** partner, brak, razvod, ljubavni život, seksualnost...
- 4** deca
- 5** materijalno stanje u porodici kroz život
- 6** slobodno vreme

7 javni i politički život

8 veroispovest.

Istraživačica vodi priču podstičući ženu da obuhvati sve predviđene oblasti života. Pored toga istraživačica podstiče ženu da priča o nekoj temi koju nalazi zanimljivom iz ženskog ugla (na primer: učešće žene u radu AFŽ-u Jugoslaviji posle Drugog svet-skog rata, osnivanje ženske organizacije i drugo).

Intervju je planiran da traje približno 90 minuta. Ponekad se završi i za kraće vreme, dok se u nekim slučajevima odvija kroz nekoliko sastanaka.

Snimljeni intervju se transkribuje (govorena priča prenosi se u pisani tekst) i unosi u kompjuter. U transkriptu se reči beleže kako su izgovorene. Transkript se daje intervjuisanoj ženi na autorizaciju. Autorizacijom žena daje saglasnost da njena životna priča bude deo dokumentacije projekta pod njenim stvarnim ili izmišljenim imenom i prezimenom, nadimkom ili inicijalima.

Uz autorizovani transkript istraživačica sačinjava tri prateća dokumenta: protokol (opis uspostavljanja kontakta i toka samog intervjuja), biogram (hronološki uređeni podaci iz životne priče žene) i sažetak (opis životne priče) i opciono prilaže druge materijale o ženi: fotografije koje je snimila sa dopuštenjem žene tokom intervjuja, fotografiju iz prošlosti žene, pisma, kuvari, spomenari i druga dokumenta dobijena od žene, novinski članci, fotokopije i drugi spisi koji doprinose rekonstrukciji perioda društva ili žene. Svaki materijal vezan za istu životnu priču sadrži osnovne podatke: o ženi: lično ime (pravo, izmišljeno, ili inicijal), godinu i mesto rođenja; o istraživačici (ime, najčešće i njena godina rođenja); datum i mesto snimanja.

Ovako osmišljen metod je veoma zahtevan. Za jednu priču u trajanju od oko 90 minuta potrebno je oko dva sata pripremnog razgovora, zatim dva sata snimanja. Transkribovanje traje približno 12 sati (u zavisnosti od iskustva osobe koja transkribuje), ponovni razgovor sa ženom oko šest sati, unošenje ispravki oko tri sata, a redigovanje ispravljenog teksta oko šest sati. Ukoliko se priča prevodi, potrebno je još dodatnih osam do devet sati, zatim oko tri sata za lektorisanje i najmanje dva sata za izradu propratnih dokumenata (protokol, biogram, sažetak).

Sveukupno, za jednu priču potrebno je oko 44 sata timskog rada (uz to treba dodati i vreme utrošeno na putovanja, u slučajevima kada žena ne živi u Novom Sadu).

Prilikom objavljivanja u svakoj publikaciji jedna osoba *rediguje* sve pojedinačne priče koje će u njoj biti objavljene. Redakcija rukopisa za objavljivanje je zahtevan posao i podrazumeva čitav niz pravila. Jedno od njih se odnosi na stepen približavanja izgovorenog materijala standardnojezičkoj normi. Ukoliko žena govori u dijalektu, zadržavaju se dijalekatske osobine izgovora, morfologije i leksike, u meri u kojoj je

to moguće u pisanoj formi i u meri u kojoj želimo da bude predstava o ženinom identitetu u pisanom tekstu.

Ženske studije i istraživanja u Novom Sadu samostalno ostvaruju istraživački projekat od opštedruštvenog značaja i značaja u savremenoj rodnoj teoriji i praksi.

Izgradile su timove naučnih radnika/ca za različite društvene grupe i formirale su značajan uzorak, pristojno dokumentovan.

Publikacije su svedočanstvo da je svaka životna priča jedinstvena i neponovljiva ali da više priča u kontinuitetu značajno doprinose razumevanju pojedinih oblasti i perioda života žena iz grupe kojoj pripadaju.

Dokumentovanje empirijskog materijala

Dokumentovanje audio-zapisa

Na audio-kaseti na kojoj je snimljen intervju neophodno je naznačiti podatke o ženi koja je intervjuisana, o osobi koja je intervju vodila i snimala, kao i o mestu i datumu snimanja. Na audio-kaseti (na strani A, na strani B i na omotu kasete) navodi se ime žene koja je intervjuisana – pseudonim ili samo inicijali, u skladu s dogovorom istraživačice sa ženom – i u zagradi godina rođenja, na primer:

Milosava (1928)

zatim ime i prezime osobe koja je intervju vodila i snimala, na primer:

snimanje: Zdravka Jelačić

i na kraju datum i mesto snimanja, na primer:

datum i mesto snimanja: 09.01.2002, Vrbas

Transkripcija

Audio-zapis transkribuje se u pisanu formu u tekst procesoru WORD for Windows. Format dokumenta u koji se transkript unosi je sledeći:

- font – Times New Roman (za jezik na kom je intervju – hrvatski, mađarski, slovački i sl.)
- veličina slova – 12 pt
- prored – 1,5
- margine – gornja: 2,5 cm i donja, leva i desna: 2 cm.
- numeracija stranica – desni donji ugao

Pre nego što se pristupi transkribovanju audio-zapisa, navode se određeni podaci o ženi koja je intervjuisana, o istraživačici, odnosno o mestu i vremenu snimanja.

Na samom početku stoji ime žene boldirano (pseudonim ili samo inicijali, kako se sa ženom dogovori istraživačica), godina rođenja u zagradi i mesto rođenja. Na primer:

Zlata (1928), Novi Sad

Jedan red prazno i u novom redu stoje podaci o osobi koja je snimala, transkribovala i redigovala tekst. To može biti ista osoba, pa je onda informacija o istraživačici u jednom redu:

snimanje, transkripcija, redakcija: Biljana Sikimić

a mogu tri osobe podeliti poslove i onda je za svaki segment rada informacija u novom redu:

snimanje: Biljana Sikimić

transkripcija: Sara Savić

redakcija: Svenka Savić

Nakon toga jedan red prazno i u novom redu sledi informacija o vremenu i mestu snimanja:

snimano: 21. januara 2002. u Draginom stanu.

Posle osnovnih informacija dva reda prazno i sledi transkript samog intervjua. Sva pitanja istraživačice su boldirana (potamnjena), uvučena za dva mesta (kućaća). Posle pitanja dva prazna reda i zatim sledi tekst odgovora. Odgovori počinju crticom (= počinje upravni govor), i takođe uvučena za dva mesta kućaća. Ako žena ima nekoliko celina u istom odgovoru onda novi paragraf ne počinje novom crticom. Crtica znači samo da žena govori. Novi paragraf je samo uvučen za dva kućaća mesta.

Ako se citiraju nečije reči stave se dve tačke, jedno mesto razmak, crtica, pa razmak (ne znaci navoda). Na primer:

Jela mi kaže: – Nećeš ići kući.

Ukoliko je u tekstu neka pesma ili navođenje drugih reči dati kurzivom ili na neki drugi način obeležiti da to nije autorkin govor. Ako treba da se u tekstu navede situacija ili obeleži situacija, stavlja se u zagradu kurzivom. Na primer:

Ja sam dobro (smeje se).

Na kraju teksta transkripta nalazi se potpis osobe koja je tekst unosila i datum završavanja transkripta, kao i informacija o tome da li je žena odobrila ili ne tekst za štampu uz njen potpis.

Transkript je potrebno snimiti i sačuvati sa imenom dokumenta koje sadrži ime žene, u zagradi godinu rođenja i mesto rođenja. Na primer:

Zlata(1928)NoviSad.doc

Biogram, protokol i sažetak

Biogram, protokol i sažetak unose se u tekst procesor u istom formatu kao i transkript, svaki u zasebnom dokumentu i sadržajem transparentnim u naslovu, na primer:

BiogramZlata(1928)NoviSad.doc

SažetakZlata(1928)NoviSad.doc

ProtokolZlata(1928)NoviSad.doc

Primer Biograma:

Marija (1943) Beograd

- 1943. - Marija je rođena u Beogradu;
- 1947. - poginuo joj je otac i ona sa majkom prelazi u Novi Sad;
- 1958. - upisuje Gimnaziju Jovan Jovanović Zmaj;
- 1961. - ulazi u Komunističku partiju;
- 1962. - upisuje studije u Novom Sadu;
- 1964. - prelazi na studije u Beograd;
- 1966. - diplomira u Beogradu;
- 1966. - dobija posao (zamenu) u Gimnaziji Jovan Jovanović Zmaj;
- 1968. - zapošljava se na Radničkom univerzitetu kao koordinatorka kulturnog programa;
- 1972. - prelazi da radi u Pokrajinski komitet Saveza komunista;
- 1973. - odbranila magistarsku tezu i zaposlila se na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu;
- 1982. - rodila ćerku Jelenu;
- 1986. - odbranila doktorsku disertaciju;
- 1999. - pristupa Otporu;
- 2002. - predsednica Upravnog odbora Matice Srpske;
- 2002. - izabrana za dekanicu Filozofskog fakulteta u Novom Sadu;
- 2008. - dobila nagradu za životno delo;
- 2011. - izabrana u zvanje prof. emeritus.

Primer Protokola:

Marija (1943) Beograd

Mariju sam poznavala iz priče, kao i sa medija. Ona mene, do našeg razgovora, nije poznavala. Naš razgovor je ugovorila prof. dr Svenka Savić. Intervju je obavljen u urednoj trpezariji njenog stana 8. juna 2013. godine u 11 sati. Marija je skuvala kafu za sebe i meni poslužila sok. Sedele smo jedna naspram druge. Pre intervjuja nabrojala sam joj teme koje bih želela da pokrijem intervjuom. Marija je pijuckala kafu i jednoličnom intonacijom, bez gestikulacije, opisivala događaje svog života, prelazeći jednu po jednu temu koju sam navela. Neko vreme ne bi pušila, a onda bi, jednu za drugom, palila cigaretu. Ja sam se u početku osećala pomalo nelagodno i iznenađeno, jer nisam mogla ni zamisliti kako će naš intervju teći. Posle sam se umirila, jer sam shvatila da Marija potpuno kontroliše tok intervjuja.

Primer sažetka:

Marija (1943) Beograd

Marija je rođena u okupiranom Beogradu, otac joj je bio inženjer, a majka lekarka. 1947. godine otac joj je poginuo na radnom mestu i ona sa majkom prelazi da živi u Novi Sad kod babe i dede. 1958. godine upisuje Gimnaziju „Jovan Jovanović Zmaj“ i već sa nepunih 18 godina pristupa u Komunističku partiju. Studije bira linijom manjeg otpora, upisuje srpsku književnost u Novom Sadu. Već u drugoj godini prelazi u Beograd da studira. Diplomirala je sa 23 godine i zaposlila se na zamenu u Gimnaziji „Jovan Jovanović Zmaj“. Nakon isteka ugovora u gimnaziji, dobija posao kao koordinatorica na Radničkom univerzitetu. Upisala je magistarke studije u Beogradu i prelazi da radi u Pokrajinski komitet Saveza komunista. Nakon odbrane magistarske teze, zaposlila se na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Marija se nije udavala, ali se ostvarila kao majka – godine 1982. godine rodila je ćerku Jelenu. Kada je imala 44 godine odbranila je doktorsku disertaciju. Za vreme režima Slobodana Miloševića ona pristupa Otporu, zbog brige za svoju ćerku koja je već članica. Godine 2002. je biraju za prvu dekanicu Filozofskog fakulteta, ona je tada i predsednica Upravnog odbora Matice srpske. Uvodi reforme na fakultetu i biraju je i u drugi mandat. Godine 2008. dobila je nagradu za životno delo, na koju je veoma ponosna. Godine 2011. biraju je u zvanje prof. emeritus, što joj takođe mnogo znači.

Prema Planu i programu (Pp) na obaveznom kursu **Metodologija u ženskim studijama** polaznice dobijaju osnovno znanje iz različitih feminističkih metoda i tehnika istraživanja u društvenim (inter)disciplinama. Osnovni principi rada u feminističkoj nastavi su različita uvažavanja: *početnog stepena* znanje polaznica; raznih mogućno-

sti *razmene znanja* među polaznicama kursa; stečenog znanja za *primenu u aktivističke svrhe* u svakodnevnoj komunikaciji; *promene sopstvenih* stereotipa o 'drugima'.

Nastava počinje upoznavanjem. Obično je grupa upisanih heterogena: *po polu* (uglavnom ženska), *osnovnom obrazovanju* (pravnice, lingvistkinje, ekonomistkinje, muzikološkinje, psihološkinje, filozofkinje), ali i iskusne feministkinje i dugogodišnje aktivistkinje u ženskom pokretu; zatim *po uzrastu*: uglavnom mlađeg i srednjeg doba; uglavnom je poželjno znanje engleskog kao stranog jezika na kojem se predlaže literatura. Uvek je izazov raditi sa polaznicama tako različitih osobina, ali ono što im je zajedničko jeste želja da više doznaju o ženskim i rodnim studijama i na tome se zasniva dalji rad u grupi. Polazište je od prisutne količine različitih znanja koje se mogu *razmenjivati* i aktualizovati za potrebe nastave, uz prisutnu želju i otvorenost za razmenu sa drugima. Zato je osnovni pravac tokom nastave – od aktivnosti polaznica kao pojedinki, i kao grupe, ka savladanom gradiva predviđenog Planom i programom. Budući da ne postoji udžbenik na srpskom jeziku za nastavu o feminističkim metodama na dodiplomskim i postdiplomskim studijama, osnovu nastave čini udžbenik na engleskom jeziku (Reinharz, Shulamit, Davidman, Lynn (1992). *Feminist Methods in Social Research*. New York, Oxford: Oxford University Press), uz dosta različitih tekstova na raznim jezicima, uz procenu da mogu biti od koristi nekome u kursu. Zapravo, osnovna strategija je da se omogući razmena već stečenog znanja međusobno.

Na prvom susretu, nakon upoznavanja (polaznice odgovaraju na tri osnovna pitanja: lični podaci, završena studijska grupa i razlog za upis na studije), predavačica upoznaje sve prisutne sa programom predmeta i odabranom literaturom (umnožena i podeljena za potrebe ovog susreta). Zatim razjašnjava osnovne pojmove (feminizam, metod, teorija, ženske/rodne studije) i ukazuje na osnovne razlike između feminističke metodologije i drugih metodologija prisutnih u društvenim naukama. Načelno govori o odabranom udžbeniku, objašnjava osnovnu strukturu rada tokom nastave i način na koji je ispit organizovan.

Osnovu rada u kursu čini *razmena znanja*: studentkinja međusobno – studentkinja – predavačica. Naglasak je na timskom radu i radu u malim grupama, a predavačica usmerava, osmišljava i reguliše razmenu znanja na časovima i između časova, putem internet komunikacije (svakodnevno).

Odabran je način rada tokom kojeg nijedna polaznica ne može ostati pasivna. Osnovno načelo ovog pristupa jeste da sve polaznice dobijaju sve informacije, a ne da se komunikacija – na primer, o seminarskom radu jedne polaznice – odvija isključivo u dijadi studentkinja–mentorka, u nekom kabinetu. Svaka informacija deli se sa

svima, a sve polaznice učestvuju u razmeni. Tokom predavanja, predavačica koristi različite metode „uključivanja“ polaznica u aktivnu nastavu.

PRIMER 1

S obzirom na to da je 8. mart važan praznik za razvoj svesti o značaju doprinosa žena društvenom razvoju, nastavu sam organizovala u obliku razgledanja muzeja. Svaka studentkinja donela je materijal iz medija ili drugih izvora objavljen povodom 8. marta. Sav materijal smo rasporedile po učionici i zalepile na tablu ili zidove prostorije.

Osnovna instrukcija bila je da se slobodno kreću po tako osmišljenom prostoru – poput razgledanja slika u muzeju – i da se zadrže kod materijala o kojem žele da referišu ili da dobiju dodatna objašnjenja od one koja je materijal donela. Na taj način, istovremeno su se odvijale različite razmene između polaznica, predavačice i materijala, uz mogućnost višestrukog i kreativnog osmišljavanja aktivnosti.

Redosled izlaganja birale su same studentkinje: govore su o tekstovima koje su odabrale, analizirale fotografije i dodavale iskustva iz sopstvenog života. Osnovna instrukcija za izlaganje bila je da imaju na umu kako da dekonstruišu pozadinu patrijarhalnog predstavljanja – ne samo žena, već i samog praznika Međunarodnog dana žena (8. marta).

Nakon toga, povodom tekstova koje su studentkinje predstavile, predavačica na tabli zapisuje njihova iskustva, zapažanja i ideje o 8. martu, onako kako su ih same definisale. Zatim ih grupiše u određene kategorije kako bi zajedno odgovorile na pitanje: Šta je danas 8. mart?

Studentkinje zapravo dekonstruišu patrijarhalne matrice zakodirane u medijskim (i drugim) porukama i pokušavaju da odrede sopstveni položaj u odnosu na ono što dekonstruišu – što je ujedno i cilj ovog načina rada.

Za kraj, predavačica analizira kratak tekst o podeli cveća ženama u jednom selu u Vojvodini, naslovljen „Sremicama“ (Politika, 2010), i ukazuje na osnovne odlike metode dekonstrukcije medijskog teksta u cilju razotkrivanja rodних stereotipa o ženama.

PRIMER 2

Iz odabranog udžbenika pisan na engleskom jeziku (Reinharz i dr., 1992), 8 upisanih studentkinja i jedan student odabrali su poglavlja da prikažu na času (na izabrani datum) izlaganje na času (ukoliko se dve osobe opredeli za jednu metodu, mogu je raditi u timu):

Kandidat/kinja	Poglavlje	Datum izlaganja ⁷²
Radoslava Aralica	Feminist Multiple Methods Research	05. 05. 2012.
Draga Gajić	Feminist Interview Research	21. 04. 2012.
Dijana Gajić	Feminist Content Analysis	31. 03. 2012.
Kristina Kovač i Ljudmila Nasova	Feminist Case Studies	31. 03. 2012.
Milana Ljubisavljević		
Ljubomir Delević	Feminist Cross-Cultural Research	28. 04. 2012.
Slađana Marić	Feminist Experimental Research	28. 04. 2012.
Violeta Momčilović	Original Feminist Research Methods	31. 03. 2012.

Procedura pripreme, izlaganja i diskusije sa ostalima u kursu je sledeća:⁷²

Polaznica za odabrano poglavlje i datum izlaganja napise sažetak odabrane metode (prema uputstvu o pisanju akademskog sažetka Svenke Savić) ne duže od 4 stranice; pošalje predavačici koja ga prosledi ostalima u kursu da se pripreme za čas. Na času izlaže 10 minuta; ostale studentkinje slušaju izlaganje i upisuju svoja zapažanja u tabelu koja ima sledeće kolone:

Ime studentkinje / Datum / Tema / Sadržaj / Forma / Pitanje

Tabela na kraju časa sadrži ukupne podatke o tome kako su kolege vrednovalе izlaganje odabrane metode, kakvim retoričkim i drugim postupcima (forma) su se slušile i koje je pitanje koje postavljaju (svako mora postaviti neko pitanje). Oni sami procenjuju i pocenjuju i stiču znanje istovremeno. A oni koji izlažu su svesni da se pored sadržaja vrednuju i njihovo retoričko javno prezentovanje.

Na ovaj način se razvija sposobnost *istovremenog* slušanja i kritičke procene slušnog, što je osnov za kritičko (feminističko) dekonstruisanje diskursa/teksta, odnosno, istovremeno vođenje računa da sadržaj i forma izlaganja moraju biti usaglašene kad se znanje prenosi i kada se procenjuje stepen rodnosti tog procesa.

Na kraju kritičko vrednovanje daje i predavačica, upućuje na dodatnu literaturu, osmišljava moguću upotrebu date metode na nekom konkretnom primeru.

Na kraju svakog susreta u poslednjih 5 minuta polaznice evaluiraju dogođeno na času (predavačica obično počinje ovaj deo rečima: *Šta si danas kupila, a šta bi mogla prodati?*), kada svaka ima mogućnost da proceni šta je za nju bilo korisno, šta je ono što može preneti drugima i šta bi još moglo da se dopuni upravo stečenom znanju.

⁷² Grupi DAS su pridruženi i studenti sa DS iste generacije i njihovi doprinosi su u dve metode koje nisu iz ovog udžbenika: Feministička metoda pažljivog čitanja (Jasmina Lukić, 2011); Feministička metoda posmatranja.

Na kraju časa, predavačica iznosi svoje mišljenje o izloženom sadržaju i formi izlaganja, kao i o načinu na koji su studentkinje napisale akademski sažetak. Na ovaj način, studentkinje koje nisu pročitale to poglavlje stiču znanje posredno – kroz izlaganja drugih – i odmah dobijaju i kritičku procenu od svojih koleginya. Nakon što su predstavljena sva poglavlja, studentkinje imaju celovit uvid u feminističke metode.

Nakon časa, svaka polaznica doraduje sopstveni sažetak na osnovu prikupljenih sugestija sa časa. Ukoliko je izlaganje o metodi rađeno u paru, dorada se odnosi na zajednički tekst para.

U parovima (ili po troje) studentkinje razgovaraju (15 minuta) nakon izlaganja, o sopstvenom iskustvu u vezi sa izloženim temama i dogovaraju se na koje probleme takve metode mogu da se primene, uz vođenje računa o kritičkom promišljanju metoda: korpus podataka, uzorak, sredstvo (test, anketa, upitnik...).

Jedna studentkinja u paru (ili u troje), po dogovoru njihovom, izlaže u plenumu o rezultatu razgovora.

Seminarski rad je proširena verzija izlaganog teksta sažetka uz proširenje koje se odnosi na primenu date metode na neki tekst koji su polaznice srele u literaturi za ovaj kurs ili neki drugi na Rodnim studijama. Metoda koju su prezentovale treba da se primeni na neki rad, ili da se pronađe neki tekst u kojem je takva metoda.

Na kraju kursa, svaka polaznica izrađuje tabelu u kojoj su, s jedne strane, prikazane osobine feminističkog pristupa datoj metodi, a s druge – tradicionalne osobine iste metode. Ove tabele predstavljaju minimum znanja koji je neophodno poneti sa kursa o feminističkim metodama, i ujedno su zajednički produkt svih polaznica.

Na taj način, studentkinje su praktično već pripremljene za ispit, jer sve imaju pristup svim tekstovima koji se odnose na odabrani udžbenik.

PRIMER 3

Predavačica tokom diskusija konstatuje da polaznice imaju raznovrsne stereotipe koji nisu dovoljno osveščeni, a dokumentuju se u njihovim stavovima koje izlažu u diskusiji.

Na predavanju o *Original Feminist Research Methods* gde je jedan od metoda i dramizacija, predavačica podeli polaznice u parove i da im jedan crtež na kojoj su predstavljene dve žene na autobuskoj stanici dok čekaju autobus (Dodatak 1), uz objašnjenje da osmisle dijalog koji vode dve žene na autobuskoj stanici, čekajući autobus (prikazane na slici). Kao rekvizite služe fascikla, tašna, marama (šal ili veo). Na slici su obeležene žene koje su u razgovoru: A i B. U paru podele uloge koja koju ženu glumi i napišu dijalog koji vode, na primer:

A: *A nije ti hladno?*

B: *Nije. A je l' Vama toplo u toj haljini?*

A: *E u moje vreme se nije tako oblačilo!*

B: *E, Vaše vreme je prošlo!*

Dijalog prikazuje nesporazum i nesaradnju između mlađe i starije žene, odnosno sukob koji zapravo potvrđuje stereotip o tome da su stariji i mlađi naraštaji nespojivi. Moguće su i druge vrste stereotipa – na primer, religijski: između žene muslimanske veroispovesti i one koja to nije.

Na kraju predavačica 'odglumi' feministički dijalog (videti tekst u Dodatku 1) i pokaže kako osnova dijaloga može biti saradnja, a ne sukob među ženama (ili nipodaštavanje jedne od strane druge).

Ovo je primer dramske igre koja razvija pozitivnu energiju (svi se smeju), ali na kraju polaznice ustanove stepen sopstvenih stereotipa i diskriminacije prema drugima. To je početak *menjanja* pod uticajem stečenog znanja u kursu.

Nakon 32 časa na kursu, polaznice na ispitu izlažu seminarski rad; ostale studentkinje koje polažu isti ispit postavljaju pitanja u vezi sa njenim izlaganjem; na kraju članice ispitne komisije daju svoje sugestije. Na kraju studentkinja izlaže kritičkom metodom dikursa neki tekst koji je u odabranoj literaturi za kurs. Izlaganje je fokusirano na precizno dekonstruisanje metoda primenjenog u datom tekstu.

Na ovaj način, polaznice se tokom studija osposobljavaju da razmenjuju znanje sa drugima, da uče o određenom sadržaju i da imaju dovoljno prostora za vežbanje retoričkih sposobnosti i veštine pisanja kratkog akademskog teksta. Metod rada je posebno pogodan za studentkinje koje slabije vladaju engleskim jezikom i ne mogu brzo da čitaju preporučenu stručnu i naučnu literaturu iz ženskih/rodnih studija na stranom jeziku, predviđenu za kurs.⁷³

Feminističko intervjuisanje – tj. kada žene intervjuišu žene

Feminističke istraživačice modifikuju koncepte društvenih nauka i razvijaju nove, važne perspektive gledanja na svet. Slušajući žene dok govore i razumevajući njihov položaj u različitim društvenim sistemima, Reinharz, Shulamit i Davidman, Lynn (1992) ukazale su na prethodno zanemarene ili pogrešno shvaćene različite grupe žena (domaćica, radnica i druge).

⁷³ Ukoliko seminarski rad bude dobar, mentorka se postara da bude objavljen u domaćoj ili stranoj publikaciji kako i i druge kolegice mogle da ga koriste).

Tokom intervjua i analize podataka prikupljenih na osnovu intervjua, feminističke istraživačice objašnjavaju i ukazuju na načine rešavanja određenih metodoloških i etičkih dilema. Najvažniji razlog za intervjuisanje je što ono omogućava istraživačicama pristup ljudskim idejama – intervjuisanje predstavlja antidot protiv vekovnog ignorisanja ideja žena i govora muškaraca u ime žena, odnosno umesto njih. Feminističkim istraživačicama intervju je posebno značajan jer žele da čuju i saznaju šta žene misle i osećaju, iskazano rečima samih žena.

Neverbalna komunikacija je važna u intervjuu:

Sociološkinja Bev Džejms (Bev James) ističe da u intervjuima pored verbalne komunikacije, treba voditi računa o neverbalnoj komunikaciji, jer često pripadnice podređenih grupa ne mogu jasno artikulirati svoje frustracije i razočarenje.

Sociološkinja Rosana Herc (Rosanna Hertz) navodi razlike u odgovorima žena i muškaraca na pitanja tokom intervjua „Kada žene pitam kako se osećaju povodom nečega, žene se češće upuštaju u dugu diskusiju o svojim osećanjima, dok muškarci češće daju kratke odgovore ili govore da nikad ne razmišljaju kako se osećaju.“

Polin Bart (Pauline Bart) i Patriša O'Brajan (Patricia O'Brien) navode da je važno da istraživačice pažljivo slušaju tokom intervjua (pažljivo slušanje omogućava osobi koja vodi intervju da uvođi nova pitanja kako se intervju odvija). Bart i O'Brajan ističu da je centralna osoba intervjua ona koja je intervjuisana: osoba koja vodi intervju, sam intervju i celokupno istraživanje moraju biti orijentisani prema intervjuisanoj osobi.

Fenomenološko intervjuisanje je istraživanje proživljenih iskustava sa skoro u potpunosti ne pripremljenim pitanjima. Intervju se obično odvija u više faza: prvi intervju sa unapred neplaniranim pitanjima, zatim drugi intervju koji za cilj ima da proceni i vrednuje podatke prikupljene prilikom prvog intervjua, nakon toga intervjuisane osobe komentarišu koliko se sumirani podaci poklapaju sa njihovim iskustvima, te kao poslednji korak ili faza svi podaci kao i komentari intervjuisanih osoba sumiraju i inkorporiraju u finalni izveštaj o istraživanju.

Važan je, nekada presudan odnos poznatosti žene koja intervjuiše i žene koja je intervjuisana, jer je kriterij poznatosti onaj na osnovu kojeg se gradi podrazumevano znanje (najčešće neizgovoreno). Značajno pitanje je trajanje intervjua.

Najčešće teme feminističkog intervjua su: rad u domaćinstvu, majčinstvo, nasilje u porodici, seksualno nasilje/seksualno uznemiravanje, abortus.

Istraživačica mora da voditi računa o nekoliko veoma važnih pitanja vezanih za sprovođenje intervjua:

- Gdje će biti obavljen intervju i ko o tome odlučuje?

- Kako se snima intervju (audio, video....)?
- Ko vodi intervju (istraživačica ili osoba koju ona angažuje)?
- Ko analizira dobijene podatke?
- Da li intervju treba da se obavi licem u lice (face-to-face) ili putem telefona?
- Ko sme biti prisutan/a za vreme vođenja intervjuja?
- Da li se treba intervjuisati samo jedna ili više osoba?
- Da li se intervjuisana osoba i osoba koja vodi intervju trebaju upoznati pre samog intervjuja?
- Mogu li intervjuisane osobe čitati rezultate istraživanja, te ih modifikovati?

Postoji razlika između „naučnog“ intervjuja i feminističkog intervjuja. ‘Naučni’ intervju zahteva objektivnost, a feministički intervju zahteva otvorenost, susretljivost i uspostavljanje potencijalno dugotrajne veze. Tokom feminističkog intervjuja intervjuisane žene se osećaju vrednovano, a ne kao izvor podataka. Prema Okli ono što karakteriše feministički intervju je egalitarizam u odnosu na „naučni intervju“ koji karakteriše razlika i hijerarhija u ulogama između istraživača/ice i objekta istraživanja. U svome radu Okli se zalagala za „novi“ model, odnosno feministički intervju u odnosu na dominantni model intervjuja. Za Okli prednost intervjuja koje koriste feminističke istraživačice je pažljivo slušanje, međusobno uvažavanje koji vode do povezivanja („bonding“) između istraživačice i osobe koja je predmet istraživanja.

Pomaganje intervjuisanoj osobi je važan aspekt feminističkog intervjuja. Kada istraživačice intervjuišu relativno nemoćne grupe u hijerarhiji,

Kristin Veb (Christine Webb) objašnjava da je teško pristupiti tim ženama, jer su često posmatrane od strane osoba koje ne žele da istraživačica remeti status quo.

Feministički intervju pored ne hijerarhijskog pristupa, karakteriše i samootkrivanje istraživačice (npr. En Bristov (Ann Bristow) i Džodi Esper (Jody Esper) tokom intervjuisanja žena koje su bile silovane, i same su priznale da je jedna od njih bila silovana, što je oslobodilo i ohrabrilo intervjuisane žene).

Feminističke istraživačice se zalažu za istinski dijalog, a ne za ispitivanje.

Multipli intervjui označavaju seriju neformalnih, nestrukturisanih razgovora, te su više verodostojni jer omogućavaju postavljanje dodatnih pitanja, kao i dobijanje povratne informacije (feedback) od intervjuisane osobe. Istraživačica Robin Greg (Robin Gregg) je primjenjivala multiple intervjuje kada je intervjuisala trudnice. U prvom i drugom intervjuu pitala je trudnice o njihovim osećanjima, mislima i odlukama, dok

je tokom trećeg intervjua zajedno analizirala dobijene podatke zajedno sa intervjuisanim trudnicama.

UTISCI STUDENTKINJA O UKUPNOM KURSU

Draga profesorka,

Za mene lično važan je bio taj momenat uključivanja svakoga od nas u nastavni proces. Možda još možemo dodati da smo na kraju svakog susreta pravili kratke evaluacije i da su ovde sve prisutne studentkinje i studenti jako često navodili da su tog dana naučili puno novog. To bi mogao biti i indikator toga da je samo učenje svima postalo lakše i prihvatljivije. U nadi da sam Vam pomogla,

Srdačan pozdrav,

Kristina

Draga profesorice,

Ja bih dodala nekoliko zapažanja, a nadam se da ne ponavljam već napisano.

Nastava je bila organizovana tako da su studentice i studenti učili na primjerima (istraživanje o vojnkinjama, metod razgledanja muzeja, analiza teksta Biljane Kašić i drugo) i sve vrijeme bile su angažovane u nastavi. Time je postignuta ne samo dinamičnost, nego i upoznavanje i povezivanje studenata i studentica u jednu kompaktnu grupu. Jedna od posljedica rada u timovima jeste da su se studentice vježbale da koncizno izlažu rezultate tog timskog rada, uz sugestije profesorice. Studenti i studentice su u radu u grupama razmijenili iskustva o metodama koje su primijenili u njihovim seminarskim radovima. Tako su vidjele/i da njihove kolege i kolegice takođe nailaze na određene probleme u primjeni metoda i mogle/i su jedne/i drugima da pomognu u rješavanju tih problema. Samim čitanjem o odabranoj metodi i pripremanjem sažetka, vježbali smo i da odvojimo bitno od nebitnog i da iz svakog poglavlja (koja su ponekad bila i opširna) izvučemo suštinu, tako da kolege i kolegice koji/e nisu čitali/e određeno poglavlje mogu da steknu osnovna znanja o toj metodi.

Srdačno,

Dijana

3.3.5. Dodaci o rodnim studijama

Dodatak 1 Predlog za otvaranje doktorskih rodnih studija na Univerzitetu u Novom Sadu

Univerzitetu u Novom Sadu

Asocijacija centara za interdisciplinarne i multidisciplinarne studije

i razvojna istraživanja za potrebe privrede – ACIMSI

Dositejev trg 3, Novi Sad

5.07.2004.

Predmet: Predlog za otvaranje doktorskih rodnih studija na Univerzitetu u Novom Sadu

Postdiplomske (specijalističke i magistarske studije počele su na Univerzitetu u Novom Sadu otvaranjem Univerzitetskog centra za rodne studije. Prve diplome specijalista rodnih studija biće dodeljene u septembru 2004, a magistarskih krajem školske 2004-2005. godine. Studentkinje koje su završile specijalističke studije imaju želju da nastave naučno usavršavanje u 2004-2005. školskoj godini.

Na sednici Saveta Univerzitetskog centra za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu (juna 2004) zadužio je prof. dr Svenku Savić da pokrene inicijativu pred Nastavno-naučnim većem Univerziteta u Novo Sadu za otvaranje doktorskih studija u školskoj 2004-2005. godini (što je predviđeno usvojenim planom i programom postdiplomskih studija na ASIMCI programu jula 2003. godine).

Podnosimo Nastavno-naučnom veću Univerziteta u Novom Sadu predlog programa trogodišnjih doktorskih studija.

Uz predlog dostavljamo i izveštaj o radu postdiplomskih (specijalističkih i magistarskih) studija Univerzitetskog centra za rodne studije u školskoj 2003-2004. godini.

Univerzitetski centar za rodne studije:

prof. dr Svenka Savić

Novi Sad, 5.07.2004.

LITERATURA:

- Kovačević, Ljubomirka-Ljupka ur. (2024), *Anima: 1991-2016*, Zorana Šijački (ur), *Pet godina posle*, Centar za žensko i mirovno obrazovanje, Kotor, str. 614.
- Reinharz, Shulamit, Lynn Davidman (1992), *Feminist Methods in Social Research*, Oxford University Press, New York.
- Savić, Svenka (2002), Mreža ženskih organizacija u Vojvodini (1997-2002): nekoliko istorijskih podataka, Veronika Mitro (priredila), *Adresar ženskih nevladinih organizacija u Vojvodini*, Futura publikacije, Novi Sad, 3-10.
- Savić, Svenka (2006), *Žene i obrazovanje: razvoj ženskih studija u Vojvodini (2000-2005)*, Pokrajinski zavod za ravnopravnost polova, Novi Sad, 37-50.
- Savić, Svenka (2001), Vojvođanke, u: *Vojvođanke (1917-1931): životne priče*, ur. Svenka Savić, Futura publikacije i istraživanja, Novi Sad, 7-28.
- Savić, Svenka (2007), O projektu Životne priče žena u Vojvodini, u: *Hrvatice, Bunjevke, Šokice (1919-1955)*, Futura publikacije i istraživanja, Novi Sad, str. 223-231.
- Savić Jevđenić, Sara i Veronika Mitro (2002), *Životne priče žena iz manjinskih grupa*, Ženske studije i istraživanja i Evropski ženski koledž, završni rad.
- Tepavčević, Tatjana (2010), *Women`s Memory Project: Methods and Politics of the Presentation of Memory*, Submitted to Central European University, History Department, In partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts, Supervisor Professor Marsha Siefert, Second Reader: Professor Jasmina Lukic, Budapest, Hungary.

Summary

Svenka Savic, University of Novi Sad

CENTER AND PERIPHERY: Companion to the History of Women and Gender Studies in Serbia (Beginnings, its development, and current issues: 1991-2025)

The book comprises two parts: the first part is dedicated to the development of women studies in Serbia in an alternative program; the second part is dedicated to the introduction of the gender studies in the academic program at the University of Novi Sad.

PART ONE: Women and gender studies have existed as higher education programs within the alternative and the academic program in Serbia since 1991 till today: In Belgrade, Novi Sad, Subotica, Nis, Kraljevo, Valjevo, Uzice, Novi Pazar. Instructors in these cities established connections in the interdisciplinary program at the pre-doctoral, post-doctoral and doctoral level and in the course of three decades they collaborated in the education of women for a historical and modern perspective in the domain of the women equality in the society.

For the first time in one place, the author has documented information from various academic settings in order to demonstrate the direction of the development of such non-academic activities: from the center to the periphery of the country (and the region) during historically turbulent times: the end of the last decade of 20th century and the first decades of the 21st century.

PART TWO: The Centre for Gender Studies was founded at the University of Novi Sad in the academic year 2003/04 within the Association of Centres for Interdisciplinary and Multidisciplinary Studies and Research (ACIMSI), which is directly administered by the Rectorate of the University of Novi Sad, not by any of its faculties. The aim of the foundation was the promotion of gender studies within interdisciplinary studies as a new form of knowledge that could be a driving force for change in society, as part of changing the awareness of the pre-existing unequal position of women in relation to men, in Serbia and beyond.

Over the 15 years of its existence so far (up to 2025), quantitative data show that a total of 35 Doctoral theses, 28 Master's, six Magister's and two specialist papers have been defended (most of which have been published). Forty different female lecturers and several male lecturers have taken part in the teaching, while over 200 professors have been involved in reading, commenting on and criticising papers as committees during the defence of works (on average three people per committee), at the same time learning more about gender studies, and gender in relation to ot-

her academic disciplines. The students and teachers have been drawn from different Yugoslav centres, so this programme may be considered regional.

In the paper, the author presents the basic information about the development of the Centre for Gender Studies in the University of Novi Sad, the plan and the programme, the difficulties that the coordinator has encountered and make some suggestions for changing the current situation.

(Translated by Vesna Dragojlov)

SVENKA SAVIĆ

profesorka emerita, Univerzitet u Novom Sadu

Svenka Savić rođena je 1940. godine u Gospođincima (Vojvodina), u službeničkoj porodici. Osnovnu, srednju i Baletsku školu završila je u Novom Sadu 1959. godine. Iste godine upisuje Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Odeak za južnoslovenske jezike, i postaje članica Baleta Srpskog narodnog pozorišta. Na istom fakultetu diplomirala je 1964.

godine, magistrirala 1968, a doktorirala 1974. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, na Odeljenju za psihologiju.

Školske 1967/68. godine usavršavala se na čuvenoj Baletskoj školi A. Vaganove u Lenjingradu (današnjem Sankt Peterburgu), na smeru za metodiku klasičnog baleta. Po povratku u Novi Sad predavala je godinu dana u Baletskoj školi učenicama završnog razreda, nakon čega završava svoju igračku i pedagošku karijeru u oblasti baleta i 1968. godine prelazi u stalni radni odnos u Institut za lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.

Na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu prošla je sva zvanja, od asistenta (1968) do profesorke emerite (2010). U okviru svog nastavnog i naučnog rada uvela je interdisciplinarni pristup u izučavanju jezika i predavala predmete Psiholingvistika, Analiza diskursa, Romologija, Feministička teologija i Rodne studije. Bila je inicijatorka uvođenja ovih disciplina u akademsku zajednicu i izgradila je podmladak istraživača i istraživačica u tim oblastima koje se predaju i danas.

Formirala je sa saradnicama Novosadski korpus razgovornog srpskog jezika (1975–2000), koji i danas predstavlja osnovu za brojne naučne radove iz oblasti razgovornog jezika i komunikacije. U nastavi i istraživanjima bila je inovativna, posebno u razvoju kurikuluma i interdisciplinarnih pristupa, a pod njenim rukovodstvom odbranjeni su brojni diplomski, magistarski, master i doktorski radovi na Filozofskom fakultetu i na ACIMSI Centru za rodne studije UNS.

Naučnoistraživački rad Svenke Savić usmeren je na proučavanje jezika i komunikacije društvenih grupa koje imaju manju ili nikakvu moć u društvu – dece, žena, posebno žena sa invaliditetom i žena iz romske zajednice. Time je značajno doprinela afirmaciji rodne, socijalne i jezičke ravnopravnosti u akademskoj zajednici.

Zajedno sa grupom profesorke osnovala je ACIMSI – Centar za rodne studije Univerziteta u Novom Sadu (2004), koji je vodila do odlaska u penziju 2010. godine, a potom ponovo u periodu 2014–2016, kao profesorka emerita. Pod njenim rukovodstvom na

Centru je master studije završilo 28 osoba, magistarske 8, a doktorske studije 24 osobe. U oblasti rodni studija napisala je najveći broj radova, sama ili u saradnji sa saradnicama, među kojima se ističe serija od dvadeset knjiga o životnim pričama manje poznatih i znamenitih žena Vojvodine iz različitih nacionalnih zajednica.

Interdisciplinarnost dokazuje i na povezanosti nauke i umetnosti, posebno umetničke igre: Balet (Savić, 1995), 55 godina Baletske škole u Novom Sadu (2008), zatim u monografijama prvaka Baleta Srpskog narodnog pozorišta: Erika Marjaš (2018), Žarko Milenković i Mirjana Matić (2019), Rastislav Varga (2023). Njene saradnice su objedinile objavljenje radove u knjizi: Pogled unazad: Svenka Savić o igri i baletu (V. Mitro et al, 2006). U dugogodišnjoj saradnji sa dnevnim novinama (Dnevnik) i časopisima za umetničku igru (Orchestra), pisala je baletske kritike i teorijske tekstove u kojima umetničku igru posmatra kao semiotički sistem analogan jeziku. Na taj način postavila je jedinstven teorijski okvir u proučavanju odnosa između jezika i umetničke igre u domaćoj naučnoj i kulturnoj misli.

Za svoj doprinos razvoju umetničke igre u vezi sa naukom i obrazovanjem dobila je Nagradu za životno delo Udruženja baletskih umetnika Srbije (2017) i Nagradu „Jovan Đorđević“ Srpskog narodnog pozorišta. Za doprinos razvoju rodne ravnopravnosti i promociju ženskog stvaralaštva nagrađena je i Plaketom Zavoda za kulturu Vojvodine.

Profesorka Svenka Savić jedna je od retkih univerzitetskih profesorki koja je spojila akademski i aktivistički rad. Tokom devedesetih godina učestvovala je u osnivanju i umrežavanju ženskih nevladinih organizacija u Vojvodini, koje su kasnije postale značajno polje akademskog i praktičnog usavršavanja u okviru Centra za rodne studije.

Svojim naučnim, nastavnim, umetničkim i aktivističkim radom, Svenka Savić dala je izuzetan doprinos razvoju lingvistike, rodni studija, umetničke igre i feminističke teorije u Srbiji i regionu. Njena karijera svedoči o trajnom nastojanju da poveže nauku, umetnost i društvenu odgovornost u cilju afirmacije jednakosti i društvenih promena.

Bibliografske odrednice u: Enciklopedija Novog Sada: Srpski Who is Who u Srbiji: 2011/2013. Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.

Zavod za ravnopravnost polova pokrajinska je ustanova osnovana 2004. godine Odlukom Skupštine AP Vojvodine. Osnivanjem Zavoda i donošenjem Deklaracije i Odluke o ravnopravnosti polova zaokružen je sistem institucionalnih mehanizama na pokrajinskom nivou i utemeljen pravni okvir za ostvarivanje rodne ravnopravnosti na teritoriji Vojvodine, u oblastima koje su u nadležnosti Pokrajine.

Zavod je osnovan kao stručno telo sa ciljem promovisanja koncepta rodne ravnopravnosti i izrade preporuka za integraciju rodne perspektive u sve politike, mere, akcije i programe koje pokrajinska vlada donosi i sprovodi.

Delokrug rada Zavoda obuhvata istraživačke programe i projekte usmerene na stvaranje baza preciznih i aktuelnih podataka o položaju žena, koji predstavljaju osnovu za izradu preporuka za unapređenje njihovog položaja; edukativne programe koji doprinose povećanju nivoa znanja o značaju rodne ravnopravnosti i potrebi ugradnje rodne perspektive u sve društvene sfere života; kao i promociju koncepta rodne ravnopravnosti na teritoriji AP Vojvodine i pružanje podrške lokalnim samoupravama u sprovođenju politike jednakih mogućnosti.

Poseban kvalitet rada Zavoda ogleda se u činjenici da istraživačke i edukativne programe prati bogata izdavačka delatnost visokih standarda. Od 2006. godine, kada je ova delatnost ustanovljena, do danas Zavod za ravnopravnost polova samostalno ili u suizdavaštvu objavio je 48 publikacija, svrstanih u pet edicija.

Izdavačka delatnost Zavoda osmišljena je s ciljem da obezbedi trajno svedočanstvo o istoriji i iskustvima ženskog aktivizma i njegovim rezultatima, kao i da afirmiše značajna dostignuća i doprinos žena u najrazličitijim oblastima života. Ona promoviše stručnu literaturu i autore i autorke iz oblasti rodne ravnopravnosti i obezbeđuje dragocen fond literature neophodne za obrazovanje žena i muškaraca.

Edicija „Klara Cetkin“, u okviru koje je objavljen **rad Svenke Savić „Centar i periferija: Prilog istoriji ženskih i rodnih studija u Srbiji (počeci, razvoj i aktuelna pitanja: 1991–2025)“**, posvećena je rezultatima različitih edukativnih programa namenjenih obrazovanju žena i muškaraca, sa ciljem senzibilisanja akademske zajednice, medija i šire javnosti za vrednosni koncept rodne ravnopravnosti i, uopšte, ljudskih prava.

U okviru ove edicije do sada su objavljeni sledeći radovi:

- 1 Priručnik „Rodna ravnopravnost u našoj opštini“, 2008.
- 2 Brošura „Bračni ugovori – teorijski i praktični aspekt“, Nevena Petrušić i Andri-
jana Čović, 2008.
- 3 Brošura „Razvod braka“, priredila Andrijana Čović, 2008.
- 4 „Evropska unija i rodna ravnopravnost“, 2008.
- 5 „Evropska unija i rodna ravnopravnost – knjiga 2“, 2009.
- 6 „Evropska unija i rodna ravnopravnost – knjiga 3“, 2011.
- 7 „Svetionici – ženski likovi između zaborava i uzora“, Zorica Mršević, 2013.
- 8 „Prilog istoriji ženskih studija u Vojvodini: Ženske studije u Subotici“, Marga-
reta Bašaragin, 2023.

<https://ravnopravnost.org.rs/izdavacka-delatnost/>

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

305-055.2(497.11)“1991/2025”

САВИЋ, Свенка, 1940-

Centar i periferija : prilog istoriji ženskih i rodnih studija u Srbiji : (počeci, ra-
zvoj i aktuelna pitanja: 1991-2025) / Svenka Savić. - Novi Sad : Pokrajinski zavod
za ravnopravnost polova, 2025 (Novi Sad : Intergraf). - 187 str. : ilustr. ; 24 cm.
- (Едисија „Клара Цеткин“ ; књ. 9)

Autorkina slika. - Tiraž 150. - Biografija autorke: str. 209-210. - Napomene i
bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svako poglavlje. - Summary.

ISBN 978-86-86259-45-5

a) Женске студије - Србија - 1991-2025 b) Студије рода - Србија - 1991-2025

COBISS.SR-ID 180394761

“Značaj publikacije CENTAR I PERIFERIJA: Prilog istoriji ženskih i rodnih studija u Srbiji (počeci, razvoj i aktuelna pitanja: 1991-2025), svakako je istorijski i svedoči o uspesima i kontinuitetu ženske borbe na različitim područjima delanja i znanja. S druge strane, taj značaj se ne iscrpljuje samo u tome, budući da ova publikacija dolazi u trenutku izvesnog posustajanja ili kako autorka kaže, zamiranja rodnih studija u Novom Sadu, i pored brojnih žena koje su se školovale, profesionalno usmerile upravo na tim studijama i na taj način neretko i promenile ili preusmerile vlastiti život. Otud je ova istorija nastanka i razvoja ženskih i rodnih studija kao načina osnaživanja žena u suočavanju sa svetom u kojem žive i sa kojim se neretko bore, dragocena za budućnost ženskog pokreta i obrazovanja.”

dr Silvia Dražić

istraživačica u oblasti teorije književnosti i umetnosti,
feminističke teorije i rodnih studija

“U ovoj knjizi autorka daje osnovne podatke za razgovor o ženskim i rodnim studijama za koje u društvu postoji nedovoljno znanja, ali i nedovoljno naklonosti za opstanak i širenje tih interdisciplina. Ono što je važan podatak, upravo za takvu javnu (i ne samo naučnu) raspravu, jesu ohrabrujući podaci u knjizi o količini prenetog znanja i količini već objavljenog znanja, podeljenog u univerzitetskim gradovima: od centra - u Beogradu, do periferije: u Novom Sadu, Nišu, Kotoru, Kraljevu, Novom Pazaru, Valjevu, Užicu tokom tri decenije postojanja ove interdiscipline kod nas, ali i nakon više od pola veka u svetu u raznim državama.”

dr Margareta Bašaragin

Udruženje “Ženske studije i istraživanja”
Subotica

“Studije roda, ženske studije, rodne studije, novi su termini za novu naučnu interdisciplinu kod nas koja se bavi pitanjima ravnopravnosti žena i muškaraca u društvu iz istorijske i savremene perspektive. Za tu naučnu oblast još uvek ne postoji dovoljno literature domaćih autorki (i autora), niti prevedene sa drugih jezika, a važne su za edukativni rad u akademskoj zajednici (i onoj alternativnoj) na svim stupnjevima obrazovanja, dodiplomskom, postdiplomskom, naročito doktorskom nivou.

U knjizi pod nazivom *CENTAR I PERIFERIJA: Prilog istoriji ženskih i rodnih studija u Srbiji (počeci, razvoj i aktuelna pitanja: 1991-2025)*, prof. emeritus dr Svenka Savić objedinjuje podatke za tu oblast da bi pokazala nešto što je do sada manje znano, a to je da se znanje iz ove oblasti gotovo istovremeno uspešno širilo u našoj zemlji od prestonice u manje univerzitetske centre i sredine. To je bilo moguće zahvaljujući (neformalnoj) mreži u kojoj su liderke (zajedno sa polaznicama) gradile znanje, poverenje i zajednicu rodno obrazovanih žena tokom poslednje dekade 20. veka, koje će, potom, već u prvoj dekadi 21. veka postati svojom akterki u akademskoj i aktivističkoj zajednici. Izgrađivanje mreže ženskih studija u kojoj se znanje širilo brzo od centra ka periferiji, ostalo je do sada nevidljivo u javnosti, pa je time značaj ove publikacije veći.”

prof. dr Vera Obradović Ljubinković

Fakultet umetnosti, Univerzitet u Prištini
(sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici)

ISBN-978-86-86259-45-5

